

Nádor Judit

Sámánság:
a művelés
művészete

Judit: Sámánság: a művelés
művészete / Akadémiai
Kiskönyvtár/

ilis

15

AKADÉMIAI KISKÖNYVTÁR

NÁDOR JUDIT

Sámánság: a művelés művészete

NÁDOR JUDIT

**Sámánság:
a művelés művészete**



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ISBN 978 963 05 8511 8
HU ISSN 1788-4756

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkr.hu

Első kiadás: 2007

© Nádor Judit, 2007
© Akadémiai Kiadó, 2007

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Szabó Zsuzsa
Termékmenedzser: Egri Róbert
Vizuális koncepció, tipográfia: Czakó Zsolt
Tördelte: Győrei D. László
A nyomdai munkálatokat a Kaloprint Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: a Kaloprint Nyomda Kft. ügyvezető igazgatója
Kalocsa, 2007
Kiadványszám: KM070031
Megjelent 16,5 (A/5) ív terjedelemben

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

PRINTED IN HUNGARY

Tartalom

I. SZEMPONTOK A KULTÚRA MORFOLÓGIAI ELEMZÉSÉHEZ

- A civilizáció és a kultúra ősalakzatai 17
- Hagyomány és hagyomány 21
- A szellemi dimenzió 22
- Az energiák természetéről 24
- A kulturális szimbólumok 29
- Transz és ihlet 32
- A hagyományozás formái 35
- A művelő archetípusai 38

II. KULTÚRAGENEZIS

- A kultúragenezis morfológiája 43
- 1. Az idő alakzatai 46
 - Idő-képzetek és idő-képek 46
 - Az idő kettőssége 53
 - A teljes idő szerkezete 55
- 2. A tér alakzatai 61
 - Létezni a térben 63
 - Tér-képek 65
 - Terület, táj, hely 69

- Természetes és mesterséges erő-helyek 77
Alkotott terek 80
3. Az emocionális tényező 81
Isteni és emberi erőszak-képek 81
Agresszió-minták az ősrészesben 84
Gének, mémek, pinták 88
Kezelés vagy manipuláció 92
Az erőszak és a kultúra morfológiai összefüggései 93
Szélgjegyzetek *Konrad Lorenz: Az agresszió* c. könyvéhez 96

III. MŰVELÉS

1. Morfológiai változások 113
A kultúra erővonalai 113
A nyugati kultúráról 115
Kulturális túlélési stratégiák 122
A nyugati kultúra túlélési stratégiája 126
2. A mikrokultúra-jelenség 128
A mikrokultúrák kialakulásának körülményei 128
Ciro 129
Alakzatok és formák 131
Mikrokultúrák néhány aspektusa 132
Finis Terrae, Keszü 137
Időutazás mikrokultúrák sajátos tér-ideje 146
A mikrokultúrák perspektívái 150
3. Ökológia: az erők és energiák kezelésének művészete 151
A szellem emberei 151
A szellemi kaszt jelentése és jelentősége 151

<i>A szellemi kaszt maradványai</i>	154
<i>Varázsló és sámán</i>	157
Az ökológia eszmei háttere	159
<i>Szellem és tudat</i>	161
<i>A tudat minőségei</i>	164
<i>Agy és elme</i>	166
<i>Az ökológikus tudat</i>	167
<i>Az én-tudat ökológiája</i>	173
Az ökológikus művelés gyakorlata	176

IV. A SÁMÁNI ÖRÖKSÉG

1. A sámáni tudás nyomában 181
 - A sámán és a művész 184
 - Mágia és esztétika 189
 - A transzcendencia-igény kielégítésének kérdése 194
2. Alkalmazott kultúrmorfológia 203
 - Az olmék jaguár 203
 - Kősámánok (javaslat a *San Agustín* kultúra ikonográfiájának morfológiai olvasatára) 206
3. Visszakupcsolás 232
 - Táplálkozás és energiahasznosítás 236
 - Territorialitás és nemzettudat 239

IRODALOM 245

KÉPEK 249

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

Hatvanéves nagyanyámnak, mert ennyi idősen élvezte volna leginkább

...Erősen alkonyodott, mire az Amazonas menti település határában végre rátaláltam a cölöpökön álló, magányos faházra; szinte teljesen benőtte az őserdő. A tornáchoz közeledve már biztos voltam benne, hogy jó helyen járok: megérintett a gyógyító szertartások színhelyén uralkodó, semmihez sem fogható légkör. Amint átléptem láthatatlan határát, ismerős erővonal-minták vettek körül. Éber nyugalmat közvetítettek, magas frekvenciájú rezgéseik visszhangját a köldököm táján érzékeltem. Minden szál az erő-konstrukció középpontjába vezetett, egy szikár testfelépítésű, sötét bőrű, középkorú férfi vonzaskörébe.

Letelepedtem a hosszú, gyalulatlan deszkákból ácsolt asztal mellé, egy iquitosi kereskedő és egy szörtyögő hűtőláda közé. Csendben hallgattuk az éjszakára készülődő madarak rikoltozását, és vártuk, hogy teljesen besötétedjen.

Maestro Vídes minden figyelmét lekötötte egy rendkívül vézna, középkorú asszony. Nemes metszésű arcvonásai megfeszültek, miközben szenttelen tekintete áthatolt a maszkszerű arc sötét üregeiben csillogó szemeken, egészen a pislákoló élet-gócgig; ott megláthatott valamit, mert alig észrevehetően bólintott. – Sida (AIDS), súgta bizalmas képpel a tabatingai hajós, és áthajolt az asztalon; – a múlt héten vállon hozták, még a beszéd is nehezebbre esett, de ő már „megfordította” – bökött fejével elismerően a „mester” felé. Széles arca egyetlen magabiztos mosoly, ő már az utolsó kezelésre jött. – Súlyos depressz-

szíóm volt, négy hónapig még dolgozni sem tudtam, mesélte elégedetten, mint valami anekdotát.

Közben eleredt az eső, de egyáltalán nem hűtötte le a levegőt. A szétloccsanó cseppek fergeteges dobszólót vertek a bádogtetőn, miközben a vízfüggönyön túl lassan megszűnt a külvilág. Lehunytam a szemem, és nagyon jól éreztem magam azzal a kevéssel, ami belül maradt; maestro Vídes hangja is onnan érkezett hozzám:

– Tudod, hogy mit keresel?

Hogyne tudtam volna: a hely szellemének engedélyével, egy amazoniai sámán által megnyitott kapun át behatolni a valóság láthatatlan tartományába, és feltárni a szellemi dimenzió számomra hozzáférhető erővonalait, majd vizuálisan megjeleníteni azokat; ugyanakkor tisztázni, hogy miért érzem mindezt annyira fontosnak... de bármennyire is igyekeztem, nem sikerült gondolataimat szavakba rendeznem. A sámánt ez egy cseppet sem zavarta: figyelme könnyedén áthatolt feszélyezettségemen, és én egy véget érni nem akaró pillanatig egész lényemmel érezkeltem a megmérettetést. Egyáltalán nem volt kellemetlen, mégis megkönnyebbültem, amikor visszahúzódtott, és kijelentette, hogy elfogadja szándékomat, mert ez egyben azt is jelentette, hogy részt vehetek a szertartáson...

I. SZEMPONTOK A KULTÚRA MORFOLÓGIAI ELEMZÉSÉHEZ

A kultúrmorfológiáról nem állíthatom biztonsággal, hogy létezik (a szót számítógépem helyesírás-korrektora következetesen aláhúzza pirossal, és röviden közli, hogy nincs rá alternatív ajánlata); de arról sem vagyok teljesen meggyőződve, hogy én alkottam volna.¹ Kétségtelen, hogy valamilyen szinten léteznie kell – legalább egy formát megelőző (esszenciális) állapotban –, másképpen nem lehetne fogalmam róla, márpedig egyre határozottabban van (ez az eszme-futtatás egyébként kitűnően megvilágítja a kultúrmorfológia elvi alapjainak természetét).

Könyvem írása közben kezdtek közös formába rendeződni bennem bizonyos gondolatfoszlányok, amelyek addig – látszólag egymástól függetlenül, éveken keresztül – békésen ön-szerveződtek bennem. Egyre jobban lekötötték figyelmemet, és egy idő után már festeni sem hagytak: megszálltak, mint egy vírusos fertőzés (vajon *Dawkinst* is hasonló élmény vezethette el *Mind viruses* című könyvének megírásához?). Amikor úgy éreztem, hogy végre sikerült kijátszanom kisajátításomra törekvő éberségüket, tudomásul kellett vennem, hogy minden ecsetvonásommal őket erősítem. Végül elfogadtam, hogy létezhetnek dolgok, amelyekről csak írni lehet, és tulajdonképpen mindegy, hogy miképpen szintetizálom magamban a világot; ettől kezdve lelkiismeret-furdalás nélkül bolyongok a kultúrantropológia és a művészet határmezsgyéjén.

1 Tudomásom szerint először *Leo Frobenius* foglalkozott vele, de ő más tartalmat kódolt a szó mögé.

Tradicionális indián kultúrák szimbólumait vizsgálva jutottam arra a meggyőződésre, hogy a kultúra folyamatát bizonyos – az emberi gondolkodás fő kategóriáival is megfeleltethető – tényezők spontán összehangolódása indítja el. Ennek megfelelően a tér- és idő-kép, a velük interakcióba lépő emocionális faktor alaki vizsgálata, az élet, a tudat és a kultúra viszonya, valamint ez utóbbi lényegi változásainak nyomon követése, alkalmazott túlélési stratégiáinak elemzése képezhetné a kultúrmorfológia **tárgyát**.

Egy ilyen jellegű kutatásnak számomra csak akkor lehet értelme, ha meghaladja az – egyébként fölöttébb vonzó – intellektuális kaland kereteit, és nem válik meddő köldökszemléléssé, azaz nem merül ki saját maga vizsgálatában, ezért elsősorban a kultúrmorfológia **módszereivel** és nem a kultúrmorfológia meghatározására alkalmas módszerekkel szándékozom foglalkozni.

A megismerés – az én olvasatom szerint – valamilyen szinten „maggáévá tevést” jelent. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy tárgyának komplexitását a megismerő mindig saját komplexitásával hasonlítja össze, ami a már ismerős minták keresése, felismerése és feldolgozása mellett a bejövő információk osztályozását, selejtezését is feltételezi. Egy ilyen folyamat során túl sok szubjektív döntés születik ahhoz, hogy a kizárólag objektív jellegű megismerés opcióját komolyan vehetnénk. A kultúrmorfológia esetében ez fokozottan érvényes: mivel a kultúra művelése a valóság láthatatlan tartományában is zajlik, alakváltozásai kizárólag tudományos módszerekkel nem követhetők.

Képzőművészként a közvetlen megismerés híve vagyok (bár készségesen elismerem, hogy az általam választott őserdei helyszíneken ez nem mindig kockázatmentes), ennek szellemében veszek részt a kultúra művelésében. Nem kétséges számomra, hogy a ráció ellenőrzése alól kicsúszott területek – ahová a mitológia, a vallás és a művészetek is

tartoznak – kizárólag hagyományos módszerekkel nem tárhatók föl: erről legutóbb Dél-Kolumbiában bizonyosodtam meg, miközben egy ősi kultúra szimbólumainak vizuális reprezentációival foglalkoztam.² Lényegi megközelítésükhöz egy sajátos módszert dolgoztam ki, amely nem látványból, hanem élményből indít, és formák helyett morfémákra³ hangolódik, miközben igyekszik minél pontosabban rekonstruálni azokat a körülményeket, amelyek a vizsgált erő-tárgyak megalkotásának pillanatában meghatározók lehetnek.⁴ Kétségtelen, hogy – a tényekre és törvényszerűségekre alapozott módszerekkel szemben – sok szubjektív-intuitív elemet tartalmaz, de én éppen ezt tartom erőségének: meditációval kombinálva figyelemre méltó eredményekhez segített, amelyeket a hagyományos objektív-rationális megközelítéssel soha nem érhettem volna el. Amennyiben létezik kultúrmorfológia, módszertanát csak ehhez hasonló premisszára építve tudom elképzelni.

- 2 A dél-kolumbiai *San Agustin* kultúra szimbólumait 2002-ben kezdtem tanulmányozni.
- 3 A *morféma* (gör.) szó a nyelvészet fogalomtárából származik, ahol legkisebb, már önálló jelentéssel bíró egységeket jelez, nem látom akadályát annak, hogy jelentését kiterjesszem az összes többi, formai megvalósulás/megvalósítás előtt álló gondolati képződményre, pontosabban: a *prefiguráció* állapotában leledző, még nem materializálódott minimális gondolatelemeket szándékozom jelölni velük. Eszerint morfémák képezik minden alkotó/teremtő folyamat „alapanyagát”: a még láthatatlan, de már koherens *alakzatok* a megtapasztalható (látható) *formák* előképei. Ez persze csupán leegyszerűsített definíció, amelybe belefér az is, hogy az archetípusok is morfémákból épülnek föl, vagy az, hogy hiteles, meggyőző formákat csak morfémákból lehet alkotni. A morfémák természetére és kultúrameghatározó szerepére is próbál ez a könyv fényt deríteni.
- 4 Helyszínen-festési programomat arra a tapasztalatomra alapoztam, hogy bizonyos *helyek* képesek befolyást gyakorolni a tudat állapotára. „Erős” helyeken fokozott tudati működés észlelhető, és a helyhez kötődő szellemi képzettár (*mental imagery*) tartalma – amelyből egykor a kulturális szimbólumokat megformáló sámán-művész merített – ma is hozzáférhető. Az általam alkalmazott módszer tehát időmanipuláció alapszik, mint minden mágikus természetű tevékenység.

A művészet eredeti funkciója a *közvetlen* művelés, minek következtében érzékenyen reagál a kultúra minden jelenségére: e visszajelző-képessége kifejezetten alkalmassá teszi kultúrmorfológiai kutatók ellenőrzésére. A tradicionális kultúrákban központi szerepe van a tudatot múlt és jövő felé egyaránt megnyitó transz élményének, ami gyakorlatilag megfelel az ihlet során észlelt tudatmódosulásnak: ennek alapján kijelenthető, hogy a jelen kontextusban valószínűleg a művészi tevékenység az egyetlen, amely közvetlen betekintést nyújthat a kultúrát meghatározó és működtető morfémák világába.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódik a *művelői szerepkör* meghatározása, amely fölveti a felelősség, illetve a felelősségvállalás kérdését, ugyanakkor kiterjed a megfelelő formák megalkotásának problematikájára és olyan időszerű témákra, mint például az *imaginatio*⁵ megismerésben játszott szerepének tisztázása: úgy érzem, ezekről szót kell ejteni.

A kultúrmorfológia eszméje tanulmányok, transzcendens élmények, meditációk, képek és gondolattöredékek hol kirakós játékra jellemző, hol mozaikszerűen egymáshoz illeszthető darabjaiból állt össze: remélem, hogy ez az önszervező forma elnyeri a *Korszellem* tetszését is (nem véletlenül antropomorfizáltam: olykor kifejezetten önkényesen viselkedik!).⁶

5 Az értelmező szótár szerint a képzelet a lélek *képessége* tényleges vagy képzeletbeli dolgok megjelenítésére. *Durand* a forma nélküli nem-lét, illetve az anyagban megnyilvánulás közötti állapot *tulajdonságának* tekinti, míg *Jung* a *Sinn* és a *Bild szintézisének* egy ritkán megvalósuló pillanatával azonosítja. Én mindenekelőtt az elme *teremtő potenciáljának megnyilvánulását* látom benne – a téridő is elménk alkotása! –, ami valamelyest kárpótol bennünket transzcendens iránti civilizációs érzéketlenségünkért. Ebben a kontextusban a képzelet teremtő erejét szeretném hangsúlyozni, ezért döntöttem a szó eredeti latin formájának használata mellett.

6 Ez a könyv disszertációm néhány tézisének továbbfejlesztése, ezért az onnan származó – átvett vagy módosított – szövegrészeket nem jelölöm külön forrásként; az önálló tanulmányok esetében viszont lábjegyzetben hivatkozom a szöveg származására.

Nem törekszem a kultúrmorfológia kimerítő meghatározására, inkább gondolatokat és irányvonalakat szeretnék fölvezetni. Nem önös cél vezérel: Latin-Amerikában végzett, sámáni tudással kapcsolatos kutatásaim során több olyan morfológiai összefüggéssel is találkoztam, amelyek – bölcsen alkalmazva – talán segíthetnek azonosítani kultúránk krízisének erővonalait. Ez pedig akár létfontosságúvá is válhat.

A CIVILIZÁCIÓ ÉS A KULTÚRA ŐSALAKZATAI

Nem lepett meg túlságosan, hogy az Amerikai Egyesült Államok kultúrattaséja egyik előadásában szinonimaként használta a „civilizáció” és a „kultúra” fogalmakat;⁷ az viszont aggaszt, hogy Közép-Európa mindennapi szóhasználatában egyre gyakrabban összerosódnak. Ezért szeretném röviden összefoglalni alapvető különbségeiket:

A **civilizálódás** az ember egyetlen esélye volt a túlélésre, mivel testi adottságai – az állatokéhoz viszonyítva – sokkal gyengébbek. Hogy ezt kompenzálja, gondolkodni kényszerült, ami elméje racionális-tudatos funkcióit fejlesztette – nyilvánvalóan az intuitív szféra rovására (ezért ütközik ma értetlenségbe az, aki a jelenségekhez és dolgokhoz formai elemzés helyett morfológiai szempontból közelít: először azt a megrögzött előítéletet kell föloldania, miszerint csak az értékelhető, ami látható, tapintható, hallható, mérhető, majd azt, hogy a már ismert és elfogadott formák az egyedül érvényesek).

Mindkét esetben történtek kihagyások és változtatások, erre általában az ismétlések elkerülése végett volt szükség. Nádor Judit: *Vázlatok a láthatatlan morfológiájához; vizsgálódások a kultúra és a művésztevékenységének erővonalai mentén* (2003. PTE Művészeti Kar)

7 Az előadást 2001-ben hallhattuk a pécsi Városházán.

A **civilizálódás folyamata** egy tudatban lejátszódó minőségi változás – az én-tudat megerősödése – hatására indulhatott be,⁸ melynek folyamán az ember képessé vált arra, hogy megkülönböztesse magát környezetétől (a meggyőződés, hogy vívmányai által függetlenítheti is magát a természettől, csak a poszt-kulturális civilizációkra lesz jellemző). Az új körülményekre reagálva – egyszersmind védekezésésként – alakíthattuk ki azokat a korlátozott kiterjedésű térre és időre vonatkozó racionális koordinátáinkat, amelyeket mindmáig használunk, de valószínűleg erre a (traumás) leválás-élményre vezethető vissza a lélek tudatos és tudattalan funkcióinak különválasztása is (a jelek szerint ezek megfelelnek a két agyfélteke egymástól eltérő – racionális, illetve intuitív – üzemmódjának). Így alakulhattak ki azok az erővonalak, amelyek előidézik a civilizáció, majd a kultúra folyamatát kísérő morfológiai változásokat.

Az „önmagát kívülről szemlélés” képessége alapvetően természetellenes, ami az embert környezetének radikális átalakítására sarkallta. Fokozatosan eltávolította a differenciálatlan tér-idejű őállapottól, egyszersmind saját természetétől, ami értelemszerűen a természet fölötti hatalom felmagasztalásához, illetve a hatalmat biztosító erők felértékeléséhez vezetett.

A civilizáció története az emberi tudat története: nem véletlen, hogy kezdetét a tűz – a lélek egyik univerzális szimbóluma – „felfedezéséhez” kötjük. A folyamat különböző szakaszai – *pre-kulturális civilizáció, kultúra (korai, érett, kései)* és *poszt-kulturális civilizáció*

8 A mintegy 150 000 éves *Homo Sapiens Sapiens* fejlődésében az első jelentős „ugrás” körülbelül 100 000 évvel ezelőtt történt, és – többek között – a kommunikációképesség hirtelen fölgyorsulása jellemezte. A mémelmélet kutatói ugyancsak ekkorra teszik a másolódás útján átadott információs minták tudatra gyakorolt első „járvány-szerű támadását”, miáltal a civilizáció kialakulásának időpontja két irányból is valószínűsíthető.

(saját javaslat) – a mindenkori ember önmagához, környezetéhez és a világegyetemhez fűződő viszonyát tükrözik. Túlélésünket már rég nem csupán ösztönök által működésbe hozott reakciók szekvenciái biztosítják, hanem, mindenekelőtt, tudatosan alkalmazott stratégiák, amelyeket csak egy fejlett én-tudattal rendelkező, a mesterséges tér-idő koordinátákat fölényes biztonsággal kezelő lény képes kidolgozni.

A **civilizáció** általam ajánlott metaforája egy univerzális információs mezőt állandó mozgásban tartó *folyam*,⁹ maga az információs mező a *Hagyomány*. Ez utóbbi az ember-séget (emberi minőséget) meghatározó genetikai paraméterek mellett az egész emberiség hagyománykincsét, valamint összes tapasztalatát is tartalmazza: mindannyian folyamatosan tápláljuk és táplálkozunk belőle (az ősi Indiában *akashá*-nak nevezték az emberiség egyre halmozódó tudáskincsét, amelyből bárki meríthet). Folyamának hordalékából a partok mentén kisebb-nagyobb lerakódások képződhetnek, amelyek – amennyiben sikerül egy koherens alapeszme köré szerveződniük – akár hagyományok alapjait is képezhetik: belőlük alkotják meg saját formáikat (hagyománykincset) a különböző civilizációk. Ezek a külső jegyek az azonos kontextusban élő emberek számára könnyen azonosíthatók, és a világképtől a divatig nagyon sok mindenre referálhatnak.

Idővel a civilizáció korlátozott lehetőségeit elkezdi feszegetni a teljesség iránti igény, amit elsősorban az erősödő én-tudat támogat. Ekkor különféle kísérletek történnek a *teljes* valóság birtokba vételére,¹⁰ amire csak **kultúra** keretein belül kerülhet sor, mégpedig

9 Tulajdonképpen egy kétdimenziós, vízszintes irányban haladó, konvergens alakzat; ezt lineáris idő-képe is megerősíti.

10 Ebből a magból szökken szárba a kultúra „növénye”, egy négy dimenzióban terjeszkedő organizmus: a *fa* – mélybe nyúló gyökereivel, magasba törő koronájával és törzsében (a láthatatlanból a látható felé) áramló nedveivel – a teljes létezés lehetőségére referáló metafora, alakjához bonyolult téridő-képek rendelhetők.

feltétlenül egy olyan *Korszellem*¹¹ védnöksége alatt, amely saját aspirációit képes közös nevezőre hozni az érdekelt közösség emocionális paramétereivel, illetve az élőhely szellemének¹² elvárásaival.

A kultúra létrejöttét¹³ valószínűleg az absztrakt gondolkodás képességének megszilárdulása, illetve a szimbolikai érzékenység kialakulása tette lehetővé: mindkettő magasabb rendű, differenciáltabb mentális funkciókat feltételez. A kultúra az ember civilizált világát szellemi dimenzióval gazdagítja: ez a *szellemi* értéktöbblet különbözteti meg a civilizációs folyamat többi formájától. Transzcendencia nélkül nincs kultúra, csak civilizáció.

A *kultúra* szó a latin *cultura* főnévből származik, amely *művelést* jelent; ez világosan utal a civilizációtól minősége révén megkülönböztethető folyamat valaha nyilvánvaló, ma már szinte feledésbe merült eredetére, nevezetesen a földművelésre, amely a tradicionális kultúrákban ma is szakrálisnak számító tevékenység (erre egyébként az ugyancsak latin *cultus* [kultusz] szó jelentéséből is következtetni lehet). Csak kultúrán belül nyílik lehetőség a természeti környezetből származó nyers energiák szellemi átlényegítésére, ezért kultúra és természet között csupán átmeneti, felszínes konfliktusok képzelhetők el (amennyiben azok mégis elmélyülnének, biztosra vehető, hogy a kultúra már megkezdte visszaképződését poszt-kulturális civilizációvá).

- 11 A *Korszellem* alakjával a mitikus Idő Génusz egy bizonyos időtartamra ható szekvenciáját személyesítettem meg arra hivatkozva, hogy a *Helyszellem* esetében – amelynek antropomorfizációját a rómaiak is használták – bevált: megnyilvánulásai ebben a formában könnyebben követhetők. (Az „istenek” is hasonlóképpen reprezentálják a különféle természeti erőket.)
- 12 A *Helyszellem* latin neve: *genius loci*. Erejét helyszínen-festések során közvetlenül is megtapasztaltam.
- 13 Watson, Nobel-díjas DNS-kutató szerint a *Homo Sapiens Sapiens* „kulturális ugrása” 50 000 évvel ezelőtre tehető.

HAGYOMÁNY ÉS HAGYOMÁNY

„A hagyomány gondolata nem a civilizáción nyugszik, hanem minden civilizáció közös gyökerén, az alapálláson.”¹⁴

Úgy érzem, hogy a civilizáció és a kultúra dinamikáját megfelelően megvilágítja a *Hagyomány (Traditio)* fogalmának általam kidolgozott definíciója, miszerint a (nagybetűs) Hagyomány minden hagyomány archetípusa, az ember-ségre vonatkozó információk összességét tartalmazó szubsztrátum. Hamvas Béla univerzális lét-teóriaként határozta meg, amit én úgy értelmezek, hogy az emberi alapállás egyetlen lehetséges ideológiai bázisának tekintette; a Hagyomány mint „emberre vonatkozó archetípusok archetípusa”, a hamvasi „alapállás” fogalmát is pontosan fedi.

A Hagyomány tesz bennünket emberiséggé, ezért időtől és tértől függetlenül közös örökségünk. Ős-morfémák laza halmazaként is felfogható: a civilizáció folyama által sodrásban tartott információs mező tartalma és komplexitása a belőle származó különféle kultúrák visszahatásának következményeként exponenciálisan gyarapszik, ugyanakkor éppen ezek a kultúrák teszik lehetővé, hogy erővonalai átláthatóak legyenek. Ebből következik, hogy a civilizálódás folyamata a Hagyomány szubsztrátumában megjelenő első rendezőelvnek tekinthető.

Tartalmához kétféle módon férhetünk hozzá: egyes elemei biológiailag – gének által – öröklődnek, mások a kulturális kontextusból – mémek közvetítésével – szerezhetők be (ez utóbbiakat valószínűleg azért érezzük absztrakciónak, mert az általuk hordozott szellemi lényegű információra egy poszt-kulturális, anyagközpontú formációból tekintünk).

14 Hamvas, 1988b.

Nem is csoda, hogy rendre összetévesztjük a *hagyománnyal* (*traditio*), ami egészen mást jelent: a különféle hagyományok – az én értelmezésem szerint – olyan többé-kevésbé célirányos válogatások a Hagyomány *nem genetikai* állományából, amelyekkel különböző civilizált embercsoportok azonosulni tudnak. A használat során koherens rendszerekké állhatnak össze, és egy-egy kultúra hagyománykincsének – egyszersmind identitásának – alapját képezhetik.

Minden kultúra értékrendje saját hagyománykincsét tükrözi, belőle fakadnak kulturális megnyilvánulásai is. A művészet és a mágia kivételével: azoknak ugyanis közvetlenül a Hagyomány morfémáihoz kell visszakapcsolniuk. Ez azt jelenti, hogy alkotásaik a humán értékek egészére referálnak, így még a legválságosabb időkben is pontosan tudósítanak a kultúra relatív helyzetéről és állapotáról: mi sem bizonyítja ezt fényesebben, mint az, hogy egy letűnt kultúra szellemiségének rekonstrukcióját csak művészi alkotásaiból vagy kulturális szimbólumai-
ból érdemes megkísérelni.

A SZELLEMI DIMENZIÓ

„Bár egy transzcendens világ létezése önmagában véve evidens, tudatunknak mégis hallatlanul nehezebbé esik intellektuális modelleket konstruálnia róla, ugyanis ezek a modellek csak az érzéki világ tényeinek szemléltetésére alkalmasak.”¹⁵

„Nem tartom túlzásnak kimondani, hogy a szellemi élet a létezés egy sajátos és magasrendű formája, ami csak az ember megjelenése óta létezik.”¹⁶

15 Jung 1993.

16 Lorenz 1989.

Civilizációs fejlődésünk során módszeresen és mesterségesen elkülönítettük magunkat természetes környezetünkől, miközben fokozatosan hozzászoktattuk elménket ahhoz, hogy megnyilvánulásairól kizárólag érzékszerveinken keresztül szerezzen információkat. Ezzel a „gyakorlatias” leegyszerűsítéssel manipulációvá redukáltuk a természetes folyamatokat befolyásoló tevékenységeket, és lassan megfeledkezünk a környezettel való azonosulás jelentőségéről: nem csoda, hogy képtelenné váltunk a szemmel vagy füllel érzékelhető frekvenciákat meghaladó rezgések vételére. Ami azt jelenti, hogy egyre kevesebben érzékeli a formákért felelős morfémákat, ezért csak a látvány szintjén hajtunk végre beavatkozásokat, vagyis elhanyagoljuk a valóság szellemi dimenziójának művelését. Márpedig az egyoldalú művelés lassan kiüríti civilizációnk kulturális tartalmait.

Nem szorul bizonyításra, hogy minden tradicionális kultúra alapeszméje számol egy, a látható világgal párhuzamosan működő „másik világ” létezésével. Az sem lehet véletlen, hogy a róla alkotott elképzelések meglehetősen hasonlítanak egymásra: rendre a *szellemi* jelzővel illetett tartományt tartják a valóság esszenciális szintjének, minden tudás és érték forrásának, sőt még a hozzáférést is hasonló módon – a szakralitás vagy a beavatás tabuja által – korlátozzák. Abban is megegyeznek többnyire, hogy az érzékszerveink által megtapasztalható *anyagi* („profán”) világ a valóság szellemi kiterjedésének csupán halvány mása (okozata, árnyéka, vetülete vagy illúziója): a sámáni tudás határozott különbséget tesz a felületre vonatkozó „nézés” és a dolgok lényegére irányuló „látás” funkciói között.

A *szellemisség* a kultúra folyamatos újratereemtését (művelését) irányító, kifinomult erőként definiálható. Mint a Tereemtésben közreműködő erők emberi megfelelője, alkotásban nyilvánul meg, míg a

szellemi kiterjedés a látható valóság¹⁷ láthatatlan energiaterképeként van jelen tudatunkban.

A szellemi dimenziót egy alkalmi behatásoktól mentes, valamiképpen az örökkévalósághoz és a végtelenhez fogható belső összefüggésként érzékeljük. Sajátos téridejében vallások és értékrendek születnek, és innen származik minden alkotó jellegű gondolatunk: különféle minőségű rezgései erővonalakká szerveződve hálózák be a dolgok, jelenségek és fogalmak közötti kommunikációs teret, biztosítva az emberi nyelvezet közegét.

Az „érzékefeletti” jelzővel (is) illetett valóságtartományhoz racionális irányba fejlődő gondolkodásunk egyre korlátozottabb hozzáférést enged, hiszen már pusztá létezésének elismerése is megkérdőjelezheti világképünk jelenlegi olvasatának érvényességét. A beléhatolást mégis újra meg újra meg kell kísérelni, hiszen fekete fénye¹⁸ nélkül nem alkothatunk teljes képet önmagunkról.

AZ ENERGIÁK TERMÉSZETÉRŐL

Mindent a Nap (+) kívülről érkező, valamint a Föld (-) belülről sugárzó energiái éltetnek: első kisülésükről életet adó ős-szeretkezésként emlékeznek meg a teremtményszok. ¹⁹ A növények képesek az energiaátalakítás legelső formájára, a *fotoszintézisre*.

Aki képes érzékelni a földet behálózó energiák csodálatos szövevényét, nem érezhet mást, mint mélységes tiszteletet a termékenység

17 A világ *anyag*i reprezentációja.

18 A „black light” (UV fény) nem csupán metafora: a módosult tudatállapotban észlelhető minták – „foszfémák” – fluoreszkáló színei legalábbis ezt látszanak bizonyítani.

19 Campbell 2000; Krickeberg 1971.

istennőjeként antropomorfizált Földanya iránt (az általam vizsgált élő törzsi kultúrák minden, *Pachamamával* kapcsolatos – és esszenciálisan ökológikus – tudást szakrálisnak tekintenek). A Napisten-kultuszok az élet fenntartásához nélkülözhetetlen napenergia forrását istenítik, ugyanakkor központi égitestünk fényének „megvilágosító” szerepet tulajdonítanak. Csak egy érző és gondolkodó lény képes ezt a kétféle energiát szellemi konstrukciók létrehozása céljából egyesíteni.

A sámáni tudás egyik alaptétele, hogy minden lénynek saját hullámhossz-mintája – amolyan „rezgés-ujjlenyomata” – van. Ez az egyéni kódolású energiamező egyaránt tartalmaz természeti környezetből közvetlenül kivont *vad*, illetve a kulturális kontextuson keresztül közvetetten beszerezhető *szelídített* energiákat. Ezek szerint minden (látható) forma egy anyagban még meg nem nyilvánult (láthatatlan) alakzatra – morfémára – vezethető vissza, és maga a forma a genesisében résztvevő energiák intenzitásának, sűrűségének valamint frekvenciájának függvénye. Az alacsony rezgésszám „anyagibb”, a magasabb „szellemibb” természetű képződményeket hoz létre (hasonló minőségi különbség figyelhető meg a tudatállapotok esetében is: a mélyálmom mindössze 0,5 Hertz, míg az éberség akár a 40 Hertzet is meghaladhatja).

A sámáni terminológia szerint a „vad” helyeken észlelhető energiák „hidegek”, de ha egy hely túlságosan civilizálttá – „szelídítetté” – válik, „túlmelegedés” lép fel, és lassan eltűnik képletéből az életet jelentő víz (a Földet fenyegető melegházeffektus akár e morféma fizikai lenyomata is lehetne!). De ha egy időre békén hagyják, a hely képes önmagát regenerálni.

A vad környezet sok energiát von el: elemeinek emberi használatra „melegítése” kimeríti, „kihűti” az embert. És ellenkezőleg, a hiányosan művelt (kulturált), ám magasan civilizált környezetben túl sok

„meleg” energia gyűlik össze, ami a fizikai és a lelki szinten egyaránt „kiégést” okozhat. A túlmelegedés gyógy-, illetve erőnövényekkel el-lensúlyozható, mivel azok a „vad” kategória erőit hordozzák (értelem-szerűen, a legbarátságatlanabb helyek növényei a leghatékonyabbak). Az ideális állapot „hűvös”, ami azt jelenti, hogy benne az energiák egyensúlyi helyzetben vannak. A kiegyenlítés a szellemi dimenzióban történik, ezért csak kultúra keretei között van rá lehetőség: szükségünk van arra, hogy kultúrában éljünk.

Az erőket és kölcsönhatásaikat nem a modern fizika ismerte föl először: a mítoszokban és népmesékben gyakran szerepelnek a gravi-táció semlegesítésére, illetve a molekulákon belül ható erők időleges kiiktatására utaló motívumok (repülés, levitáció, falon áthatolás), és a különféle látomásokról is kiderülhet, hogy elektromágneses hullámok láthatatlan sávjában tett látogatások emlékei. A sámánok sok ezer éve „üzemeltetik” energiákból, erőkből és erőterekből szőtt hálózataikat. Ezek a mesterséges konstrukciók interaktív kapcsolatban állnak a Földet behálózó természetes erővonalakkal. Fontos, hogy a hálót kitöltő *mesterséges* formák pontosan illeszkedjenek az illető ökoszisztéma *természetes* formáihoz: így az anyagban megnyilvánult, látható for-mákból könnyen visszakereshetők a formákat meghatározó láthatatlan alakzatok. A sámánok ezeken a morfémákon hajtják végre a szükséges „javításokat”: tapasztalatból tudják, hogy a közvetlen beavatkozás sokkal hatékonyabb.

A Földet behálózó erővonalakat az állatok rendszerint jobban érzé-lik. A legkézenfekvőbb példát a költöző madarak szolgáltatják, akik évről évre habozás nélkül ugyanazt az útvonalat követik. De nemcsak a levegőben, hanem a földön, sőt a víz alatt is vezetnek hasonló „áram-latok”, amelyek esetleg magyarázattal szolgálhatnak a lemúrok vagy a bálnák tömeges „öngyilkosságára” is. Ezek az állatok valószínűleg

olyan erővonalakat követnek, amelyek mentén geológiai változások történtek; a lemúrok által használt erővonal talán egy időközben elszüllyedt földnyelven vezet keresztül, és a bálnák egykori tengerszorosát ma fövény zárhatja el: alakzatok, amelyek végzetessé váltak, mert formájuk megváltozott.

A mágia – valószínűleg a művészetek legkorábbi formája – az erővonalak struktúrájának közvetlen megváltoztatását célozza. Mivel a természetes rendbe való *indokolatlan* beavatkozás súlyos visszaélésnek minősül (a „büntetés” betegségek, szerencsétlenségek formájában jelentkezik), ilyen folyamatot csak morális szempontból kifogástalan,²⁰ ugyanakkor kiváló energiavezetői képességekkel rendelkező ember kezdeményezhet.²¹

Amikor fél év alatt összegyűlt mexikói és guatemalai tapasztalataimat egy természetes Paradicsomban, Costa Ricában kezdtem el feldolgozni, jelentős felismerést tettem: nevezetesen, hogy helyek és kultúrák között morfológiai szintű összefüggések vonhatók. Furcsállottam, hogy egy ilyen jellegű gondolat éppen egy olyan helyen kezd körvonalazódni bennem, amely – annak ellenére, hogy helyszellemei kifejezetten életerősek – kulturális szempontból provinciának számít (a hipotézis, miszerint ez az erőszak teljes hiányának tudható be, csak

20 A morál kétféle értelmezése megvilágítja a „varázsló” és a „sámán” kategóriák különbségét (a megkülönböztetés jelentőségéről később lesz szó).

21 Föltételezem, hogy ennek felismerése nyomán vált az arany a szellemi energia alkimiai szimbólumává, ugyanis az „aranycsinálás” során egy kimondottan rossz energiavezetői képességekkel rendelkező nyersanyagból (*Materia Prima*) – például ólomból, illetve egy alacsony transzcendencia-érzékenységű emberből – *par excellence* energiavezető (arany: *Opus Magnum*, bölcs ember) szublimációjára kerül sor. Az arany szimbolikus jelentésére épül – többek között – az inka teremtésmítosz, miszerint az eredet helyén minden lény aranyból volt (értsd: minden és mindenki kiváló energiavezetői tulajdonságokkal rendelkezett). A kolumbiai aranykultúrák kultikus tárgyai szintén magasrendű energiák koncentrációját segítették: nem anyagi, hanem szellemi értéket képviseltek.

később fogalmazódott meg bennem, és nagy segítséget jelentett a kultúragezis mechanizmusának megértésében).

Eleinte azt gondoltam, hogy a felismerést csupán a mezoamerikai kulturális közeg – egy idő után szinte elviselhetetlenül intenzív – ki-sugárzása alóli felszabadító távolságnak köszönhetem, ugyanis a két amerikai magaskultúra maradványait őrző térség elhagyásakor erős megkönnyebbülést éreztem; de hamarosan fölfedeztem, hogy ennél többről van szó: ebben az édenkertben egészen másfajta *minőségű* energiák hatnak! Befogadásuk élménye kísértetiesen hasonlított az „elvonási tünetek” oldódásához, amit Európától eltávolodva szoktam tapasztalni, és amely lényegét tekintve megegyezik a civilizált európai közeg iránti vágygal, ami viszont az óceán túloldalán támad föl bennem egy idő után: Costa Ricában vált világossá számomra, hogy időnként jelentkező helyváltoztatási kényszerem belső egyensúlyomat segít fenntartani. Ezek szerint az „érintetlenség varázsa” csupán a szelídítetlen energiák iránti nosztalgia lenne, és kétirányú „honvágyam” nem több ösztönös késztetésnél, hogy magamban kiegyenlítsem a rám ható különböző természetű energiákat? Már csak egy lépés választott el attól, hogy egymáshoz illesszem a színekben, hangokban, ízekben, növényekben, formákban, szagokban rejtőző bizonyítékokat.

Ezt a lépést Kolumbiában tettem meg.²² Azóta tudom, hogy testi-lelki jólétem kizárólag attól függ, hogy képes vagyok-e a természet vad („nyers”), illetve a kultúra megszelídített („finomított”) erőiből magamban újabb és újabb harmóniákat létrehozni.

22 Kutatásaim kiterjesztését a Magyar Ösztöndíjbizottság három hónapos kultúr-antropológiai ösztöndíja tette lehetővé.

Saját definícióm szerint a kulturális szimbólumok egy kultúra szellemiségének, értékrendjének, belső erőviszonyainak *közvetlen* reprezentációi. A kultúra keletkezésének körülményeihez, illetve folyamatának szignifikáns momentumaihoz kapcsolódnak, ezért fontos szerepet játszanak az identitástudat és a közösségi szellem hosszú távú fenntartásában.

Még a képileg megjelenítettek sem illusztratív jellegűek: nem érdemes hát azzal kísérletezni, hogy tisztán spekulatív úton, kívülről értelmezzük őket. Az sem lényeges, hogy „figuratív” vagy „nonfiguratív” módon vannak megfogalmazva: nyelvezetük a mítoszokéhoz hasonlitos, ami azt jelenti, hogy közvetlenül kapcsolnak vissza az általuk megjelenített szellemiség tartalmához, és a beléjük kódolt szellemi energiák megfelelő rítusok elvégzésével bármikor aktiválhatók.²³

A kulturális szimbólumok nem igazodnak stílusokhoz; ők maguk határozzák meg azokat, amennyiben közvetlenül a kultúra hagyományának tartalmát jelentik és jelenítik meg: egy kultúra légköre és kulturális szimbólumai egymásból, egy időben alakulnak ki. Stílusjegyeiket elsősorban az illető kultúrából elérhető transzcendencia-élmény anyaga formálja: a kultúra életterének látható elemei inkább referenciaként jelennek meg rajtuk/általuk (ilyen a transzcendenciába hatolást segítő erő-növény²⁴ vagy állat, az odavezető út, esetleg az áthatolási rituálé-

23 Élő kultúrában ez könnyebben megvalósítható, elég követni a vonatkozó rítusok hagyományban rögzített forgatókönyvét.

24 Pszichoaktív enzimeket tartalmazó növények. Tudatra gyakorolt befolyásuk csak az adott kulturális összefüggésrendszeren belül ellenőrizhető. Korrekt alkalmazás esetén közönséges mérgezés helyett radikális és totális megtisztulás, céltalan hallucinációk helyett az „Egész”-re vonatkozó tudás és/vagy gyógyulás (*egész-ség*) érhető el általuk.

val kapcsolatba hozható tárgyak, jelek stb.). Olyan erővonalak válnak láthatókká általuk, amelyek látványszintjénél mélyebben összetartozó elemeket szerveznek renddé.

A kulturális szimbólumok az emberi nyelvezet különböző frekvenciáin jelentkezhettek (mint kép, hang, mozgás stb.). Megfogalmazásuk és erő-tárgyakká formálásuk a sámán-művész feladata, aki egyaránt dolgozik a látható jelenségekkel és a mögöttük ható erővel. A művészi és a sámáni tevékenység lényegazonossága azért merülhetett feledésbe, mert civilizációs formációnk nem rendelkezik az analógiák felismeréséhez feltétlenül szükséges szellemi dimenzióval.

A láthatatlan tartalmakhoz sokféle módon lehet hozzáférni, többek között aszkétikus gyakorlatokkal, meditációval, megfelelő frekvenciájú hangeffektusok keltésével és/vagy különféle tudattágító szerek segítségével. Az *Abya Yala*²⁵ kulturális szimbólumait megformáló mágus-művészek elsősorban az utóbbiakat részesítették előnyben; ezt a régészeti leleteken kívül az is bizonyítja, hogy a „gyógyító emberek” ma is elsősorban erő-növényekből készített szerek segítségével közlekednek a tudatszintek között. A láthatatlan dimenzióból származó képek – *mental imagery* – minden esetben az őket megidéző kulturális kontextus függvényei, de azon belül is meghatározó szerep jut a „látást” közvetlenül kiváltó növénynek.²⁶

Aki arról beszél, hogy egy kultúra „milyen erő-növényt választ”, az éppen a lényegét nem értette meg: a tradicionális kultúrák nincsenek választási helyzetben. Azt az erő-növényt (erő-növényeket) építik

25 *Abya Yala* az amerikai kontinens egyik ősi neve, Ecuadorban mindmáig használják (az egyik indián nyelven *kiteljesedett földet* jelent). Következetes használatával a földrész eredeti, a későbbi hódítástól független szellemiségére szeretném fölhívni a figyelmet, egyszersmind jelképesen visszautasítani mindenfajta Európa-centrikus megközelítést.

26 Fericgla, 1989; 1994.

kultúrájukba, amelynek termőterületén letelepedtek, és nem fordítva: az erő-növénytől származó szellemi képzetjár motívumait egymásról mit sem tudó kultúrák is felhasználhatják. Reprezentatív példa a *yagé*²⁷ kultúráihoz tartozó *San Agustín* (Kolumbia) és *chavin* (Peru) esete, amelyek egymástól teljesen függetlenül, körülbelül háromezer évvel ezelőtt alakultak ki. Nem az a meghökkentő bennük, hogy mind a kettő a jaguárban látta kifejeződni saját szellemiségét (végül is a jaguár mindkét helyen az ökológiai piramis csúcsán foglal helyet), hanem az, hogy a kultúrateremtésben fontos szerepet játszó erőszak morfémáját elképesztően hasonló módon jelenítették meg. Nem ártana ugyanebből a szempontból is megvizsgálni az – ugyanebben az időben a Mexikói Öböl partján kialakult – *olmék* kultúra jaguár-kultuszát sem: annak ellenére, hogy ezzel kapcsolatos saját hipotézisemet változatlanul érvényesnek tartom,²⁸ úgy vélem, hogy ebben az esetben sem zárható ki egy enteogén²⁹ hatású szer használata. (Európában *Fericgla* mutatta ki – a mára mesefigurákká átalakult – törpék és manók „jelenlétét” az *Amanita muscaria* [légyölő vagy gyilkos galóca] egész hajdani „területén”;³⁰ talán érdemes lenne foglalkozni más, szintén a keresztény egyház által egykor feketelistára tett erő-növények által gerjesztett látványtartalmakkal is: esetleg kiderülne, hogy tőlük származnak a csodálatos átváltozások, griffmadarak, hétfejű sárkányok motívumai is.)

27 Amazonia-szerre használt, elsősorban ayahuascából („lélek-lián”) főzött rituális ital.

28 Erről bővebben az *Alkalmazott kultúrmorfológia* című fejezetben lesz szó.

29 Tudattágító szinonimájaként először Wasson (1980) használta az *enteogén* (gör.: „Isten bennünk”) szót. Véleményem szerint ez fejezi ki legpontosabban az élmény lényegét, amely a *narkotikumokkal* előidézhető kábulattal ellentétben, kifejezetten éber tudatállapothoz kötődik. Az ugyancsak elterjedt *hallucinogén* jelző sem szerencsés, amíg tisztázatlan, hogy pontosan mi is értendő „hallucináció” alatt. (Elfogadhatónak tartom még a *psichoaktív* vagy *psichotrop* jelzőt.)

30 Fericgla 1994.

A tudatszintek közötti közvetítéshez sajátos tudatállapokra van szükség: sámán esetében ezt transznak, művész esetében ihletnek nevezik, de lényegét tekintve ugyanarról – nevezetesen, a tudatos funkciókat ellenőrző agyfélteke dominanciájának időszakos semlegesítéséről – van szó. Az agykutatók szerint mindenfajta alkotó tevékenység egy „mélyebb” tudatszintről indul el, még mielőtt a kivitelezésért felelős logikus mechanizmus aktiválódhatna: erre a szintre – saját tapasztalataim szerint – spontán vagy ön-indukált tudatmódosítással lehet eljutni. A kultúra végső fázisában szükségszerűen profanizálódnak azok az eszközök, eljárások, szerek és módszerek, amelyek az áthatolást megkönnyíthetik.

Az *eszközök* közül a kvarckristályt szeretném kiemelni: ez az atomfelépítését illetően példátlan rendezettségű kristály – a sámáni parafernália egyik legfontosabb kelléke – ugyanis különösen alkalmas elektromágneses hullámok szabályozására, minek folytán az elektronikában is nélkülözhetetlen. Ezzel tudományosan is bizonyítást nyert, hogy az évezredek óta világszerte „varázseszközként” használt kristály valóban rendelkezik szinguláris tulajdonságokkal. Az is elgondolkodtató, hogy a sámáni eszköztár egyes darabjainak formája – például az antennákként meredező színpompás fejdíszek, különféle elkötések vagy a sámán nyaka köré elektromotorhoz hasonlóan „tekerceslt”, olykor száz méternél is hosszabb *chaquira*-füzérék³¹ – energiaáramoltatást szabályozó eszközökre emlékeztetnek.

Ami az *eljárásokat* és *szereket* illeti: a tudatállapot módosítására Ázsiában elsősorban szellemet csitító mozgás- és lelkigyakorlatok

31 Égetett agyagból, kőből, esetleg vulkáni üvegből csiszolt apró szemekből fűzött nyaklánc.

kombinációit használják és/vagy monoton, ritmikus hangeffektusokat alkalmaznak (dobbal, kattogó imahengerrel stb.), míg Abya Yala sá-
mánjai a kultúráik hagyományában szereplő, szakrális védelmet élvező
erő-növényekből készítenek főzeteket vagy kivonatokat (föltétele-
zem, hogy ugyanezt a célt szolgálták korábban az agy különböző funk-
cióit serkentő vagy gátló koponyatorzítások is). Az enteogén hatású
szerek hatásmechanizmusa lényegét tekintve megegyezik az askétiz-
muséval: mindkettő tudatosan megváltoztatott fiziológiai folyamatok-
kal idéz elő tudatmódosítást (keleti szóhasználat: szellemi megvilá-
gosodást).

A nyugati kultúra szakrális itala a bor volt, ezért hatóanyaga – az
alkohol – mindmáig egyetlen társadalmilag elfogadott szerünk a
transz-állapot előidézésére. Pedig inkább kábító, mint enteogén hatá-
sú, és az általa előidézett transz – ha lehet egyáltalán annak nevezni –
nagyon gyenge. (Ennek ellenére nem ismerek művészt, aki – legalább
alkalmilag – ne élne vele: a transzcendencia iránti igény a szellem-
érzékeny emberekben különösen erős).

A tudatmódosítás *módszerei* kultúránként változók, de – saját
tapasztalataim szerint – a transz és/vagy ihlet állapota minden esetben
a *fokalizálás* és *defokalizálás* megfelelő adagolásával és időzítésével
érhető el. (Az „élesítés”-ként illetve „homályosítás”-ként csak pon-
tatlanul lefordítható műveletekre a nyugat-amazoniai sámáni nyelve-
zet a „pinták (jelek) sűrítése”, illetve „áramoltatása” kifejezéseket
használja.)

A mitikus tér-időbe hatolás első mozzanata mindenképpen a *kon-
centráció*, amely – annak ellenére, hogy akarat vezérli – nem feltétle-
nül tudatos. (Mivel az alkotás önmegvalósító elemi szükséglet, amely
az egyén teljes kapacitását mozgósítja, folyamatára tudatos és tudat-
talan funkcióink egyaránt hatással vannak.) A fokalizálás akkor sikeres,

ha a látvány és az erővonalak szintjén egyszerre megy végbe az azonosítás, készenlétbe helyezés, majd egyetlen pontba sűrítés (ezt a szekvenciát az Amazonas egyes vidékein dohánnyal vagy *ambilla*)³² erősitik: mind a kettő gondolati konstrukciókat segít létrehozni).

A folyamat szinte észrevétlenül csúszik át következő, *defokalizáló* szakaszába, amely mindezt feloldani hivatott; a konstrukció ugyanis nem erőltethető rá a kulturális tér erővonalaira, magától kell ráhangolódnia, azonosulnia vele.³³ E szekvencia kezeléséhez tudáson kívül tapasztalatra, de mindenekelőtt transzcendencia-érzékenységre van szükség, ami a kultúra hagyományában szereplő, rituális keretek között fogyasztott enteogén hatású erő-növényekkel (például ayahuascával) fokozható. Módosult tudatállapotában a sámán/művész egy tetszése szerint torzítható – nyújtható, tágítható, összepréselhető – tér-időben mozog, a dolgok lényegéig hatoló „látás” képességének birtokában. Ha valóban sikerült egóját átlényegítenie, részesülhet a mindenséggel való egyesülés rendkívüli élményében is, amit alkotásain keresztül azokkal is megoszthat, akik nem rendelkeznek e ritka képességgel (a „műélvezet” – akár a gyógyítás elfogadása –, ha „látást” nem is, de némi transzcendencia-érzékenységet mindenképpen feltételez).

A transz/ihlet során észlelt archaikus tér-idő édeni vagy apokaliptikus morfémái egyaránt az eredethez (a Hagományhoz) kapcsolnak vissza, „ahol” minden változatlanul képlékeny állagú: a sámán és a művész teremtő képzelete (*imaginatio*) segítségével válogat az egymásba mosódó, olykor még egymástól egyértelműen el sem különíthető

32 Az *ambil* a *Nicotiana rustica* (vaddohány) levelének levéből és nagy mennyiségű biomassza elhamvasztott maradványaiból kioldott majd megszárt növényi sókból készült keverék: egy sötétzöld, sajátosan csípős-keserű, semmihez nem hasonlítható, kellemes ízűnek semmiképpen sem mondható paszta.

33 Érdekességként említem, hogy az iszlám misztika az ekstázis lényegét ugyancsak a megismerés tárgyával létrehozandó egységben látja (Nicholson 1997).

elemek között. Az ilyen állapotban realizált művek nem csak látványként értékelhető elemeket tartalmaznak, ezért hiába is próbálnánk „magyarázni” őket: az értelem – mivel sem hozzátenni, sem elvenni nem tud belőlük – lényegüket nem érintheti.

A sámánok szerint a tudás nem vész el,³⁴ ezért bárkinek lehetősége van arra, hogy visszakeresse önmaga legmélyén az áthatolásra vonatkozó ismereteket, és megfeleltesse azokat az Idő Génuszának jelen pillanatot befolyásoló fragmentumával, a kor szellemével. Az élet-körből a lét felé nyitó spirál morféimáját nem nehéz felismerni, mindössze a realizálásához kellene korszerű eszközöket és módszereket találni. Mivel a tendencia egyre kisebb kulturális egységek felé mutat, kisebb csoportokra, sőt egyénekre szabott rítusokra gondolok: mindegyik közvetíthetetlen, átadhatatlan, lényegét tekintve intim, de segítségükkel ma is megkísérelhető a létezés középpontjába helyezkedés.

A HAGYOMÁNYOZÁS FORMÁI

A kulturális eszmék beszéd vagy írás által hagyományozódnak.

A verbális továbbadás ősi formája a szájhagyomány, amely a tradicionális társadalmak belső változásainak ritmusát követve, szinte észrevétlen lassúsággal csiszolja anyagát, így az folyamatosan gazdagodva vagy torzulva akár évezredekken keresztül fenn tud maradni.

A közvetlen gyakorlatias sikerekkel kecsegtető racionális gondolkodás megerősödésének folyamán egyre több információ keletkezhetett, amelynek nagy része spontán módon – szokások formájában –

34 Ez az energiamegmaradás első törvényével kísértetiesen összecsengő megállapítás az írástudatlan, nyolcvankét éves *kametsá* sámántól, taita Martintól származik.

épült a köztudatba. A művelésre vonatkozó tudás kezelése és tárolása azonban már bonyolultabb műveleteket igényelt: amíg a vadászat és a harc testi és lelki képességeket tett próbára, ez szellemérzékenységet kívánt. Akik rendelkeztek vele, bizonyára tisztában voltak azzal, hogy a valóságsszintek hatékony összekapcsolása rendkívüli felelősséggel jár, ezért – a visszaélések elkerülése végett – tudásuk továbbadását beavatáshoz kötötték, amivel, ha hosszú távon biztosítani nem is tudták, legalább segítették a rendezett társadalmi körülmények fenntartását.

Nem állapítható meg egyértelműen, hogy az írás kialakulását az információ halmozódása vagy az individualizmus megszilárdulásának következtében elavuló hagyományos továbbadási rendszer megbízhatatlanná válása siettette: megjelenése mindenestre mérföldkőnek számított a gondolkodásban.

Európában és Ázsiában már több ezer éve lejegyezve őrzik a kultúránként más összetételű Hagyomány-fragmentumokat. E „Szent Könyvek” nyelvezete szakrális, ami leginkább a szimbólumokkal és metaforákkal dúszított költői nyelvezethez hasonlítható. Képeik a nyelvnek csupán profán síkjához szokott ember számára zavarosnak tűnhetnek, ahogy egyes mítoszok idővel „érthetetlenekké” válhatnak.³⁵ És bár a transzcendens eredetről szóló tudás még egy ideig szigorúan beavatáshoz kötve hagyományozódott, a profanizálódás folyamatát az írásban rögzíthetőség lehetősége erősen fölgyorsította.

Egyes tradíciók „teste” – ilyen többek közt a hindu *Yoga*, a kínai *I-Ching* vagy a héber *Talmud* – viszonylag épen vészelte át a századokat (föltételezem, hogy ez elsősorban az őket egykor létrehozó kultúra szellemiségének időbeni kisugárzó képességének köszönhető, de nem

35 Mivel történéseik csak közvetve vonatkoznak az anyag világára, nem értelmezhetőek csupán racionálisan.

elhanyagolható a hozzájuk kapcsolódó formákat létrehozó személyiség szerepe sem, akik a formaalkotó képességek kifejlesztésében is részt vállalhattak). Az egyetemes értelem fényébe állítva részletekbe menően taglalják az ember létének célját, értelmét, rendjét, sőt a realizáláshoz gyakorlati módszerekkel, útmutatással is szolgálnak. Mások – mint az *Alkímia* vagy az *Asztrológia* – egy-egy archaikus rendszernek csupán töredékei (nem föltétlenül kódolásuk hiányosságai miatt: a lejegyzett szöveg *fizikailag* is sérülékeny³⁶).

Az amerikai kontinens ősi kultúráit meghatározó, azokat gyakran zárványként túlélő Hagyomány-töredékek értelmezése még ezeknél is nehezebb, hiszen a hozzájuk tartozó rendszereknek még a neveit sem ismerjük, nemhogy tartalmukat. *Abya Yala* földjén az európai kontaktus pillanatáig a kulturális örökség továbbadásának egyetlen módja a szájhagyomány volt (írást csupán a maják szellemi elitje dolgozott ki, kizárólag belső használatra); de ez önmagában nem érv. A szóbeliség kultúrái ugyanis nagyszerűen működnek mindaddig, amíg az egyéni emlékezet a kollektív tudás *egyetlen* felelős hordozója.

Az írásbeliség lehetőségével az egyén és a közösség szerves egymásrautaltsága feltétlenül föllazul, csakhogy ezen a kontinensen ez nem természetes (saját, organikus) folyamat eredményeként történt, hanem egy gyökeresen idegen kultúra érthetetlen hagyományának erőszakos térhódítása következtében; ezért a szóbeliség leértékelődése nyomán támadt űrt semmi nem tudta kitölteni. Így ma már csak szomorúan konstatálhatjuk, hogy írásközpontúságunkat átplántáltuk ugyan az „Újvilágba”, de az átmentést az új médiába nem végeztük el időben... most már pedig késő. Az egykor a közös emberi Hagyomány-

36 A könyvégetések – bármilyen könyvekről legyen is szó – nem véletlenül kavarják föl az érzelmeket: valamilyen szinten mindenki érzi, hogy nem csupán nyomtatott papír semmisül meg a lángokban.

ből amerikai kritériumok alapján szerveződött kultúrák szellemiségének eredeti tartalmára ma már csak következtetni lehet, mégpedig a különböző hagyományok által ritualizált *kulturális jelenségekből* – mint a vallás, a kozmogónia, a művészet, a filozófia, a hierarchiák, szimbólumok, szokások és ceremóniák.

A hagyományozás formáinak morfológiai vizsgálata érveket szolgáltat a forma és a tartalom szétválaszthatatlanságára.

A MŰVELŐ ARCHETÍPUSAI

A művelés – a kultúra – a kollektív és individuális létezés mindhárom szintjére³⁷ vonatkozik; ennek megfelelően három archetípussal hozható összefüggésbe: az *Edző* a test, a *Lelkész* a lelki funkciók optimalizálásán keresztül hat a kultúrára, míg a szellemi vezető archetípusa – a *Sámán*³⁸ – a szellemiség ellenőrzése által teszi ugyanezt. Manapság egyedül a *Művész* folytat ilyen jellegű tevékenységet. A két őstípus

37 A neoplatonisták által kidolgozott hármas osztásra egy korszerű olvasatot javaslok: az *emberi lét értelmének megértését segítő, tudat által alkotott modell* (akár az idő fogalma). Úgy találok, hogy használható elemzési szempontokat szolgáltat még egymástól annyira különböző témák vizsgálatához is, mint a nyugati orvoslás vagy a globalizáció. (Az előbbi a testre összpontosít, a lélekkel alig száz éve számol, és a szellem által mozgósítható energiákról egyáltalán nem vesz tudomást; az utóbbi a jóléti társadalom megmentésére meghirdetett verseny, amelynek gazdaságközpontú ideológiájában lelki motivációk legfőljebb kuriózumként jöhetnek számításba: mint jellegzetes poszt-kulturális képződmény, nem rendelkezik szellemiséggel, ezért hiába várjuk tőle a nyugati kultúra krízisének megoldását.)

38 Talán, mert a latin-amerikai kontextusban határozottabban kirajzolódik a kultúrák létrejöttében játszott szerepük, a sámánokban – *Hamvassal* ellentétben – nem „ősi magaskultúrák főpapi kasztjának maradványá”-t, hanem a szellem emberének ősképet látom. A sámánok ma többnyire a „gyógyító ember” szerepkörére korlátozzák működésüket, szellemi vezetői múltjukra az esetek többségében már csak a problémák sajátos megközelítése utal: a fizikai és lelki – egyéni vagy társadalmi – betegségeket energiaelváltozásokként diagnosztizálják, és ennek megfelelően gyógyítják.

valószínűleg közös eredetű: nem lehet véletlen, hogy csak ezen a két archetípuson keresztül lehet közvetlen befolyást gyakorolni a kultúra alakulására; de ez részletesebb magyarázatot igényel.

A különböző hagyományok tartalmát képező alakzatok *alap-eszmévé*³⁹ sűrítése, illetve az alapeszmét megfelelően reprezentáló szimbólumok megformálása mindenkor transzcendencia-érzékeny személyek feladata volt. E formák alakítják a kultúrák egyedi „légkörét”, pontosabban: strukturálják azt a szimbolikus nyelven megfogalmazott eszmevilágot, amelynek tengelye a csoportot, törzset vagy népet összetartó alapeszme. A stílusjegyekkel ellátott jelek, mozdulatok, formák, színek, hangok mindenki számára élvezhetővé teszik a kultúra szellemiségét. A hagyományozás biztonságát a szimbólumokba kódolás mellett a tartalom ritualizálása is szavatolja: a változtatással járó veszélyeket csak transzcendens tudással rendelkező egyének képesek fölmérni, illetve – szükség esetén – a Korszellelem által sürgetett változtatásokat a hagyomány testén végrehajtani.

Ebből következik, hogy a hagyomány – miképpen a hozzá tartozó kultúra – csak addig él, ameddig művelői közvetlen (szellemi) kapcsolatot tudnak fenntartani a Hagyománnyal, ellenkező esetben a kultúra önmagába fordul, szellemi dimenziója lehámlik róla, és civilizációból képződik vissza. Ekkor az anyagi és szellemi színvonalat meghatározó hagyomány dogmává, az alapeszmét egykor maradéktalanul kifejező erővonalak törvényekké és rendeletekké merevednek, amelyek egyre

39 Az *alapeszme* a Hagyomány egy bizonyos embercsoportra fokozottan ható, azt közvetlenül megszólítani képes motívuma, amelyet egy megfelelő pillanatban az illető csoport szellemi kasztja a Hagyomány egészében fölismert és középpontba állított, és amely csak akkor igazán hatékony, ha arányosan kombinálja az adott helynek és időnek maradéktalanul megfelelő alakzatokat. E potens szellemi mag lényegét, amely köré majd esetleg egy kultúra komplex eszmevilága épül, ritualizálták és szimbólumokba kódolták: ebben a formában továbbadásra is alkalmassá vált.

nehezebben követik az egyre kiszámíthatatlanabbá váló társadalmi reflexmozgásokat, miközben a társadalmi felépítmény torzulásával arányosan romlik a folyamat alakulásától függő emberek testi-lelki egészsége is.

A művelő archetípusát – „alapító-alkotó” vagy „kultúrhis-ős” formájában – világszerte mítoszok és legendák őrzik. Azokat a személyeket, akik az élőhely erőinek és energiáinak kezelésére szakosodtak, csoportjuk *szellemi vezető*knak tekintette.⁴⁰ Erőkkel és energiákkal folytatott műveleteiket ma is lényegében a következő „forgatókönyv” szerint végzik:

Az első mozzanat során a szellemi vezetésre kijelölt – esetleg az archetípust önmagában felismerő és realizálni kívánó – ember fölméri, majd saját energiakörébe integrálja („behálózza”) a művelésbe vonható kulturális területet. A szellemi vezető feladata, hogy a hely természeti adottságait megfeleltesse a kultúra hagyományaival, amihez a kultúra látható és láthatatlan kiterjedésével egyaránt tisztában kell lennie: csak ilyen tudás birtokában kezdhet rendszere kiépítéséhez. A megvalósítást a fontosabb gócok megerősítésével kezdi, majd az egymástól független pontokat erővonalak segítségével összekapcsolja.

A következő fázis energiák koncentrálásából, átszellemítéséből, felszabadításából áll. A középkorban titokban művelt *alkímia* révén viszonylag többet tudunk róla, mint az előző mozzanatról. (Az alkímia megrekedését meglátásom szerint az okozta, hogy archaikus tudásrendszerének csupán egy részével foglalkozhatott, és azt is csak a középkori keresztény egyház éberségét kijátszva tehette. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy kutatásai nem realizálódtak, és a rej-

40 A szellemi vezető archetípusának körvonalazásakor nyilvánvalóvá válik a „varázsló” és a „sámán” kategóriák megkülönböztetésének szükségessége: ennek részletes tárgyalására a harmadik fejezetben kerül sor.

tőzés – „okkultáció” – során az egymástól független adatok és eredmények gyakran elvesztek vagy félreértelmeződtek.)

A harmadik mozzanat maga a *ceremónia*, amelynek során a szublimált energiák visszaáramlanak a közösségbe, és annak minden tagja számára megtapasztalhatóvá válnak. A hagyomány tartalmának időnkénti aktiválása, valamint az átlényegített energiák tudatos, körültekintő szétsugárzása mágikus tevékenység, amely ritualizált formában, többnyire kifejezetten látványosan megy végbe: a gazdag kelléktár és a hatáskeltő koreográfia a hit megerősítését célozza, ami fokozza a ceremónia hatékonyságát.

A művészet és a mágia egyaránt művelő tevékenységek, ami újabb bizonyíték arra, hogy a művész és a sámán közös archetípusra vezethető vissza. A tradicionális kultúrák genezisében részt vevő sámánművész alakja a mindenkori „szellem emberé”-nek előképe: feladata lényegét tekintve az archetípus körvonalazódása óta változatlan, ahogy közössége iránti felelőssége is.

II. KULTÚRAGENEZIS

A KULTÚRAGENEZIS MORFOLÓGIÁJA

A kultúragenezis lehetősége ott rejtőzik minden civilizáció mélyén, de morfémája csak bizonyos tényezők sikeres interakciójának következményeként ölthet formát.

A kultúragenezis soha nem egy pillanat, de nem is a véletlen műve. Az emberekben csak azt követően fogalmazódik meg a szellemi dimenzió használatára vonatkozó igény, miután fizikai fennmaradásukat biztosítottnak látják: ekkor nyílik lehetőség arra, hogy egy csoporton belül kiegyenlítődjön az egzisztenciális *félelem* és a reaktív *erőszak* feszültsége (ha ez nem következik be, az emóciók egymást gerjesztő hullámai beláthatatlan ideig fenntarthatják a konfliktust). Amennyiben az erőszak szintje állandósul, a kultúragenezis katalizátora készen áll feladata beteljesítésére. Ám megfelelő tér-idő koordináták híján nem lenne mit aktiválnia, ezért a kiegyenlítődésnek feltétlenül egy olyan *genius loci* (*Helyszellem*) területén kell megtörténnie, amellyel az érintett csoport szellemi vezetői termékeny párbeszédet képesek folytatni. Ráadásul mindennek a megfelelő pillanatban kell bekövetkeznie: a kultúragenezis harmadik tényezője az időre vonatkozik, és közönségesen *Korszellem*nek nevezzük.

A tényezők optimális egybeesése áthatja, valósággal „életre kelti” a folyamatban érdekelt civilizált embercsoport hagyománykincsét, megteremtve az energiák tudatszintek közötti áramoltatásának feltételeit: az erővonalak szinergikus potenciává egyesülése megnyitja az utat az idő és a tér *teljes* birtokbavételéhez; ekkor a kultúra által ki-

sajátított tér annak korpuszaként kezd működni: földje, növényei, állatai, valamint a területén élő emberek a művelés alanyaivá és tárgyaivá válnak.

A (kultúra)művelés szerves, önépítő folyamata mindenekelőtt a meg nem szelídített (nyers, vad) energiák emberi fogyasztásra alkalmassá tételével (házasítás, nemesítés: átlényegítés) foglalkozik. Bár ezek a tevékenységek mind a három – testi, lelki és szellemi – szinten jelentkező szükségletekre kiterjednek, koherens szellemiség realizálására csak folyamatos és tudatos művelés mellett van lehetőség.

A kultúragenezis tényezői nem minden esetben jutnak konszenzusra. A probléma összetettségét kiválóan szemlélteti a *Taqui Onkoy*⁴¹ esete: a *hely* – a *Vilcabamba* rengetegének pontosan föltérképezett energiahálózata – még rendben lett volna, és az erőszak szintjének ellenőrzése sem jelenthetett problémát (a mozgalmat szellemi vezetők hirdették meg: joggal föltételezhető, hogy az *emóciók* egyensúlyban tartásáról elegendő tapasztalattal rendelkeztek); mindössze a *Korszellem* vonakodott magáévá tenni a mozgalom alapeszméjét, meghiúsítva minden kezdeményezést egy új kultúrát támogató forma létrehozására.

41 A *Taqui Onkoy* (a Betegség Éneke) a legyőzött Inka Birodalom utolsó utáni éveinek szellemi mozgalma, mely alternatív kultúra-kezdeményként kezdte rövid életét. Lényege, hogy hívei nem harcok árán, hanem ősi szent helyeik erejét felhasználva remélték megfordítani a hódítás menetét. Tehát az eredeti kulturális túlélési stratégia alapja *mágia* lett volna, pontosabban: betegség formájában koncentrált negatív energiák segítségével tervezték elűzni a hódítókat. De a terv soha nem valósult meg. Sámáni tudással kapcsolatos kutatásaim alapján föltételezem, hogy ennek két fő oka lehetett. Az egyik, hogy a dekadens fázisába lépő kultúra sámán-papjai már nem rendelkeztek megfelelően támogatott „erőkkel” és/vagy túl kevesen voltak egy ennyire komplex művelet végrehajtásához. A másik ok, hogy már nem voltak abban a helyzetben, hogy a rendszer 328 kultikus objektumának erőit a térség energiaközpontjában egyesítsék, illetve a folyamatot onnan irányítsák, ugyanis Cuzco, a főváros – és benne az inkák főtemploma, a *Coricancha*, amelyet egykor az objektumokat összekötő erővonalak találkozási pontjában építettek – ekkor már évek óta spanyol kézen volt. A mozgalomról bővebben: Ossio 1973.

A következő példa is bizonyítja, hogy egy új kultúra és egy új élet (egy új mikro-kultúra-lehetőség) kezdete morfológiai szempontból nagyon hasonló: a megtermékenyítéshez az optimális erőszak-szintet a férfi (aktív) és a női (passzív) princípium pillanatnyi egyensúlya biztosítja; magát a fogamzást – legalábbis a hagyományba foglalt, ideális esetben – közösen azonosított és mindkét fél által elfogadott tér-idő koordináták serkentik („fészekrakás”, biológiai érettség). Az elindított élet kilenc hónapon keresztül láthatatlan (rejtőző: „okkult”), majd a megfelelő pillanatban világra jön („materializálódik”); autonóm lényé akkor válik, amikor először vesz levegőt (úgyszólván minden tradíció utal a lélek és a lélegzet összefüggésére!). A pillanat szentségével magyarázható az újszülöttek környezetében érzékelhető idő-anomália: egyedülálló élmény, egy eredet felé megnyíló kapu küszöbén, amelyet késleltetett idő-zárral láttak el. Az időtlen idő érintése mindig felemelő, mivel közvetlenül az eredet misztériumába enged bepillantást – akár a művészi alkotás.

Nem meglepő, hogy az „isteni gyermek” motívuma univerzális: a mito-poétikus nyelvezet szívesen használja új kultúra születésének metaforájaként. A keresztény kultúra esetében az előzménykultúrába⁴² beleszülető Jézus alakja képviselte az új formát. *Időszerűségének* kozmikus bizonyítéka a betlehemi csillag: egy üstökös, amely egyszersmind a születő kultúra *térbeli* központját is megjelölte. Az egyenletből az *emocionális tényező* sem hiányozhatott: az új formával szemben mindkét kultúra radikálisan lépett fel. Róma reakcióját a Krisztus születése körüli erőszakhullám (a Heródes által elrendelt gyermekgyilkosságok), Jeruzsálemét erőszakos halála (a szanhedrin által kikény-

42 Elsősorban a zsidó, de tágabb értelemben a mediterrán (római) kultúra is érintett volt.

szerített keresztre feszítés) képviseli. A feltámadás motívuma a keresztény kultúra létrejöttének visszaigazolása: az új szellemiség fizikai léten túlmutató győzelmét hirdeti.

1. AZ IDŐ ALAKZATAI⁴³

Idő-képzetek és idő-képek

Hamvas Béla föltételezi, hogy az idő archaikus (időtlen, örök: „istení”) struktúrái valaha nyitottak voltak, így biztosították a tudatszintek közötti kommunikációt.

Csak hogy a megerősödő tudat számára ez a megfoghatatlanság egyre nyomasztóbbnak tűnhetett, és környezetét – talán a civilizálódással járó elidegenedés ellensúlyozására vagy inkább a könnyebb kezelhetőség reményében? – az ember különféle alakzatokból alkotott formákkal próbálta meg emberibb léptékűvé tenni. Idő-képzeteink alapját a Nap, a Hold és a csillagok mozgása és/vagy az élőlények életciklusai szolgáltatták, belőlük alkottuk meg természetes idő-képeinket (évek, évszakok, napok), amelyeket később különféle művi struktúrákkal (hónapok, hetek, órák, percek, másodpercek) tovább pontosítottunk. Mondhatnánk úgy is, hogy idő-fogalmunk két alapvető morfé-mára vezethető vissza, amelyeket látványszinten legegyszerűbben egy vonallal, illetve egy körrel jeleníthetünk meg.

43 A modern fizika *Minkovszky* óta nem számol külön térrel és idővel, hanem négydimenziós tér-idővel. Mégis úgy érzem, hogy ebben a kontextusban figyelmen kívül hagyhatom a tudományos definíciót: a tér és az idő kultúrában játszott szerepének kellő megvilágításához célszerűbbnek látszik, ha külön-külön vizsgálom őket.

A jelek szerint, aki az időről kezd elmélkedni, előbb vagy utóbb eljut a nyugati kultúrkör idő-képének kialakulásában meghatározó szerepet játszó *Kronosz* alakjához; fontosnak érzem, hogy saját kövecskéimet én is behajítsam az értelmezése körül keletkezett örvénybe.

Kronosz az abszolút (örök) idő morfémájának megtestesítője (úgy is mondhatnánk, hogy az *Idő* archetípusát személyesíti meg: ilyenkor a *Khronosz* nevet használja⁴⁴): ezért vehette fel az Aranykor uralkodójának formáját. Apja (*Uranosz*: az *Ég*) nem hagyta, hogy anyja (*Gea/Gaia*: a *Föld*) megszüljön többi gyermekét: föld alá rejtette őket, így próbálta az Idő elől megóvni hatalmát. Kronosz – hogy beteljesíthesse küldetését –, anyja segítségével kasztrálta⁴⁵ apját (ezzel egyszer s mindenkorra kiiktatta az égi tényező további befolyását a földi evolúcióra), és a megteremtendő világ ideáját elhelyezte az időben (önmagában). De azáltal, hogy *Rheát* – az időtartamok istennőjét – „vette feleségül”, veszélybe sodorta a Teremtést, amit úgy igyekezett feloldani, hogy szabotálta az általa nemzett (idő)formák megtestesülését: egymás után nyelte le fiait. Csakhogy *Rhea* legifjabb gyermekük, *Zeusz* helyett egy követ etetett meg vele (e kő köré épült később a delphoi jósda, ami nem hagy kétséget afelől, hogy a kérdéses kő és az idő egy bizonyos formája⁴⁶ között közvetlen összefüggés van). A fölcseperegett *Zeusz* kábító ital segítségével győzte le atyját, aki ezután sorra kiöklendezte *Hesztiát*, *Hérát*, *Démétért* (a *Szűz*, az *Asszony*, illetve az *Any*a archetípusai, egyszersmind a különböző *életkorokhoz* rendelt női szerepek jelképei), *Hádészt* és *Poszeidónt* (Zeusszal együtt a tér három

44 Ennek kifejtését nem tartom a kötet mondanivalójához szorosan illeszkedőnek.

45 A kasztráció motívumát szerintem hiba „fallosz levágása”-ként értelmezni: a kiherélés itt nem csonkítást, hanem termékeltenné tevést jelent, és mindkét esetben a régít érvénytelenítő új minőségű idő hatályba lépését jelképezi.

46 Konkrétan a transz idejére gondolok: Delphoiban a jövőbe látást a föld hasadékból szivárgó gázok tudatmódosító hatása serkentette.

minőségét képviselik, mint alsó világ, óceán, illetve felső világ). Nem szeretnék túlságosan elmélyedni a Titánok és leszármazottaik által képviselt idő-formákban, de fontosnak tartom megemlíteni a mediterrán időkép kialakulásában jelentős szerepet játszó *Mnémoszüné* (Emlékezet) alakját (akivel később Zeus a kilenc *Múzsát* nemzette), illetve *Hüperiont* és *Theiát*, akiktől a Napot (*Héliosz*), a Holdat (*Szeléné*) és a Hajnalcsillagot (*Éósz*t) származtatják (mindhármuk attribútumai tartalmaznak időtartamokra vonatkozó utalásokat).

Kultúránk másik mélygyökere a zsidó tradíció. A héber nyelv különbséget tesz az idő minőségei között: a *dor* szó (eredete *dúr*: körmozgás, kezdethez visszatérés) ritmikus (periodikus) ismétlődő idő-szekvenciákra utal, míg az *ólám* szó lineáris, mindkét irányban vég nélküli alakzatra referál (töve az „elrejtteni” igéből származtatható: ez a „láthatatlanság” transzcendens implikációt sejtet). Mind a kettő konkrét téri képzeteket is tartalmaz. A héber nyelvben egyébként léteznek formulák az egyidejűségekre is, ami megkönnyíti a múltban – a történeti időben – bekövetkezett és a jelenleg történő események lényegi azonosságainak felismerését: így válik lehetővé a transzcendens betörése a történelembe.⁴⁷ Föltételezhető, hogy a profán, illetve szakrális időképzetek bölcs egymásra vetítése – az esemény-idő tulajdonképpeni „szakralizálása” – fontos szerepet játszott a zsidó kultúra több évezredes fennmaradásában.⁴⁸

A nyugati kultúra idő-képének alakulását az írás gyakorlata is befolyásolhatta. A leírva rögzített gondolat függetleníti magát a téridőtől: mivel már nem változik, különleges kontextusra sincs többé szüksége, bárhol, bármikor, bárki elolvashatja (külön problémát jelent

47 Rékai 2000.

48 Hasonló összefüggést látok a *maja* kultúra idő-koncepciója és élettartama között (hipotézisemet *A teljes idő szerkezete* című alfejezetben fejtem ki).

az *interpretáció*, de ennek kifejtésére itt nincs lehetőség). Viszont – a beszéddel ellentétben – kifejezetten alkalmas arra, hogy „abszolút igazságok” hirdetőjévé váljék, ugyanis írásközpontú kultúránk minden lejegyzett szövegnek hitelességet előlegez. Az írott szó így először azt varázsolja el, aki leírja, majd azt, aki elolvassa: ez a bűvölet tükröződik az Íráson alapuló vallások időről alkotott koncepciójában is. A zsidó, a keresztény és az iszlám idő-kép az írásképhez hasonló lineáris formákat tartalmaz, amelyek nem feltétlenül a legalkalmasabbak szakrális időben zajló események érzékeltetésére (bár kétségtelen, hogy az el-lentmondást a Biblia mitikus-poétikus nyelvezete maradéktanul föloldotta).

Filozófiai szempontból elsőként *Platón* tekintette örökkévalónak az időt, de a kulturális vonatkozásairól szóló vitát – mely azóta is tart – csak *Durkheim* 1912-ben megjelent könyve⁴⁹ indította el. Relativista elmélete a társadalmi időt magával az Idővel azonosította – ami nyilvánvalóan téves⁵⁰ –; csakhogy sajnos a vele szemben felállított univerzalista elmélet sem képes kielégítően megmagyarázni – például – a transz/ihlet állapot idő-élményét, ahogy az idő transzcendens kiterjedésével kapcsolatos egyéb jelenségek vizsgálatához sem rendelkezik megfelelő eszközökkel. Pedig az idő archaikus formái bárhol, bármikor átszakíthatják a társadalmilag „szentesített” idő-burkokat.

Akik halál közeli állapotból tértek vissza, arról számolnak be, hogy életük eseményeit egymásra következők sora helyett egyetlen kitágult pillanatba sűrítve élhették át újra, ami racionálisan gondolkodó ember számára fölfoghatatlan. Hasonló jellegű idő-anomáliáról számol

49 Durkheim 1997.

50 Többszörös kategóriatévesztésnek is mondhatnám: egyrészt az *archaikus idő* fogalmának figyelmen kívül hagyása miatt, másrészt azért, mert a *kultúra egyik paramétere*ként jellemezhető idő szintén más kategóriához tartozik; a *társadalmi idő* pedig csupán az alkotott idő egyik formája.

be egy őszösvetségi történet, melynek során Józsueának „megállt a Nap” az amoriták ellen vívott háború kellős közepén; ugyanezt a „természetfölötti” idő-élményt hivatottak előidézni az (inka) *Intiwatanik*, amelyekbe „a Nap kipányvázása”-val kapcsolatos beavatott tudást kódolták. A mítoszok hasonlóképpen nem a múltba, hanem ebbe a végtelenített jelen időbe vannak beleágyazva, ahová lélekutazása során a sámán is ellátogat. A transz ideje a kívülálló, illetve a résztvevő számára különböző tartamúnak tűnik; hasonló időélményben lehet része annak is, aki annyira munkájába tud feledkezni, hogy ráestelik: az idő *érzékelése* elsősorban tudatállapot függvénye.

A végtelenül kicsi és felfoghatatlanul nagy időtartamok hatásának – amelyek egy óvatlan pillanatban bekövetkező halálos balesetben, vagy évmilliókban mérhető evolúciós eseményekben egyaránt megnyilvánulhatnak – mindannyian ki vagyunk téve, akár a biológiai idő életkorral járó relatív felgyorsulásának. A klasszikus antropológia úgy próbálta feloldani az időben észlelt ellentmondásokat, hogy a térben időben távolinak ítélt társadalmak idejét szembeállította az *itt és most* időfelfogásával: az előbbit merevnek, zártnak minősítette (nekem éppen ellenkező tapasztalataim vannak ugyanerről), szemben a mi, állítólag dinamikus, nyitott időképünkkel. Egzotikus (egzaltált?), mint ciklikus *versus* józan, azaz lineáris: nem több erőltetett leegyszerűsítésnél, hiszen az eltérő időszervezés vagy időmérés nem több annál, aminek látszik: különböző világképekhez tartozó elemek.

Mivel az idő archetípusa az egész emberiség számára közös, bizonyára ugyanabban a (tudat által megalkotott) időben élünk mindannyian még akkor is, ha különböző társadalmakban ez esetleg egymástól nagyon eltérő módon juthat kifejezésre. Például az *időkényszer* – annak ellenére, hogy kritériumai társadalmanként változnak – mindenkinek neurotikus panaszokat okoz, sőt akár fel is boríthatja a félelem-

erőszak kiegyensúlyozottnak vélt viszonyát, amely bármely kultúra számára beláthatatlan következményekkel járhat.

Tehát az idő *használata* az, ami társadalmilag meghatározott – amint erre Gell is rámutatott.⁵¹ Valóban, minden társadalom nagy súlyt helyez arra, hogy saját idő-kritériumait érvényesítse (ezt szemléletesen megvilágítja a *pontoság* fogalma, amely annyira különböző lehet két kulturális kontextusban, mint német, illetve mexikói interpretációja). Gyermekként fokozatosan épülünk bele a felnőttek társadalmába, miközben magunkévá tesszük a benne érvényes – konszenzus mentén kialakult – időfelfogást is. A társadalom intézményrendszere igyekszik felderíteni és felszámolni mindent, amiről föltételezhető, hogy – akár időlegesen is – kivonhatná az egyént ellenőrzése alól: ilyen a tudatmódosítás gyakorlata is, melyet a tradicionális társadalmak – többek között azért, mert általa az idő manipulálása is lehetővé válhat – ma is beavatáshoz kötnek.

Assmann a közösen lakott, leigázott, kimért és ellenőrzés alatt tartott időt – amelyben a cselekedetek egytől egyig egymáshoz hangozhatnak, és kommunikáció révén hatékonyan összefonódhatnak – a civilizáció legfontosabb vívmányának tartja, és „egyidejűségét” szembehelyezi a kultúra idejének „nem-egyidejűségével” „*A nem-egyidejűség megteremtése, az élet két időben élhető volta a kulturális emlékezet, azaz a kultúra mint emlékezet egyik egyetemes funkciója.*”⁵²

De valóban csak egyetlen időt ismerne az időtlenség fogalmától magát mindenáron eltávolítani igyekvő civilizáció? Az én megítélésem szerint nem. Amennyiben feltételezzük, hogy Assmann a mennyiségi (lineáris) eseményidőre gondolt, állítása háttérében az a körvonala-

51 Gell 2000.

52 Assmann 1999.

zódó én-tudatát azonnal tágítani vágyó ember állhat, aki gyanakodva tekint bármire, ami az örökkévalóság lassan homályosuló, de még mindig mélyen fölkaravó érzésére emlékeztethetné – márpedig az archaikus idő-kép ciklikus elemei ilyen képzeteket is gerjeszhetnek. Az ember racionális irányba fejlődő gondolkodását leghatásosabban a történeti idő-kép támogatta, így számára az lett – legalábbis *látszólag* – az „egyetlen idő”.

De az sem zárható ki, hogy Assmann „egyetlen idő” alatt a differenciálatlan időt értette: a pre-kulturális civilizációk számára a kétféle idő-alakzat ugyanis *még* egyetlen szerves egységet képezhetett, míg a poszt-kulturális civilizációs szakaszban – a művelés akadozása majd szünetelése következtében kialakuló fogalmi-értékrendi zavarok miatt – *már* nem különböztethető meg egymástól, tehát gyakorlatilag szintén egyetlen egységet alkotnak. (Mindenesetre csupán átmeneti leegyszerűsítésről lehet szó, merthogy az archaikus idő-fogalom még a poszt-kulturális civilizáció-szekvencia kollektív emlékezetéből sem törlődött ki teljesen: *ünnepként* – több-kevesebb sikerrel – mindmáig időszakosan aktiváljuk.)

A megfelelő alakzatok felismerését, megformálását és felhasználását célzó, tudatos funkciókat gyengítő és/vagy kikapcsoló szertartásokat minden kultúrában szellem-érzékeny személyek (beavatottak, sámánok, papok) irányították. Könyvem egyik hipotézise – a transz és az ihlet lényegi azonossága – éppen a tudatállapotok és az idő-alakzatok viszonyából magyarázható legjobban, ugyanis a transz és az ihlet során hasonló időtorzulás figyelhető meg. Jellegzetessége az *atemporalitás*, ami véleményem szerint *nem időn kívüliséget*, hanem éppen ellenkezőleg, az *archaikus idő középpontjába helyezkedést* jelent. Egyidejű mindenütt-levés, amely lehetővé teszi a létezés élményének

totális átélését; felfokozott éberségi állapot,⁵³ amelyben átjárhatókká válnak a szintek: a művészi alkotás alapvető feltétele.

Durand szerint a művészi hivatásban az ember transzcendens iránti vonzódása nyilvánul meg.⁵⁴ Valóban, a művészet nyelvezete metaforikus-szimbolikus, akár a mítoszoké, ezért átmenetileg valóban képes felfüggeszteni a mindennapi (megnyilvánult) idő folyását, miáltal bepillantást enged az alkotás/teremtés idejébe, ahol továbbra is a meg nem-nyilvánultság ősállapota uralkodik: a művész így bárkit részesíthet az alkotás katartikus élményében.

Az idő-képek az *imaginatio* „művei”, ezért az illékony zenétől a sűrű köig mindenre rávetíthetők. A zene maga a megismételhetetlen pillanat, míg a kőszoborból az örökkévalóság illúziója árad: együtt hirdetik, hogy a művészet alkotta formák értéke független időbeni kiterjedésüktől.

Az idő kettőssége

Kolumbiában – őserdei közegben – többször is éreztem, mintha nappal a mesztic („keresztény”), éjjel az indián („pogány”) idő-kép lépne érvénybe, és elgondolkodtam azon, hogy ezek a formák talán visszavezethetők a tudatos, illetve a tudattalan lelki funkciókra. A keresztény idő-kép visszafordíthatatlan szekvenciákból (bűnbeesés–megváltás–végítélet) áll: közönséges eseményidőnek is mondhatnánk, melyet a Megváltó jelenléte átmenetileg szakrálissá minősített át, de az Ő mennybemenetele után újra profanizálódott. A keresztény idő vége

53 A tudat kétféleképpen módosulhat: a felfokozott éberség állapotában az agyat a megszokottnál jóval több, kábulatban jóval kevesebb inger éri; ez az enteogén, illetve a kábító hatású szerek közötti alapvető különbség.

54 Durand 1982.

egszersmind az „idők végezetét” is jelenti, és gyakorlatilag bármikor bekövetkezhet; nem csoda, hogy a természettel szimbiotikus kapcsolatban álló emberek nem érzik benne biztonságban magukat. Abya Yala őslakói ötszáz év után is változatlanul igénylik, hogy időnként megmártózhassanak a természet – környezetük élővilága, egzsersmind saját természetük – ciklusaival összehangolt időben.⁵⁵

Gurevics szintén az idő kettősségére hívja föl a figyelmet, amikor megállapítja, hogy „az emberi lét egyszerre két idősíkon bontakozik ki: a földi lét tapasztalatainak, mulandó eseményeinek síkján és az isteni elrendelés megvalósulásának síkján”;⁵⁶ ezalatt nyilvánvalóan a „profán” és a „szakrális” idő-képet érti.

Idő-képünk két alapvető tapasztalatot ötvöz: a ciklikus-lineáris polarizáció elméletét Leach⁵⁷ dolgozta ki; Bloch⁵⁸ ideológiai, illetve gyakorlati megkülönböztetést tett. Én most azt szeretném (röviden) megvizsgálni, hogy milyen morfémákból jöttek létre, mégpedig azért, hogy levezessem belőlük a *teljes idő* struktúráját.

A lineáris (mérhető, kronologikus) lényegében *mennyiségi* idő-kép, amely ismétlődő tartamokra tagoltsága ellenére megismételhetetlen képsorok egymáshoz fűzött láncaként érzékeltethető.⁵⁹ A percekre, napokra, korszakokra osztott idő könnyen kezelhető („gyakorla-

55 Ezek a szertartások mindig sötétedés után kezdődnek, amikor a lélek rejtett mélységei könnyebben aktiválódnak. A sötétség a nem-tevékenység ideje, amikor a formák láthatatlanokká válnak, így nem vonják el a figyelmet a lényegre összpontosítás-tól.

56 Gurevics 1974.

57 Leach 1981.

58 Bloch 2000.

59 A változatos formai megoldások közül a legegyszerűbb, melyet hajótöröttek és rabok is használnak: rövid függőleges vonalakkal jelölik a nehezen múló napokat (miután bevésnek – például – hatot, a hetedikkel – ez egy vízszintes vonal – mindet áthúzzák, vagyis egy vonással elmúlttá tesznek egy egységnyi időt).

tias"), afféle papírtörlőként egyszeri használatra termett, hogy megfeleljen a civilizáció mindennapi szükségleteinek (egy ideig recikálható, akár a hasonlatként felhozott papírtörlő: erről az *emlékezet* gondoskodik). Mivel csupán a történések látható – tényszerű, fizikai természetű – vonatkozásait tartja számon, kifejezetten alkalmas bizonyos filozófiailag megkérdőjelezhető folyamatok – mint a *fejlődés* vagy a *történelem* – alakulásának követésére.

A másik idő-kép ciklikus; jellemzője, hogy a dolgok, jelenségek és történések jelentését azok rituális ismétlése által újra meg újra megerősíti, miközben nyitva tartja az eredeti állapothoz – tulajdonképpen magához az eredethez – való időnkénti visszakapcsolás lehetőségét; működését a *kollektív emlékezet* támogatja. Ez a lelki funkciókkal is megfeleltethető morféma egy önmagába vissza-visszatérő szabályos formával fejezhető ki, ami egyúttal a ciklikus idő szakrális lehetőségeire is referál: köreit, gömbjeit, kerekeit, Uroborosz-kígyóit különféle *minőségű* ismétlődő szekvenciák tagolják. Talán ezt az időképet jegyeztük le először: körkörös jelek már a legkorábbi barlangrajzokon is láthatók.

A teljes idő szerkezete

Az idő végtelenített köréből függőlegesen kilépő, körkörös és lineáris irányt egyszerre követő spirál – meglátásom szerint – a két idő-alakzat szintézisének tekinthető. Erre referál a szakrális állapotból a profánba kiűző tüzes kard, a mitikus unikornis csigavonalban tekeredő szarva, vagy a Babel-torony (építőinek szándéka az ég felé mutató tengely mentén, a torony hengeres testén fölfelé kúszó spirális rámpában öltött testet), amelyek a szakrum végleges elvesztésének lehetőségére is felhívják a figyelmet. A hindu bölcsek szintén egy spirális idő-alak-

zattól remélték, hogy kiszabadítja őket a karmák örök körforgásából. Spirál mentén ível bátran fölfelé az énekes hangja,⁶⁰ és a zeneművek is ezt az alakzatot követik, miközben témájukat egyre magasabb szinteken ismétlik, akárcsak a rituális táncok forgás-motívumai (ezek a táncok bőségesen tartalmaznak másfajta, ugyancsak térhez kapcsolódó referenciákat is); de még hosszan sorolhatnám.

A spirális alakzat eredetét ugyancsak hiba lenne csupán látványából levezetni. Az élet morfémája, pontosabban: annak esszenciális formája – a DNS – maga egy spirál; ezt ma már *tudjuk*, de talán valamilyen szinten mindig is tudomásunk volt róla – például az evolúció kezdetén, amikor egyetlen sejtünk magjában ugyancsak egy „kódolt” spirál rejtőzött takarosan föltekerve...

Minden idők minden kultúrája – mint művelés – folyamatosan kísérleteket tesz az idő alakzatainak harmonizálására. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a szellemi vezetők – a művelés közvetlen ellenőrzői – emelkedetten gondolkodnak az idő felől, hanem mindeneke előtt azt, hogy időről nyert képeiket társadalmuk szövetébe is beleszővik. Csak-hogy e feladat jelentőségével nem minden kultúra művelői voltak/vannak teljesen tisztában, és még kevesebben tudtak/tudnak ehhez a mágiikus aktushoz megfelelő formákat alkotni. A Föld nyugati féltekéjén figyelemreméltó eredményeket értek el a *maja magaskultúra*, illetve a „primitív”-nek tartott dél-amerikai *törzsi kultúrák* szellemi vezetői.

„A történelem során egyetlen nép sem mutatott a majákéhoz fogható érdeklődést az idő iránt, ahogy egyetlen kultúra sem dolgozott ki filozófiát egy ennyire sajátos téma körül.”⁶¹ Ezt igazolja – többek között – az, hogy a maják úgyszólván minden ceremóniális rendelteté-

60 *Fellini: La nave va* című filmjében csodálatos szekvencia látható erről.

61 Idézem az egyik legalaposabb majakutatót (Thompson 1959).

sű tárgyakat dátummal látták el: szemmel látható, hogy minél több és pontosabb adatot szándékoztak az utókorra hagyományozni. Azért tartották ezt fontosnak, mert meg voltak győződve arról, hogy ami egyszer már megtörtént, az a jövőben is be fog következni, ezért a maja bölcsek fáradhatatlanul dolgoztak az események ismétlődő mintáinak azonosításán. Nem megakadályozni szerették volna a kedvezőtlen események bekövetkeztét – erre nem érezhették felhatalmazva magukat –, inkább kellőképpen föl akartak készülni rájuk. Az ilyen jellegű jövővizsgálatot hiba lenne közönséges jövendölésnek tekinteni: egyszerre tudomány és művészet, hiszen ténylegesen és közvetlenül merít a valóság mindkét tartományából. Az idő „szakralizálásának” művelete nem öncélú misztifikáció, sőt kifejezetten gyakorlatias módon teszi átjárhatóvá az archaikus idő struktúráit.

A különféle időtartamok nem különböző istenek védelme alatt álltak, hanem *ők maguk* voltak az istenek,⁶² akik egy mindkét „irányba” távolba vesző úton⁶³ haladva fáradhatatlanul cipelték idő-terhüket, jelenlétükkel megszentelve a – más kultúrákban profánnak számító – eseményidőt. (*Baudrillard* talán egy hasonló képet elemezve állapította meg, hogy „a tárgyak mentális sorozatokba rendeződésükkel segítenek legyőzni az időt.”⁶⁴)

Ebbe a lineáris útvonalba a maja bölcsek kétféle körkörös alakzatot ágyaztak: az idő számontartását a szoláris (profán: a 360+5 napos

62 Mint általában a szimbólumok: önmaguk manifesztációi.

63 Ez a „pálya” a *hosszú számlálás*, amely elvezette a maja kultúra művelőit az idő örökévalóságának felismeréséhez. Az idő-motívumok ismétlődéseit vizsgálva – miközben fáradhatatlanul keresték a legkisebb közös többszöröst, és sikerült 400 000 000 évvel a múltba hatolniuk –, arra a következésre jutottak, hogy az idő soha nem kezdődött, és soha nem ér véget. A tér görbületének analógiája mindenesetre elgondolkodtat azon, hogy ez a látszólag lineáris alakzat esetleg egy – például a hindu „világévhez” hasonlítható – fölfoghatatlanul nagy idő-kör kerületének fragmentuma is lehet.

64 Baudrillard 1987.

haab), illetve rituális (szakrális: a 260 napos *tzolkin*) idő-ciklusok interakciójára alapozták.⁶⁵

A *rövid számlálás* a kétféle minőségű ciklikus alakzat mesteri kombinációja. Ötvenkét évenként ismétlődő szekvenciái (ez a tartam nagyjából egy emberöltőnek felelt meg) fölülírták egymást, miközben rákényszerítették a kultúrát, hogy periodikusan újradefiniálja önmagát, azaz a megújulás égisze alatt eltávolodjon realizált értékeitől, új (korszerű) feladatokat tűzve maga elé. A ciklus(ok) végén a használati tárgyaktól a kulturális szimbólumokig úgyszólván minden feláldozásra került, sőt a ceremoniális központok elhagyása⁶⁶ is ezekhez az időpontokhoz köthető – amiből arra következtettek, hogy a maja szellemi vezetők tisztában voltak az anyagban rögzített szellemi tartalmak mulandóságával, illetve a periodikus újraértékelések értékmege erősítő szerepével.

A maják sajátos idő-felfogása meghatározta szellemiséggel mélyen átítatott kultúráik sorsát, amelyekből egy vonzó magaskultúrát⁶⁷ sikerült szintetizálniuk. Föltételezem – bár a bizonyítás további vizsgálatokat igényel –, hogy e kulturális konszenzus szokatlanul hosszú élet-tartama körütekintően kidolgozott idő-képüknek köszönhető; hipotézisemet – miszerint csodálatra méltó túlélési stratégiájukat, a *kulturális hibernációt* szintén ez inspirálta – arra alapozom, hogy a maja kultúra valószínűleg ma is életképes: a felfüggesztett idő időtlensége

65 Ez szükséges leegyszerűsítés: a maja idő-képben – a jelek szerint – a holdfázisoknak és a Vénusz 594 napos ciklusának is fontos szerep jutott.

66 A szakirodalomban erre a „jelenségre” nem találtam elfogadható magyarázatot; feltételezem, hogy azért, mert – bár többen is megállapították, hogy a *maja* kultúra „kulcsa” valószínűleg sajátos idő-koncepciójában rejlik – senki nem vizsgálta meg a „megmagyarázhatatlan” magatartást esetleg kiváltó morfológiai tényezőket.

67 *Magaskultúra* alatt nem magasan fejlett kultúra, még csak nem is annak klasszikus pillanata, hanem egy *szinergikus hatású kulturális szintézis* értendő (saját definíció).

feszültségmentes burkot varázsolt köré, ami az egész maja világban – egyfajta passzív készenlétként – ma is érzékelhető. (Kérdés, hogy vajon mi történne vele, ha egy olyan, hangsúlyosan profán idő-struktúrában kellene „felengednie”, amilyenben mi élünk?)

A maja időszámítást – többé vagy kevésbé elmélyedve metaforáinak bonyolult szövevényében, de minden esetben kitűnő intuíción és érzékről bizonyosságot téve – Mezo-amerika kultúráinak többsége átvette. Kétségtelen, hogy adoptált eszmék csupán (passzívan) gazdagíthatják, de alapvetően nem tudják megváltoztatni egy kultúra sorsát, ezért – impozáns romokat hátrahagyva ugyan, de menthetetlenül – egymás után tűntek el a lineáris idő múltba vesző vonala mentén. Viszont tagadhatatlan, hogy valamilyen módon mindannyian hozzájárultak ahhoz az archaikus időn-kívüliséghez, amely – a nyugati civilizáció ismételt erőszakos beavatkozásai ellenére – mindmáig áthatja a szubkontinens légkörét.

A törzsi kultúrák esete más: ők ma sem látják értelmét annak, hogy értékeiket időtálló anyagból készített formákkal is megerősítsék,⁶⁸ inkább megpróbálják azokat folyamatosan felzárkóztatni a változó

68 Ez az általam vizsgált kultúrák esetében nem feltétlenül akarat kérdése lehetett: az Amazonas vidéke nem bővelkedik időtálló nyersanyagokban, ugyanakkor a nedves trópusi környezetben minden szerves anyag gyorsan bomlásnak indul. A körülmények nem kedvezőek anyagi kultúra létrehozására, viszont semmiféle tárgyba zárt idő-köviület nem korlátozza a szellem megnyilvánulási lehetőségeit! Az eredmény: erős szellemiségű, hosszú élettartamú kultúrák (lásd még *Descolá: La selva culta* című könyvét). Többen fölvetették, hogy esetleg „stagnálnak”. Ilyen megállapításra csak felületes szemlélő juthat, hiszen ezek a kultúrák rendkívül érzékenyen reagálnak a változó körülményekre, amelyek – a lineáris idő logarálécével mérve – egészen napjainkig szinte észrevétlen lassúsággal következtek be. A törzsi kultúrák életrealitását bizonyítja, hogy némelyikük a nyugati civilizáció által rájuk kényszerített ritmusváltást is képes földolgozni: ezeknek minden esetben „erős” sámánjuk van, aki az új elemek nagy részét bele tudja építeni a törzs hagyományának erő-képletébe.

körülményekhez,⁶⁹ mindig az ökológikus (kultúra-)művelés törvényszerűségeinek szellemében. Azok a kultúrák, amelyek nem veszítették el sámánjukat⁷⁰ – aki az idő kerekét forgatta számukra, miközben összekötötte egymással a múlt és a jelen történéseinek látható és láthatatlan szálaait, azaz ellenőrzése alatt tartotta a művelést –, sok ezer éven keresztül fenn tudtak maradni, sőt többen közülük ma is élnek. Gell megállapítása jut eszembe róluk: „*az idő az emberiség válasza az entrópiára*”⁷¹ – talán azért, mert az általuk folyamatosan fölülírt időalakzatok csak látszatra körök, valójában céltudatosan megformált spirálok (ezeket a morfémákat egyébként sámán által ellenőrzött transzban bárki megcsodálhatja).

Az Amazonas vidéki törzsi kultúrák jellegzetes motívuma a *kozmi-kus anakonda*, mely az ayahuascával⁷² előidézett transzállapot látványkészletét is uralja. Meglátásom szerint ez tipikus időképrezentáció: a szalagszerű hullótestet díszítő ismétlődő körök vagy négyzetek (ez utóbbiak akár a napéjgyenlőségek és napfordulók által tagolt évek jelei is lehetnek) kísértetiesen hasonlítanak az ausztrál bennszülöttek hasonló formákat rögzítő motívumaira – márpedig azokat semmiképpen sem lehet anakondákként azonosítani.

Saját morfológiai kutatásaim során latin-amerikai ősi kultúrák tárgyi emlékein is sikerült spirális motívumokat azonosítanom. Pontosan ott

69 Sajátos kulturális túlélési stratégiát követnek, amely a kívülről érkező „erők” hatékony integrálásán alapul: az afro-karibi, keresztény, iszlám, buddhista és egyéb elemek így *kulturálisan* kapcsolják össze őket az egész emberiséggel, térben és időben egyaránt.

70 A hódítók – az őket követő hittérítők utasítására – előszeretettel gyilkoltak sámánokat, akiknek pusztulása egész kultúrák megsemmisülését vonta maga után. A saját hagyományáról leválasztott ember könnyű prédá: ezért virágoznak – *itt és most is* – a különféle szekták.

71 Gell 2000.

72 *Banisteriopsis caapi*, a „lélek-lián” az Amazonas-vidék jellegzetes erő-növénye.

akadtam rájuk, ahol feltételezésem szerint lenniük kellett, vagyis sámánábrázolásokon. Nem lehet véletlen, hogy ez a motívum bizonyos erő-növényeken is megtalálható: a tudatot kiterjesztő és szintjeit harmonizáló sámáni tevékenység reprezentációihoz a sámán-művészek a *datura* elegánsan csavarodó ötszirmú virágának, a *peyote*⁷³ rügyének, vagy a lélek-lián⁷⁴ szárának formai jegyeit is felhasználták, akárcsak az erő-növények által indukált módosult tudatállapotban észlelt foszfémák spirális alakzatait. Az én olvasatom szerint a spirális formák az ember által érzékelhető teljes idő („szakrális”) struktúráját, egyszersmind a transzcendens tartományba hatolás morfémáját reprezentálják, ugyanakkor utalnak a (kultúra-)művelés módjára és irányára.⁷⁵

Az idő fogalma térbeli felismeréseket is tartalmaz (a vizualizálható képeket könnyebben értelmezzük), de ez fordítva is érvényes: a műalkotások terébe kódolt „kioldók” képesek megnyitni az archaikus (örökévaló) időt – ez a halhatatlan művek illúziójának magyarázata.

2. A TÉR ALAKZATAI

Az euklidészi abszolút tér, akár az abszolút idő, elvont fogalmak,⁷⁶ *Einstein* szerint nem is léteznek; képzeitek ennek ellenére archetípusokat idéznek. Az elméletet, miszerint a folyamatosan táguló világ-egyetem – ami már önmagában is fölfoghatatlan! – valaha egyetlen

73 Peyotl (*peyote*): *Lophophora williamsii*.

74 Ayahuasca: *Banisteriopsis caapi*.

75 Nem mindegy, hogy felfelé vagy lefelé mutat, jobbra vagy balra tekeredik egy spirál: a tradicionális kultúrákra jellemző analóg gondolkodás szerint ez az eseményeket pozitív, illetve negatív irányban befolyásolhatja.

76 Ez metafizikai lényegükből következik.

pontban koncentráldott, semmiféle gyakorlati tapasztalat nem támaszthatja alá. Ezzel szemben a világ-óceánból materializálódó föld mítosza, vagy az Édenkert – a *Kert* archetípusa – könnyebben értelmezhető tér-képeket közvetít: világunk kiterjedésének kezdetét a különböző teremtésmítoszok különféle képekkel szemléltették, amelyek egytől-egyig azt sugallják, hogy a tér (isteni) teremtés és nem (emberi) alkotás eredménye.

A természeti közegben én-tudatra eszmélő ember lelkét a végtelen térbeli kiterjedés gondolata hasonló módon fölkarvarhatta, mint az időbeni örökkévalóság megfoghatatlan eszméje, ezért a mindenséggel való azonosulás én-tudatlan élménye ellenében megpróbálta tudatosan elhelyezni önmagát egy topográfiailag megtapasztalható, metrikusan meghatározható térben. Amikor területeket kezdett el kisajátítani magának, az ember állatőseinek példáját követte (az erőszak jellegzetesen emberi formája csak jóval később, a birtoklás rögeszmévé válása nyomán alakult ki).

A következő „lépés” az lehetett, hogy különbséget tudott tenni az önmagán *belül* (lelki), illetve a rajta *kívül* nyíló (fizikai) terekre vonatkozó morfémák között. Ez a kettősség az én-tudat megerősödésének feltétlen velejárója, ugyanakkor az első tudatosan vágott hasadékok is jelentette az ember és természet(e) kapcsolatának eredendően homogén szövetében: belőle emelkedett ki a formák megteremtésének igénye, ami a civilizáció folyamatát majd végigkíséri. Az én-tudat így kettős hurokkal biztosította be önmagát, és az emberi léptékűvé redukált térben fölgyorsulhatott a túlélést biztosító civilizálódás üteme, amit ettől kezdve egyéni szükségletek diktáltak.

Ahhoz, hogy a folyamat gyorsulását követni tudja, az embernek mindenekelőtt saját életterével kapcsolatos élményeit kellett racionalizálnia. Ez többek között az önmegismerés szükségességének felismerése.

réséhez vezetett, aminek eredményeként sikerült saját individuális egységét a faj halhatatlan kontextusában elhelyeznie (és ellensúlyoznia a fájdalmat, amelyet halandóságának felismerése okozott), egyszerűsrend hierarchiát teremtenie a gondolkodás és a létezés mitikus illetve praktikus formái között.

Létezni a térben

„Pszichiáterek, rendőrök és zsarnokok győzködnek bennünket folyamatosan arról, hogy a csavargó életmód a viselkedés egyik aberrált formája. Neurózis, amelyben ki nem élt szexuális vágyaink nyilvánulnak meg; betegség, melyet a civilizáció érdekében feltétlenül ki kell irtani” – írja Chatwin *The Songlines* című könyvében, amelyben az ausztrál bennszülöttek transzhumáns hagyományából vezeti le következő megállapítását: *„a vándorlás helyreállítja az ember és a világ-mindenség eredendő harmóniáját”*. Ezt tapasztalataim alapján magam is megerősíthetem – de vajon miért kelt ellentmondásos érzéseket a poszt-kulturális civilizációban élő emberek többségében a bolyongás?

Valószínűleg azért, mert a kollektív emlékezet még őriz információt arról, hogy a céltalanul portyázó előtt bármikor átminősülhet a profán tér,⁷⁷ minek következtében az illető kicsusszanhat a társadalom ellenőrzése alól, sőt, a beléplántált inhibícióktól megszabadulva esetleg meg is kérdőjelezheti a fennálló rend jogosságát. A paranoiás színezetű elővigyázatosságot bőségesen alátámasztják a nomád életmóddal kapcsolatos előítéletek: a „primitív nomád”, a „bolygó zsidó”,

77 A közösség által nem támogatott tevékenységek fokozott éberséget kívánnak az egyéntől; ez annyira megerősítheti transzcendencia-érzékenységét, hogy képessé válik különböző helyek szellemeivel személyes kapcsolatot létesíteni.

a „vándorcigány” vagy a megvetendő „gyökértelen” kifejezések (ez utóbbi azt az elvárást is tartalmazza, hogy az embernek növényként illene viselkednie) meggyőztek bennünket arról, hogy a Kiűzetésben a kiszabható legrettenetesebb büntetést lássuk.

A letelepedés kétségkívül fölgyorsította a civilizálódás folyamatát, sőt a művelhető kultúra alapjait is megvetette: a földművelés a láthatatlan (lényegi) kultúra-művelés látható (dologi) megfelelője, kontroll-tevékenysége. A háziasítás és növénynemesítés során a (statikus) „nyugodt” gének tetemes előnyre tehettek szert a (dinamikus) „nyugtalanokkal” szemben, ami alapvetően meghatározta a tradicionális társadalmak szerkezetét, amint ezt hierarchikus felépítésük is bizonyítja.

„A terület, ahol élünk, morfológiailag és funkcionálisan egyaránt meghatározza személyiségünket, illetve külső megjelenésünket”,⁷⁸ de hiba lenne Hellpach nyomán ennél tovább menni, és végleg elkötelezni magunkat a civilizálódás statikus formái mellett, hiszen éppenséggel a változás dinamikája az, ami a hagyomány alakzataiból folyamatosan újabb és újabb formákat hozhat létre.

A birtokba vett, belakott, azaz emberszabásúvá tett, civilizált tér tehát azt jelenti, hogy bizonyos, mesterségesen meghatározott koordinátákon belül sikerült a természet „vad” erőit fölszámolni, vagy legalábbis ellenőrzés alá vonni – ami nem kevés. A kultúra mindehhez az átszellemítés lehetőségét is hozzáteszi; a tér maradéktalan humanizálása (is) csak kultúrában valósulhat meg.

A megvalósítás folyamatát különféle legendák, illetve eredetmítoszok, formáit motívumok, illetve kulturális szimbólumok rögzítették, de az állapot fenntartása állandó tudatos művelést kíván: ennek realizálása mindig a szellem embereinek magasztos feladata marad.

78 Hellpach 1992.

Mivel a tér formáit az ember „saját képére” alkotta, legvalószínűbb motivációként az önmegismerés kínálkozik – még akkor is, ha ezt nem feltétlenül tudatosan gyakorolta. Abban mindenképpen segítségére volt, hogy felvázolja saját lényének belső struktúráját, amelyet idővel rávetíthetett a külvilágra, miáltal a tér-képek mindenfajta megismerés nélkülözhetetlen eszközeivé váltak.

Azokból a képzetekből, amelyek egyébként minden térben elhelyezett testre vonatkoztathatók, megalkotta a **fizikai tér** képét. Az ember fizikai térszükséglete *objektíven* meghatározható: testünk egy $2 \times 2 \times 2$ méteres térben állva és fekvve egyaránt elfér.

A **lelki tér** ezzel szemben *szubjektív*: méret helyett kiterjedése van. Változatos formákat ölthet, de a ki nem elégített lelki térigény egy bizonyos idő után mindenkinél hasonló neurotikus panaszokat okoz: ez a túlnépesedett városok diagnózisa (összevetve a nagyvárosi ember vezetési stílusát a vidékiével azonnal megállapíthatjuk, hogy a mások által folyamatosan csonkolt tér negatív élménye lelki szinten agresszióban csapódik le). Ebbe a tér-képbe erős emocionális töltetű „kioldószerkezetek” (korlátozások, tiltások, ígéreték) is beleépíthetők, amelyek célirányosan manipulálva fokozhatják vagy csökkenthetik egy ember, egy embercsoport – vagy egy térség, esetleg egy egész ország – erőszakszintjét. Az ezzel kapcsolatos tudást a tradicionális társadalmak feltétlenül beavatáshoz kötik, hiszen felelőtlen emberek kezében veszélyes fegyverré válhat.⁷⁹

79 Ahogy Kolumbiában is történt, ahol – látszólag hatalmat és pénzt hajhászó politikusok – egy egész térség lelki terét eltorzították. Ilyen súlyos anomáliát csak sámáni tudás birtokában lehet létrehozni, ezért gyógyítására is csak sámán vállalkozhat. *Kajuyali Tsamani* közös szertartás celebrálására hívta össze kolumbiai, brazil és ecuadori sámán kollégáit: 2004. szeptember 21-én egyesítették erőiket, és megkezdték a törvénytelen behatások semlegesítését.

Mivel a **szellemi tér** az *imaginatio* függvénye, róla alkotott képünk egyaránt tartalmazza a végtelen és az egyetlen pontba koncentrálhatóság morfémait (ez utóbbi a transz/ihlet állapotot kiváltó alakzat). Óriási feszültség van benne, ami a transzcendencia iránti igény nem éppen könnyen kezelhető jelenségében nyilvánul meg. (Referenciaként előhívom magamban a kiterjedés nélküli világegyetem eszmei képét, és egy pillanatra elgyönyörködöm az alkotás végtelen lehetőségében: *Shiva* szómaival előidézett transzban táncolva teremti a világot.)

Csak a szellemi térben létesíthető termékeny kapcsolat a hagyománnyal – egyszersmind az emberiség közös Hagyományával –, ezért csak innen érhető maradéktalanul az *ember-ség* fogalma, vagy a kultúra lényege, a *szellemiség*. Ugyanakkor számolni kell azzal, hogy – éppen esszenciális jellegéből adódóan – a rontás morfémaí is belőle aktiválhatók leghatásosabban.

A szellemi tér folyamatos hasznosítása (művelése) a kultúra fennmaradásának feltétele. Minden tevékenység, ami ezt támogatja, beleértve a transzcendens dimenzió átjárhatóságának biztosítását, a szellem emberének feladatkörébe tartozik. De vajon mi történik akkor, ha ő nincs tisztában saját identitásával, még kevésbé kötelezettségeivel – hogy felelősségéről ne is beszéljünk? Mi történik akkor, ha a költő, a sámán, a zenész, a festő olyan formákat alkot, amelyeket nem támogatnak koherens alakzatok, ha a gondolkodó üres szavakat csépel, és a szimbólumok gondozásával megbízott pap csupán tetszetős tárgyakat őriz?

Vagy a szellemi tér *tényleg* korlátlan lenne? – amennyiben valóban az, nincs ok aggodalomra.

A tér-képek közös archetípusa a **mitikus tér**, amelyben a fizikai, lelki és szellemi tér-képek elemei egybeépülhetnek, illetve egymás által megvalósulhatnak: csak itt és így realizálható az *Ember* őstípusa.

A mitikus téridő-kép *maga* az archaikus forma, amelyben a tér és az idő kiterjedéstelensége és maximális kibontakozása egyetlen összefüggést képez.⁸⁰ Ezek alapján akár az abszolút tér-idő realizált változata is lehetne – legalábbis abban az esetben, ha az egyáltalán létezik.

A mitikus tér nyelvezete poétikus,⁸¹ a szimbólumok saját maguk metaforáiként működnek benne: a mítoszok – bár tényszerűnek látszó leírásokat és jól időzített emocionális kioldókat is tartalmaznak – elsősorban az *imaginatio* mágikus műveleteinek állítanak emléket.

A mitikus tér képei változatosak, de ha figyelmesebben szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy ugyanazt a néhány morfémát használják. *Ókeanosz* (Kronosz, az Idő fivére), a korong formájú Földet mindenfelől körülvevő folyó, illetve az Aranykor édenkertjének négy irányban történő kibontakoztatása között csupán formai különbség van: a tér kiterjesztését az első esetben egy önmagába visszatérő kör-alakzat, a másodikban a négy folyó által konfigurált négyzet jelképezi. Mindkét kép a „valódi” világ képe is, amely *lényegileg* azonos az eredet mitikus helyszínével: a valóság látható és láthatatlan tartományáról alkotott képek mindkét esetben pontosan fedik egymást. Hasonlóképpen *Atlantisz* vagy *Kolonosz* (ez utóbbi egy ritka, életkorra vonatkozó térkép!) létezése sem attól függ, hogy megtalálhatók-e vagy sem a fizikai térben.

Miképpen a maják idő-képzetekből, az ausztrál bennszülöttek tér-képzetekből vezették le világvilágukat. Az egész földrészt behálózó „ének-vonalak” (*songlines*) a mitikus tér koordinátái, miáltal a fizikai, lelki és szellemi teret is meghatározzák. Az eredetmítoszok szerint a még élettelen föld egyhangúságát mélyedések szakították meg (amelyek a későbbiekben vízzel telítődtek, és kutakká – az élet forrásaivá –

80 Ezért nem nyitottam az előző alfejezetben külön kategóriát a *mitikus idő* számára.

81 *Poesis* (lat.), a szó teremtő ereje.

változtak). Ezek a „lyukak” biztosították a szintek közötti átjárást, belőlük jöttek elő az „Álomvilágban” szunnyadó isten-ősök, akiket a Nap melege keltett életre. A megnyilvánult archetípusok (poétikus) teremtő éneke nyomán türemkedett elő a látható világ, amelyet teremtői saját képükre formált lényekkel népesítettek be, majd – miután térileg strukturálták a Teremtés színhelyét – visszatértek eredeti, „felfüggesztett” állapotukba. A tér koordinátái énekekben rögzített útvonalakként ritualizálódtak, és rajtuk járva a mitikus tér mágikusan ma is megnyitható, ami azt is jelenti, hogy a Teremtés folyamata akár vissza is fordítható; ezért az „abo” tradíciók beavatáshoz és tabukhoz kötött szigorú óvintézkedésekkel védik sérülékennyé vált világukat.

A mitikus tér a lélekutazások célállomása is. Erről az applikációról kristálytisza képeket sugároz a mexikói *huichol* indiánok évenként megismételt rituális zarándoklata. Az út hosszú – körülbelül 500 kilométer! –, és a résztvevők számára rendkívül kimerítő élmény lehet a kettőzötten szimultán jelenlét, amely az utazás egész tér-idejére vonatkozik: a résztvevők a mitikus és a közönséges térben/időben egyszerre haladnak előre és hátra. Nem veszik észre, hogy Zacatecas egyik nyomorúságos külvárosában, egy forgalmas országúton menetelnek libasorban: ők ott és akkor éppen a „Felhők Kapuját” készülnek átlépni, hogy egymás nyomdokában haladva behatoljanak saját identitásuk mitikus középpontjába. Nem látják, hogy egy San Luis Potosí környéki zárt és kietlen völgybe érkeztek: az előttük föltáruló csodálatos *Wirikuta* a távoli múltban isten-őseik által megtett mitikus utazás végállomása, az ígéret földje, ahol szent erő-növényük, a *peyote* terem.

A négy alapvető tér-képet kombinálva további mesterségesen kialakított és/vagy berendezett tereket hozhatunk létre; ilyen – többek között – a **kulturális tér**. Elvileg mindazokat a formákat tartalmazza, amelyek egy adott kultúra realizálásához segítséget nyújthatnak; gya-

korlatban ez sajnos másként néz ki: a kulturális térben ma többnyire találmokra összeválogatott elemek keringenek, esetleges alakzatokra rendeződve – ami nem csoda, hiszen nem azok válogatták össze őket, akiknek ez feladatuk lenne. A kulturális tér szervezésével a szellem emberei helyett ma politikusok foglalkoznak, akik *imaginatio* helyett „fantáziát látnak” benne, de legföljebb a fizikai térben képesek némi rendet tartani. Csakhogy ez nem akadályozza meg őket abban, hogy – szerény sikereken fölbuzdulva – a lelki teret is kitüntessék figyelmükkel, amiből megfelelő ellenőrzés híján könnyen országos vagy akár világméretű anomália is keletkezhet. Akik ma „kulturával foglalkoznak”, nem művelők, még csak nem is ellenőrzők (anyagilag érdekeltységük eleve lehetetlenné teszi, hogy érdemi részt vállaljanak a művelésből); a felelősség mégsem őket, hanem a szellem embereit terheli, akik változatos ürügyekre hivatkozva nem végzik el hagyományban rögzített feladatukat.

Terület, táj, hely

A *tér* és a *hely* különbségeit Hamvas Béla olyan alaposan körüljárta Az *öt géniusz* című esszéjében, hogy a kérdést nem könnyű további gondolatokkal gazdagítani. Csupán néhány szóval idézem fel, hogy Hamvas szerint a térnek koordinátái, fizikája, száma és képlete van, míg a helynek géniusza, metafizikája, neve és arca.⁸² A természetben nincs tér, hanem hely van; a geometria viszont nem hellyel, hanem térrel számol. Számomra az a legértékesebb megállapítása, hogy a helynek nincs tudománya, viszont van költészete, mítosza, művészete: ezekből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a két fogalom kétfajta minőséget kép-

82 Hamvas 1988.

visel. Tér lehet véges vagy végtelennek tűnő: nem mennyiségi, hanem minőségi tulajdonságai által különbözik a szakrális implikációjú helytől, amely egy adott kulturális közegben konkrét jelentéssel bír, viszont civilizációs formációból szemlélve értelmezhetetlen.

Saját tapasztalataimra hivatkozom, amikor a tér alakzatain belül három *minőséget* különböztetek meg. Ezzel nem elkülöníteni akarom őket egymástól, hiszen elsősorban kölcsönhatásaik érdekelnek, hanem rámutatni, hogy a *terület*, a *táj* és a *hely* fogalmai megfeleltethetők az archaikus ember-kép három „rétegével” (*test, lélek, szellem*), amelyek közül a racionális gondolkodás csak kettőt ismer el.

A **terület** (más szóval: a terep; Hamvas térnek nevezi) fizikai paramétereit által pontosan meghatározható: kiterjedése, tengerszinthez viszonyított magassága, domborzata, földjének összetétele, vizeinek, levegőjének tisztasága, a hőmérséklet és a csapadék mennyisége egytől egyig számokkal kifejezhető⁸³ fizikai vagy kémiai tulajdonságok, amelyek alkalmasint anyagi értékeket is képviselhetnek.

A terület – mint geometriailag körülhatárolható léttér – az anyag szintjén fejt ki hatását a kultúrákra: ez a megállapítás első ránézésre laposnak tűnhet, kézenfekvő ugyanis a kulturális reprezentációk területen belül fellelhető nyersanyagaira – megfelelő minőségű kövekre, agyagra, gyapjúra, fára – gondolni. De azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy a kultúra transzcendens dimenzióját megnyitó erőnővények gyökere szintén a terület humuszába mélyed.

83 A három tényező interaktív viszonyára némi fényt deríthet mikrokulturám jelenlegi élőhelye: Keszűben élek a szőlőhegy tetején, a Föld felszínének E 583501, illetve N 073836-os koordinátákkal azonosítható pontján. A hely szelleme egy barlangban végződő pince mélyén érzékelhető a legtisztábban; kisugárzása egyenletes és jótékony, ezért ritkán érzem szükségét, hogy felkeressem. Amikor kijelöltem a ház helyét, igyekeztem betartani a „tisztos” távolságot, amiben a táj minden irányban kiváltóságos látványa is segített.

A tájnak lelke van, ezért festünk tájképeket – tulajdonképpen: tájképeket –, és ezért készítünk fény-képeket róla (a térképek és a dokumentumjellegű fotók csupán a tér fizikai aspektusának valamely okból fontossá vált részletét ábrázolják). Akár a terület esetében, itt is a látványon alapuló benyomások dominálnak – a természetes vagy mesterséges tájak egyaránt bővelkednek lélegzetelállító elemekben, amelyek mintha egyenesen a mi gyönyörködtetésünkre teremtődtek volna –, de a kilátás, a színek, árnyalatok, formák és fények gazdagsága mellett hangok, szagok, illatok, ízek, sőt tapintható felületek is fokozhatják az összehatást. Az élmény elsősorban érzéki, de a tudatos funkciókat is érinti: a gyönyöröszerezés – az esztétikai élvezet is az – minden emberi motiváció mélyén tetten érhető. „A tájból nőtt a templom, a templomból a szobor, a szoborból a mosoly; a mosolyon át belátni a szoborba, a szobron át a templomba, a templomon át a tájba. A tájon át meglátni a rettenetést, az emberinél magasabb létet, a természetfölöttit” – írja Hamvas az *Aphaia-templom* című esszéjében:⁸⁴ nehéz lenne tájról egyszerre felemelőbb és pontosabb szavakkal szólni.

A tájban általában zöldek, kékek és szürkével kevert árnyalataik dominálnak. Viszonylag rövid hullámú rezgéseket bocsátanak ki, miáltal nyugalmat közvetítenek (hatásuk nem korlátozódik a látvány szintjére, hiszen vakok is érzékelik). Ezért vonzó a természet látványa; az agresszív, izgató vörösök, sugárzó sárgák nélkül csak az nem unja el a szemlélődést, aki ezeket a hosszabb hullámú rezgéseket önmagában képes gerjeszteni.

A kultúra és a táj kölcsönhatásaival sokan foglalkoztak;⁸⁵ itt most csupán annyit tennék hozzá, hogy ha egy adott kultúrához tartozó tájat

84 Hamvas 1994.

85 Többek között *Unamuno*, aki éveken keresztül járta az Ibér-félszigetet. Gondolatait *Paisajes del alma* (A lélek tájai) című könyvében foglalta össze, bár az unamunói tájban a lélek mellett nemegyszer a hely szelleme is megmutatja magát (Unamuno 1982).

alapos morfológiai elemzésnek vetünk alá, feltétlenül találunk benne olyan jeleket, amelyek közrejátszottak a hozzá kapcsolódó kultúra ikonográfiájának kialakulásában. Nem általánosságban beszélek: a *moche* öntözőrendszer sematikus rajzaira gondolok, valamint az Andok-vidéki teraszos földművelésre utaló lépcsős motívumokra (a régészek „díszítőelemekként” magyarázzák őket). Ilyen jeleknek tekinthetők az inkák sajátos isten-reprezentációi is: ezek a monumentális szikladarabok⁸⁶ a mögöttük fölsejlő hegyeket – egy-egy isteni státuszba helyezett természeti erőt, magát a „rettenetest”, a „természetfölötti” jelenléte – voltak hivatva emberközelbe hozni. Akik kifaragták őket, nem formai absztrahálást végeztek: a problémát, melyet isteni modelljeik mérete és távolsága jelenthetett számukra, a hegyek körvonalainak pontos megisméltésével hidalták át.

A tájművelés és az emberi lélek kölcsönhatásainak átfogó morfológiai elemzése még várat magára, pedig az összefüggések feltérképezése sürgős lenne: a Kárpát-medencében fölgyülemelő indulatok fizikai és lelki szintű romboló hatását évszázadok óta szenvedjük. Itt csupán a jelenség hidrográfiai aspektusára szeretném fölhívni a figyelmet, amelyet egyrészt a térség sajátossága – a folyók vize és a csapadék csupán egyetlen ponton, a Vaskapun keresztül ürül –, másrészt a Kárpát-medence géniusától idegen (föld-)művelés illusztrál.⁸⁷ A folyók, tavak, lápok és vízfolyások a Föld véredényei (a víz-élet, illetve vér-lélek összefüggéseket minden kultúra fölismerte); természetes funkcióikat talán nem „ésszerűsíteni” kellett volna, hanem megfelelően tudatosítani – az áradás-apadás szabályozása ugyanis nem csupán technikai kérdés –, csakhogy erre a honfoglalást törvényesítő keresztény vallás nem sok lehetőséget hagyott. Az eredetileg árterületi gyümölcsös-

86 A „visszatükröző” szobrászat néhány reprezentatív darabja Machu Picchuban látható.

87 Molnár 2003.

erdőkkel borított tájból a XV. század végére eltűntek a talaj nedvességét szabályozó fák, az ennek következtében megzavarodott folyóinkat pedig azóta egyre magasabb gátak közé szorítjuk – márpedig minél erőszakosabb egy beavatkozás, annál erőszakosabb válasz várható rá: íme, a Kárpát-medencében évszázadok óta felgyülemelő agresszió egyik lehetséges mélygyökere.

A **hely** talán a legnehezebben definiálható tér-képzet, hiszen *szelleme* van, ami eleve transzcendens kiterjedést feltételez. Ezért nem látvány alapján, hanem transzcendencia-érzék segítségével ismerhető föl: egy helynek nem kell feltétlenül szépnnek lennie, elég, ha ereje van.

Kultúra nem egy területen, de nem is egy tájban jön létre: a kultúragenezisben a *hely szelleme* vesz részt. Ezért a kultúrák nem területfüggők, viszont soha nem szűnnek meg annak a helynek a géniuszához tartozni, amelynek területén létrejöttek. Ez akkor is érvényben marad, ha közben a fél világot bekebelezzik: Róma a *Lazio* szellemében szintetizálta a mediterrán magaskultúrát, és a *Mexikói Fennsík* Tenochtitlánban székelő géniusza – akár a *cuzcói* Coricanchából önmagát az egész Inka Birodalomra szétsugárzó hely-szellem⁸⁸ – megadta az azték, illetve az inka magaskultúra szellemiségének alaphangját.

Egyes *genius loci* tulajdonságai annyira markánsak, hogy már-már emberieknek látszanak (gyanítható, hogy első isten-képeinket hasonló felismerések hatására antropomorfizáltuk). Vannak közöttük harciasak (a fent említettek mindegyike az), szelídek (Costa Ricában és

88 Cuzco környékének energiatérképe – az *Apurimac* és az *Urubamba* közötti térségről, az Inka Birodalom ősi magváról van szó – 328 erő-pontot jelöl meg; e hely-szellemek erejét 41 *ceque* (láthatatlan erővonal) vezette a főváros ceremonális központjába – a *Coricanchába* (Arannyal Körülkerített Hely) –, amely egyszersmind a térség energia-központja.

Ecuadorban többhöz is volt szerencsém: békésen megosztottak a kisebb-nagyobb „ökológiai fülkéken”), esetleg bölcsek (a *maja* terület géniuszát ilyennek érzékelttem) vagy éppenséggel fellengzősek (az argentin pampa szelleme kifejezetten az!). *Cervantes* képzelőerővel felvértezett hőse is csak látszólag támadt szélmalomokra, valójában a La Mancha kietlen pusztaságának zord és fantáziátlan szellemével szállt szembe (a *Don Quijote* morfológiai elemzését talán innen lehetne levezetni...).

Ideje lenne meghatározni a hely szellemét – csak hogy hiányzik a megfelelő *nyelvezet*. Nem feltétlenül ragaszkodom egy verbális formához, de azt ösztönösen érzem, hogy valahol a „lila köd” és a „tudományos definíció” között kell lennie, mégpedig mindkettő hatósugarán kívül. Bár ez a tér-kép első ránézésre használhatónak tűnik, a látszat csal: olyan szavak segítségével kellene mozognom benne, amelyek mögé más minőségekre vonatkozó jelentéseket kódoltak.⁸⁹ Másfelől próbálok tehát megközelíteni.

Mindenekelőtt szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy nincs olyan tradicionális kultúra, amely kétségbe vonná a *Földszellem* létezését. Ez nem csupán élő törzsi kultúrákra vonatkozik, hanem azoknál jóval bonyolultabb kulturális konszenzusokra is: a magaskultúrák szintén egy Földanyaként antropomorfizált isten-alak köré rendezték eszméiket. (Jellemző módon csupán poszt-kulturális civilizációknak próbálkozik tagadásával, miközben a rációra hivatkozik.) Jelentősnek tartom továbbá, hogy *Frobenius* és *Spengler*⁹⁰ a tudományos nyelvezettől idegen szóval „szellemeknek” nevezi a kultúrák mélyrétegére befolyást gyakorló erőket, és hogy a Gaia-elmélet – miszerint a Föld egy bolygó-

89 Ezt érzem *Pogacnik* könyveiben; viszolygok a nyelvezetétől, miközben pontosan tudom, hogy *alapjában véve* igazat mond.

90 Spengler 1995.

méretű élőlény – hasonló feltételezésre épül (Lovelock egyébként tudományos módszerekkel bizonyította hipotézisét⁹¹).

Nem kétséges számomra, hogy a Föld szellemét tapasztalati úton lehet legjobban megismerni, mégpedig a különböző helyek géniuszain keresztül. A legtöbb különlegesen erős kisugárzású helyet szellem-érzékeny elődeink már évezredekkel ezelőtt beazonosították és megjelölték oltárokkal, templomokkal esetleg piramisokkal (ilyen erő-helyekre gyakran terjedelmes ceremoniális központok romjai hívják fel a figyelmet): a rituálisan szabályozott szakrális terek⁹² emberemlékezet óta a hely szellemének természetes kisugárzását voltak hivatva föl-erősíteni.

A kapcsolatteremtést a hely szellemével bármiféle szellemi tevékenység megkönnyíti: én az erő-helyeken festeni és/vagy meditálni szoktam.

Machu Picchu különösen potens erő-helyre épült, amely egyszerűsmind a Vilcabamba-hegység energetikai rendszerének egyik fontos pontját képezi. Egyik reggel egy elképedt turistára lettem figyelmes. Ez önmagában még nem lett volna meglepő (a hely *valóban* elképesztő) – csakhogy ez a rácsodálkozás mintha nem kifelé, hanem befelé irányult volna. Szóba elegyedtem vele: mint kiderült, egy belga hűtőgépszerező volt, és fogalma sem volt arról, hogy miért jött ide, és hogy erre miért éppen abban a pillanatban kellett rádöbennie – zavarát

91 Lovelock 1993; Meglátásom szerint „élő bolygó” helyett egy „bolygó méretű tudat-network”-ről beszélhetünk: ezzel kapcsolatos gondolataimat *Az ökológia eszmei háttere* című alfejezetben fogom kifejteni.

92 A szakrális építészet a hely erővonaláiból alkot funkcionális formákat: ha sikerrel jár, még egy kis falusi templomból is áradhat a szentség, ha nem, akár egy bazilika is néma („lélektelen”) marad. A szakrális földrajz feladata, hogy a teret a megfelelő épületek befogadására alkalmassá tegye, és – a hatás fokozása érdekében – rendszerbe szervezze őket.

egész lénye közvetítette. Mégsem ment le a következő busszal, egész nap céltalanul lődörgött; semmire nem volt igazán kíváncsi, mégis az utolsók között hagyta el a romvárost. Nem volt egyedi eset: ettől kezdve módszeresen figyelni kezdtem a magányos bolyongókat, akik bárméskodás helyett lehunyt szemmel révedeztek a világ egyik legszebb helyén. Nyilvánvalóan nem bédekkeres turisták (többségük még a fényképezőgépet sem vette elő): nem nézelődni, hanem *feltöltődni* zárandokoltak a romokhoz. Arról ismerni meg őket, hogy pontosan érzékelik a délelőtti sugárzás fokozott intenzitását, és azt, hogy délben már gyengébb a hely ereje, estefelé pedig annyira kimerül, hogy jobb magára hagyni: reggel majd újra kipihenten ébred, hogy újra emberek ezrei között ossza szét energiáit, mindenkit megajándékozva a Teremtés transzcendens élményével.

Miközben a romváros lassan fölszívódott az éjszakában, a megszenstelenített, kizsigerelt, metrálólagutakkal összevissza furkált, hajnalban mégis szűzies mosollyal ébredő távoli *Tenochtitlánra* gondoltam, meg a gyöngyházfényű hajnali verőfényben ártatlanul nyújtózó *Teotihuacánra* (emlékszem, estére mindig elfogyott a türelme, és ingerülten várta, hogy végre megszabadítsák az ember-hangyák mohó seregétől), meg arra, hogy mennyire hátborzongatónak találtam *Tiwanakut*, amikor először megpillantottam a Bolíviai-fennsík fémes szürkületi fényében. Aztán a mesék örökélet-forrása jutott az eszembe, és megértettem, hogy a helyek ereje valóban kiapadhatatlan, hiszen a Földanya minden éjjel újra feltölti őket: végtelen hálát és szeretetet éreztem iránta.

A táj-templomok⁹³ természetes eszközökkel konfigurált erő-helyek. Nem önkényesen jelölték ki őket a Föld végtelennek tűnő, valójában véges (gömb-)felületének tetszőleges pontjain: a szent ligetek egy-egy különleges adottságokkal rendelkező erő-helyre hívták föl a figyelmet. Az erő egy sziklában, barlangban, fában, vagy forrásban is megnyilvánulhat. A táj-templom mindig egy energetikai „rendelleneséget” vesz körül, és térszervezésével elősegíti, hogy az energiákból mindenki részesüljön, aki annak szükségét érzi.

A közép-chilei *Elqui-völgy* végén egy eredeti állapotában fennmaradt táj-templom található. Valószínűtlenül zöld, termékeny völgy vezet hozzá: az egyébként halott tájban – az *Atacama* sivatag szellemének keze messzire elér! – ez az életet jelképező út revelációként hat. A partak folyásával ellenkező irányban haladva a harsányzöld növényzet sávja egyre keskenyebb lesz, majd a szűk völgy váratlanul véget ér egy kerek, zárt katlanban. Csupán annyira szélesedik ki, hogy megfelelő foglalatot képezzen a magányos sziklatömb⁹⁴ számára, amely köré a táj-templom szakrális tere szerveződik. A katlan csupasz falai kopár, magasba vesző hegycsúcsokig nyúlnak: *apuk* mind, isten-ősök kísértet-szellemi; meglestem őket egy mágikus éjszakán, miközben a csillogoktól sziporkázó égen halvány, északi fényre emlékeztető elektromos kisüléseket váltottak egymással.

Az egykori Inka Birodalom területén a szakrumot ma is a (kechua) *waka* szóval jelölik. Csupán annyiban különbözik a héber *kadós*, a latin *sacer*, vagy a mi *szent* fogalmunktól, hogy tulajdonságai nem kizárólag

93 Pogacnik 1999.

94 A Guanaco-szikla és környéke állítólag a lhassai *Potala*-kolostor nyugati féltekén található ellenpontjában helyezkedik el.

pozitívak. Egyértelműen más minőséget jelöl, de mássága nem minősíthető – éppen azért, mert waka. Dolgok, tárgyak, jelenségek által is megnyilvánulhat, de leggyakrabban olyan helyet – forrást, barlangot, sziklát: a Guanaco-szikla is waka – jelez, amelynek ereje van. Az erő mindig egy központból sugárzik, intenzitása változó: hatalmas területekre kiterjedhet, vagy néhány méter után elenyészhet, de a hatás minden esetben gyengül a sugárzás helyétől távolodva (a *provincia-litás* ennek a morfémának egyik formája).

Bár több waka közelében fokozott mágneses tevékenységet is észleltek, az általuk reprezentált erő nem csupán és nem is elsősorban fizikai természetű. A waka élőlényként – pontosabban: orákulumként – viselkedik; ajándékokat visznek neki, és meghallgatják a véleményét (ugyanazt tették a régi rómaiak: a *genius loci*kat ők is a Földszellem – *Spiritus*⁹⁵ *Mundi* – helyi megnyilvánulási formáinak tartották).

A Földszellem hatása – különböző hely-szellemek sugárzási frekvenciájára lebontva – az erő-helyek közelében fizikailag is érzékelhető; ezek a potens helyek meghatározzák, egyszersmind képviselik a hatósugarukban letelepedett nép/csoport identitását is. Kétlem, hogy a népvándorlás csupán előnyös fizikai tulajdonságokkal rendelkező terek keresésére, kisajátítására és elfoglalására korlátozódott volna: a kultúrateremtéshez megfelelő szellemi minőséggel bíró helyre van szükség. Akiknek egyszer sikerült ilyet találniuk, feltételezhető, hogy meg is akarták tartani: több esetben a háborúk bizonyíthatóan erő-helyek birtoklásáért folytak (a legkézenfekvőbb példát a keresztes háborúk szolgáltatják).

95 „Spiritus” (szellem) *alkoholt* is jelent, ami képes a növények „szellemét” kioldani (ilyen tinktúrákat a természetgyógyászat is használ) – vagy inkább azt sejtetné, hogy az általa kiváltott módosult tudatállapotban megnyílhat a szellemi („spirituális”) dimenzió?

A hely-szellem erejét jól érzékelteti a „meghódított hódítók” jelensége: kiderül ugyanis belőle, hogy Amerika gyarmatosítása pontosan ellenkező irányban ment végbe, mint ahogy azt az iskolában tanítják. Annak ellenére, hogy az európai, ázsiai és afrikai gének – hordozóik kölcsönös előítéleteinek köszönhetően – még ma sem feltétlenül keverednek Abya Yala őslakóinak génjeivel, a helyek szellemeinek tevékenysége nyomán az *Amerikai Ember* archetípusa már az ezeröttszázas évek közepén fölülkerekedett a hódítók *lelkében*.

Kivételes minőségű tárgyak is „működhetnek” erő-helyekként. A sámán tudatosan alkot ilyeneket, míg a művészt inkább ösztönei vezérlik, de mindkét folyamatban a teremtő képzelet (*imaginatio*) a domináns elem. Legsikerültebb műveik mindkét módozat értékeit egyesítik: a leghatásosabb kulturális szimbólumok valódi műalkotások, és az is megtörténhet, hogy egy műalkotás kulturális szimbólummá válik. Egy ilyen mágikus objektum a természetes erő-helyekhez hasonlóan sugároz, és a belékódolt üzenet bármikor lehívható. (Természetesen csak a megfelelő módszert alkalmazva:⁹⁶ a látványra korlátozott kutakodástól csak „felületes” eredmény várható.)

Hasonlóképpen, morfológiai természetű oka van annak, hogy bizonyos művek nem „mennek ki” a divatból: a valóban kiváló minőségű szellemiség-reprezentációk a kultúra *egészére*, és nem csupán időtényezőjére, a Korszellemeire referálnak. Mivel a poszt-kulturális civilizáció eszmerendszerét – a szellemi dimenzió kiürülésének következtében – szinte elárasztják az idő és a tér profán képei, bizony megtörténhet, hogy a jelen kor embere – miközben értékeket keresgél közöttük – észre sem veszi, hogy nem csupán egy „jó” szoborban – festményben,

96 A kultúrmorfológia módszereinek egyik lehetséges gyakorlati alkalmazását a *Kősámánok* című alfejezetben mutatom be.

zenében, versben, mozgáskombinációban, filmben – gyönyörködik, hanem egy igazi kulturális szimbólum „szóltotta meg”.

Alkotott terek

A műalkotás tere tudatosan létrehozott tér. Amennyiben megfelelően van konfigurálva, képes a Teremtés misztériumával analóg érzéseket közvetíteni, azaz *átminősíteni*.

Az átminősítés témája klasszikus értelemben véve az alkímia és a szellemtörténet kompetenciája, bár valóban hiteles információval csak azok rendelkeznek róla, akik már vettek részt átminősítő folyamatban – ami azt jelenti, hogy a *transz* vagy *ihlet* állapotát személyesen is megtapasztalták. Mindkét szó arra a sajátos éber állapotra referál, amelyből az idő és a tér összes képei elérhetőek, és amelyben a sámán és/vagy a művész – a *Sámán*, illetve a *Művész* archetípusának realizálásán keresztül – a kultúrát műveli.

A tér *látszólag* a tudatállapot megváltozásának következtében műnősülhet át; *valójában* az történik, hogy módosult tudatállapotban csupán „láthatóvá” és/vagy „hallhatóvá” válnak azok az alakzatok, amelyeknek érzékelését tudatos („nappali”) funkcióink elfojtják. Miként az idő az örökkévalóság felé, a tér a végtelen irányában nyitható meg. Nem a táguló világegyetem intellektuálisan megmagyarázható elméletére gondolok itt elsősorban, hanem a gondolatok és a művészi alkotások által folyamatosan gazdagodó szellemi dimenzióra, amely – függetlenül attól, hogy illúzió vagy sem⁹⁷ – az én-tudatot támogatja.

Az átminősítés („átszellemítés”) az alkotó ember képessége olyan ideák és objektumok létrehozására, amelyek időtől és helytől függet-

97 Jellemző módon, nyugaton annak tekintik, míg keleten az „illúzió” kifejezés a látható valóságra vonatkozik.

lenül szellemi tereket tudnak gerjeszteni maguk körül (már régóta gyanítom, hogy a Teremtés-alkotás összefüggés több tetszetős analógiánál!). Egy ilyen műalkotás hatása alól még a nem különösebben transzcendencia-érzékeny ember sem képes teljesen kivonni magát.

Ha képet alkotunk róla, az egész igen egyszerűnek látszik: kihasítani egy darabot a profán (metrikus) térből, majd átjárhatóvá tenni mindkét irányból – csakhogy ez *valójában* meglehetősen bonyolult feladat (ilyen konstrukció többek között a Jákob álmában szereplő létra, vagy a – népmesékben gyakran előforduló – Alvilágba vezető lyuk). Egy rendkívül összetett szellemi műveletről van ugyanis szó, amely akár egyetlen gesztusban is kikristályosodhat (jó példák erre *Joan Miró* „legegyszerűbb” festményei).

3. AZ EMOCIONÁLIS TÉNYEZŐ

Isteni és emberi erőszak-képek

Amennyiben az idő, illetve a tér képét két, egymást merőlegesen metsző vonallal szemléltetjük, az erőszak-szintet kezelő emocionális tényező a metszéspontot, egyszersmind a metszés tényét jelképezi: a keresztre feszített isten-ember áldozóként és áldozatként egyszerre szimbolizálja a keresztény kultúra megszületésének pillanatát. (A kereszt egyébként nem kizárólag keresztény jelkép: Mezo-Amerikában *Quetzalcoatl*, a Tollas Kígyó egyik szimbóluma, és a maja milpák⁹⁸

98 Az őserdő testéből ideiglenesen kihasított parcellák előre meghatározott (rövid) élettartamú mikrokultúráknak tekinthetők: a kőkeresztek az alapítás tér-idő koordinátáit rögzítik, egyszersmind a művelést lehetővé tevő erőszakra is referálnak mindaddig, ameddig a művelés fennáll (saját morfológiai következtetésem).

sarkaiban évezredek óta kőből faragott keresztet helyeznek el, de előfordul Dél-Amerikában is, többek között a tiwanaku kultúra leletein).

A kultúragenezist kiváltó elemek *korszellemekeként* (idő), *helyszellemekeként* (tér), illetve *istenekként* antropomorfizálódtak. Ez utóbbiak az *emocionális tényező* kivetítődései, következképpen erős érzelmi töltettel rendelkező erőszak-referenciák is; általuk jut szerephez az emberi tényező a Teremtés, majd a kultúragenezis energia-képletében. Ezeket a mozzanatokat a mítoszok az ember teremtésének képeivel, illetve a kultúrhős-ős cselekedeteivel érzékeltetik.

Az istenek egyszersmind természeti erők reprezentációi: viharok, földrengések és árvizek által – az ember szempontjából nézve: *erőszakosan* – formálják meg, illetve át a világot. Nemek szerinti eloszlásuk a férfi és női princípiumok arányát tükrözi egy adott kultúrán belül, ugyanakkor rávilágít az uralkodó erőszak minőségére és mennyiségére.

A nemekre jellemző agresszió-formák egymáshoz idomulása elősegíti a kultúragenezis optimális feltételeinek teljesülését, a férfi és női szerepek rangsorolása pedig híven tükrözi a kultúra erőszak-képletét. A közösülés, akár a magok földbe juttatása, férfi típusú, aktív erőszak-motívum: tényleges, egyszersmind jelképes behatolás a „másik” (a nő, a föld) lényébe (hímvevővel, *coa*-bottal). A női típusú agresszió passzív jellegű, és megnyilvánulásai elsősorban védő-védekező célokat szolgálnak.

A nyugati kultúra kollektív tudattalanjának mélyén még él a mediterrán térség ősi Istennőjének emléke. Ő szólít meg a tájon keresztül: a görög, andalúziai és szicíliai parasztnak fehérre meszelt házain még érezni kezének nyomát, jelenlétéről fűszeres illatú dombok, bőkezűségéről sűrű, mézédés borok és zamatos zöldarany olajok árulkodnak. Verőfényes tavaszi reggeleken megtörténhet, hogy az ő tekintetével

néz vissza rád a tenger – és ettől mindketten zavarba jöttök, hiszen ez már régóta nem az ő ideje.

Az olimposzi isteneknek már csak a fele nő – sőt, a férfi princípiumot Zeusz főistenként testesíti meg –, de ahhoz, hogy a világot meghódítani vágyó rómaiak bevégezhessek a nyugati magaskultúra szintézisét, a térségben a női princípiumnak még tovább kellett gyengülnie: a *Fehér Istennő* helyébe harcias férfi-istenek, majd impériumot kovácsoló isten-császárok léptek, akik, természetesen, férfierényeket képviseltek.

Régóta tudjuk, hogy a Teremtés erőszakkal jár – az éggé, illetve földdé kettéhasított isteni lény motívuma univerzális – sőt, alkalmasint ön-agresszió formáját is öltheti (az azték teremtésmítoszban *Nanahuatzin* tűzben áldozta föl magát az új világkorszakért, ahogy Krisztus az emberiségért szenvedett a kereszten). Az új rendet szükségszerűen megelőzi a régi formák fölszámolása, ami rendre erős ellenállásba ütökzik (így keltenek botrányt – többek között – a művészet új formái is).

Az ember első erőszak-élményét születésekor éli át, amikor anyja testén keresztül erőszakosan nyit utat magának. Mint kicsi gyermek, erőszakosan érvényesíti akaratát, és erőszakkal vetik alá egy bizonyos társadalom tőle függetlenül kialakított (és általában erőszakosan érvényesített) rendjének, ami ellen később – esetleg erőszakosan – föl is lázad. De fölösleges lenne tovább sorolni: az erőszak az élet minden momentumát áthatja. Az agresszió kezelése kultúránként változó, és az optimális mennyiséget mindig a kultúra pillanatnyi erőszak-szükséglete határozza meg: ez szavatolja belső egyensúlyát. (Az agresszió morfé májának szelep-jellegét jól példázza az Azték Birodalomban időnként meghirdetett „Virágos Háború”, amelyet kizárólag föláldozható foglyok ejtése motivált: az aztékok saját agresszió-fölségüket előbb törzsi istenükre vetítették, majd – egy hozzá illően agresszív áldozattal – kivezték a közösségből.)

A természeti erők antropomorfizálásából is látszik, hogy az erőszak kifejezetten emberre jellemző lelki funkciókkal – mindenekelőtt az éntudattal, illetve a nyomában megjelenő erős emóciókkal: gyűlölettel és szeretettel – hozható összefüggésbe. Az állat kevésbé differenciált tudata szervesen kapcsolódik élőhelye energiahálózatába, ami magabiztossá teszi. Félelme inkább ijedtség, ezért agresszívvá csak végszükség esetén, egy-egy kényszerhelyzet megoldásának erejéig válik. Ezzel szemben az ember félelme egzisztenciális rettegés, melyet az általa mesterségesen koordinált időben és térben – teremtő képzelete segítségével – bárhová ki tud vetíteni: az emberi agresszió nem a természetből, hanem a történelemből magyarázható, és a gyűlölet-szeretet bozolyult emocionális töltetű képletének érzékeny kioldói irányítják.⁹⁹

Agresszió-minták az őslévesben

Nem ismerünk olyan gént, amely felelőssé tehető az agresszióért. Az erőszakos viselkedés hajlamára is csupán egyetlen, csekélynek tűnő elváltozás utal az X kromoszóma egyik génjén, illetve annak környékén, ahol normális körülmények között egy agyban található fehérje – a monoamid-oxidáz – kódolása történik (illetve, az elváltozás következtében *nem* történik).¹⁰⁰ Ebből az következik, hogy az agresszió valószínűleg az élet paramétereire tartozik, amit alátámaszt a tény, hogy jelenléte a vírusok feltűnése óta kimutatható.

A vírusok – rövid, olykor csupán néhány ezer bázispárból álló DNS-lánccal rendelkező paraziták – talán az élet első képviselőinek, az RNS

99 A „szeretet” keresztény értelmezésében több elem is utal arra, hogy eredetileg az erőszakot szabályozták általa.

100 J. D. Watson és A. Berry: *DNS az élet titka* című könyve értékes forráskiegészítőnek bizonyult számomra (Watson-Berry 2004).

molekuláknak önálló anyagcserére és szaporodásra képtelen mutáns verziói (az őslevest kavargatva persze nem sok lehetőség között válogathatunk); mellékesen elég pontosan megfelelnek a *Rossz* archetípusáról alkotott képünknek. Tény, hogy az ő (agresszív) beavatkozásuk nélkül nem szakadt volna meg a sejtmaggal még nem rendelkező prokarióta sejtek milliárd években mérhető ön-replikációs rutinja, ugyanis feltételezhetően vírusok idézték elő azokat a mutációkat, amelyek – mintegy 2,7 milliárd évvel ezelőtt – az eukarióta sejtek kialakulásához vezettek. Ez utóbbiak saját genetikai anyagukat már elkülönült sejtmagban tárolták, így elődeiknél alkalmasabbnak bizonyultak a fejlődésre; ennek ellenére a többsejtű élőlények megjelenésére további egymilliárd évig kellett várni (ezt a minőségi ugrást szintén egy vírus által előidézett mutáció okozhatta).

Ekkora időintervallumokba még belefér a *véletlen* lehetősége, ezért sokan osztoznak *Dennett* álláspontján, miszerint „*nincs terv, nincs végcél, nincs tervező*”.¹⁰¹ Kategorikus kijelentések helyett mindig hasznosabb kérdéseket föltenni, bár kétségtelen, hogy ebben az esetben az egyetlen lényeges kérdés – paradox módon – még az élet első formáinak kialakulása *előtti* időszakra vonatkozik, nevezetesen: „*Vajon mi célból jöttek létre a szerves struktúrák?*” Az évmilliárdokkal ezelőtt rá adott válasz legalább érvényes vitaalapot képezhetne, vagy ellenkezőleg, minden további vitát feleslegessé tenne: ugyanis egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az élet, illetve az evolúció egyre magasabb rendű formák létrehozásának eszköze, illetve módszere lenne – vagyis, hogy a szerves formák „csupán” egy idea kibontakoztatásához megfelelő háttér-környezet biztosítása céljából jöttek létre. Az élő szervezetek egyrészt kiváló kombinálódási, illetve ki-

101 *Dennett* 1998.

választódási lehetőséget teremtenek a vírusok („csupasz gének”) és a mémek¹⁰² számára, másrészt ideális szállítóeszközei mind a genetikai-
lag, mind a kulturálisan tárolt információnak. Az élet eredetének kér-
dése szétválaszthatatlan az élet értelmének kérdésétől.

A „véletlen” nyújtotta alternatíva valószínűsége jelentősen csök-
ken, mihelyt évmilliárdok helyett milliós, százezres, majd tízezres in-
tervallumokra próbáljuk alkalmazni: az embert a csimpánztól már csu-
pán ötmillió év választja el, ennek megfelelően génkészletünk nagyon
hasonló, csupán egy százalékban tér el. Ezt az egy százalékot éppen
azok a mutációk képezik, amelyek gondolkodó, beszélő lényekké alakít-
tottak bennünket: ez a tény súlyos csapást mér a véletlenre alapozott
elméletekre.

A molekuláris antropológia és a memetika¹⁰³ külön-külön jutottak
arra a következtetésre, hogy egy adott pillanatban fundamentális vál-
tozás következett be az emberi faj fejlődésében. A molekuláris antro-
pológusok kutatásai szerint körülbelül 150 000 évvel ezelőtt egy radi-
kális génmódosulás következteben az addig létező mitokondriális DNS
és Y kromoszóma-szekvenciákból csupán egy maradt fenn (legalábbis
az emberi faj számára: az élet családfájának e nagy horderejű elágazá-
sa a *Homo Sapiens Sapiens* színrelépését jelentette). Ezek szerint egy

102 A mémek ideák parazitaként (vírusként) viselkedő információs mintái. Agyból agyba terjednek, az intelligenciaszint emelkedésével arányosan gyorsuló tempóban, minek következtében óhatatlanul fölmerül, hogy lemásolásuk, szétszórásuk és továbbadá-
suk biztosítása esetleg összefüggésben állhat létezésünkkel.

103 A memetika a társadalom- és természettudományok határterületét művelő, szocioló-
giai és virológiai elemekből fölépített megismerési módszer. Mivel jómagam is határ-
területet kutatok – a *kultúrmorfológia* gondolatához a művészet és az antropológia
határmezsgyéin haladva jutottam el –, eleve szimpátiával viseltetem iránta; nem két-
séges számomra, hogy az interdiszciplináris megközelítés olyan összefüggéseket is
megvilágíthat, amelyek hagyományos módszerekkel nem tárhatók föl.

vírus által előidézett mutáció eredményei lennének?¹⁰⁴ A gondolat nem éppenséggel vonzó egy öntudatos individualista számára (Darwin elméletét egyesek ma sem képesek földolgozni!), ahogy annak lehetősége sem, hogy egy számunkra fölfoghatatlan gondolat (kísérlet?) végrehajtásának eszközei lennének – márpedig a vallások egytől-egyig hasonló gondolatcsírákat tartalmaznak.

A mém-jelenség kutatói körülbelül 100 000 évvel ezelőttre teszik a mémek első, tudatunkra gyakorolt járványszerű invázióját. Nem kizárható, hogy erre egy újabb génmutáció teremtette meg a lehetőséget, mégis azt tartom valószínűbbnek, hogy az ötvenezer évvel korábbi „ugrással” állhat összefüggésben: a *Homo Sapiens Sapiens* tudata ennyi idő alatt fejlődhetett a mém-invázió támogatásához szükséges szintre, amivel kedvező feltételeket teremtett a civilizáció folyamatának beindulásához.

Watson¹⁰⁵ becslése szerint az emberi faj „kulturális ugrása” mintegy 50 000 évvel ezelőtt következhetett be (én „kultúrateremtésre alkalmas civilizációs szintre jutást” mondtam volna helyette). Elképzelhető, hogy a fajnak ennyi időre volt szüksége ahhoz, hogy testi-szellemi funkcióit felzárkóztassa a mémekben rejlő lehetőségekhez, hiszen – Watsont idézem: „*ember voltunk jóval bonyolultabb annál, mint hogy bizonyos molekuláris események vezérlésének pontokba szedésével kifejezhető lenne*”. Mindent összevetve valószínűnek látszik, hogy ekkoriban körvonalazódtak az első kultúrák, hiszen a leg-

104 Vajon mi módon függ össze mindez azzal, hogy a sámáni elhivatottság fölismerése gyakran kapcsolódik halálos kimenetelű betegségek – többnyire vírusos agyhártyagyulladás – túléléséhez? És vajon az így „szerzett” tudatmódosító képesség mutációnak tekinthető-e (azaz: öröklődik-e vagy sem)?

105 A kettős spirál modelljének megalkotója ezt a becslését mégsem a genetikára alapozta: a kultúra eredetét ugyanis a legkifinomultabb genetikai elemzés sem képes kimutatni (Watson 2004).

korábbi ábrázolások – a mintegy 30 000 évvel ezelőtt mamutcsontból kifaragott Duna-menti „oroszlánember”, vagy a „Willendorfi Vénusz” – kultikus-rituális rendeltetése egyértelműnek látszik, ugyanakkor nem kétséges, hogy hosszú szimbolizálódási folyamat eredményei.

Egy ötvenezer évenként ismétlődő szekvenciát kockázatos lenne kizárólag a véletlen számlájára írni. Nem árt elgondolkodni azon, hogy ehhez fogható idő-mintákat kerestek (és találtak!) a *maja*, valamint a *hindu* bölcsek, mint ahogy azon sem, hogy a minta szerint újabb „ugrás” van készülőben. Erre úgyszólván minden ősi kultúra profetikus szövegeiben található utalások,¹⁰⁶ de magunk is érzékeljük, hogy hamarosan be kell következnie (a *kulturális nomadizmus* az én-tudat globalizálódásának csupán egyik tünete).

Gének, mémek, pinták

A második vonatkozatható kérdés: „*Miképpen tárolhatók és adhatók tovább az élőlényeket meghatározó információk?*” eleve fölteszezi, hogy az előző kérdést megválaszoltuk (hogy ez mindkét esetben már évmilliárdokkal ezelőtt megtörtént, arra a legmeggyőzőbb bizonyíték, hogy most itt ülök az asztal mellett, fölvaltva gondolkodom, írok és bámulom a hóval borított szőlőhegyeket). A válasz vadonatúj és ősrégi, de annak ellenére, hogy magunk is részei vagyunk (vagy talán éppen emiatt?), több ezer éven keresztül képtelenek voltunk értelmezni: a *teljes* megfejtés lehetősége csak a közelmúltban tárult föl előttünk.

Amióta elkészült az ember genetikai térképe, aránytalanul fölértékelődtek a biokémiai válaszok; pedig a genom a létezés csodájának csupán látható – pontosabban: az *életre* vonatkozó – olvasatával szol-

106 A különféle mítoszok és archaikus szintézisek korszak-, illetve világvégeként referálnak rá.

gálhat. Sokatmondó *Kornberg* életet leutánzó kísérlete: sikeresen ketőzött DNS-lánca csak akkor „kelt életre”, amikor két végét összeragasztotta, de az így létrehozott „rövidzárlatban” rejlő teremtoí gesztust észre sem vette. A magfizikusok – talán azért, mert maguk is láthatatlan erőkkel és energiákkal foglalkoznak – általában nyitottabbak a lét kérdései iránt (*Capra*, *Bohr* vagy *Prigogine* szívesen átkalandoznak a metafizika területére), és az élet tudományának gyakorlati részével naponta szembesülő orvosok többsége nem csupán vonzódik a művészetek iránt, hanem meg is próbál formát adni a képzeletét megragadó morfémáknak. Hiba bármilyen kutatást egyetlen területre korlátozni.

Ahogy biológiai mibenlétünknek genetikai, kulturális mibenlétünknek memetikai magyarázata lehet: a génekben kódolt információk az étellel kapcsolatosak, míg a szellemiség részeként kulturálisan öröklődő mítoszok, szokások és hagyományok a létezés egészére vonatkozó információkat tartalmazzák. Szignifikáns továbbá, hogy genetikai és szellemi örökségünkben az agresszió egyaránt kulcsfontosságú tényezőnek tekinthető, ami megerősíti, hogy nélkülözhetetlen a faj fenntartásában.

A mémek a kulturális vírusfertőzés ágensei. Nincs szándékomban kitérni a mém-elmélet bemutatására (ehhez elegendő magyar nyelvű forrás áll rendelkezésre),¹⁰⁷ csupán egy párhuzamra szeretném föl hívni a figyelmet: az agresszió – akár kulturális kontextustól függetlenül – ugyancsak járványszerűen fertőz. A *tömeghisztéria* félelmetes jelensége gondolok, ami a magatartás-kutatás talán legforróbb területe, ugyanis több olyan tényezőt is képes magához vonzani (*fanatizmus*, *rasszizmus*), amelyek – veszélyes erőszak-töltetük miatt – külön-külön sem könnyen kezelhetők. Bár a „fertőzött” agyakban kimutatható

107 Többek között: Blackmore 2001; Dawkins 1986; Ewald 2002; Sebők 2003.

némi biokémiai elváltozás, magának a folyamatnak elsősorban memetikai magyarázata van, amelynek föltárása a hatékony ellenőrzés feltétele lenne.

Chatwin a nomád magatartásformákat elemezve megállapította, hogy a fertőző betegségek a letelepedetteket fokozottan fenyegetik; ezt a felismerést a memetika is megerősítheti: a kulturális típusú vírushordozásnak azok vannak fokozottan kitéve, akik erősen kötődnek egy bizonyos helyhez. Statikus környezetben könnyebben szövődnék előítéletek, és merevednek dogmává a szokások; ráadásul ezeket a feszültségeket hordozó folyamatokat a zárt közösség konszenzusa támogatja: a földművelő Káin alakja hiánytalanul tartalmazza a nomáddal – az állattenyésztő Ábellel – szembeni irigység és neheztelés zavaros energiaképletű morfémáit. Amint ez a példa is mutatja, az agressziót visszacsatolt érzelmek (*ressentiment*) is kiválthatják.

A mémek – akárcsak a vírusok – pozitív előjelű fertőzést is elindíthatnak. Ilyenek azok a tudatosan indukált és ellenőrzött folyamatok is, amelyekre kolumbiai sámánok agressziókezelő módszereinek tanulmányozása során figyeltem föl. Ők *pintáknak*¹⁰⁸ neveznek bizonyos információkat hordozó erő-részecskéket, amelyek – szerintük – minden élőlényben megtalálhatók, és formákba szerveződve „energialények”-et alkotnak (antropomorfizálásukra föltételezhetően kezelésük leegyszerűsítése miatt van szükség: az *imaginatio* így bizonyára könnyebben boldogul velük). A sámán elsősorban az általa ellenőrzött élettér erő-növényeiből szerzi be pintáit, amelyek koncentrációja a szentnek tartott növényekben a legmagasabb. Analóg gondolkodási formulák mágikus alkalmazásával tudatosan gyűjti őket, hogy megfelelő sűrűségben keringhessenek véredényeiben, hiszen a kellően

108 Szó szerinti fordítása: *jelzés, jelölés*; bővebb információ található róluk *A sámán és a művész* című tanulmányomban (Nádor 2002).

telített vér erőt – hatalmat, autoritást – jelent, amire a közösség emocionális egyensúlyának fenntartásához feltétlenül szüksége van. A pinták a sámán testén keresztül fejtik ki hatásukat az emberi közösségre, ezért a sámán teste elsősorban nem biológiai, hanem kulturális organizmus: a vérében keringő pinták hordozzák csoportjának hagyományát, régiója humanizálásának történetét is.

A pinták – akárcsak a mémek – jelenléte semmiféle tudományos módszerrel nem mutatható ki,¹⁰⁹ ennek ellenére a teremtő képzelet (*imaginatio*) konkrét eredményeket produkál általuk (testi és lelki betegségek gyógyítása, identitásőrzés). A sámáni szertartások forgatókönyvéből ezért soha nem hiányzik az agresszióra vonatkozó elem (ezek a transzhoz kapcsolódó tárgyak és kulturális szimbólumok csak úgy, mint maga a transz élménye, rendszerint a félelemkeltés-levezetés ritualizált/ritualizálódott formajegyeit viselik). A tudatmódosító szerek és/vagy gyakorlatok azáltal, hogy oldják a gátlásokat, elősegítik az agyból agyba történő információáramlást, ami a szertartások résztvevőiben erős összetartozás-érzést is gerjeszt: íme az agresszió ellenőrzésének ősidők óta bevált módszere!

Az agyból agyba terjedő fertőzés lehetősége egy individualitására büszke ember számára ijesztő: nehéz megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy agyunkban meghatározatlan eredetű gondolat-parazitákat csíráztatunk és szaporítunk. De ha a jelenséget a faj fennmaradása szempontjából nézzük, egészen más perspektívába kerül: az individualizmusnak ezek szerint egyetlen értelme lehet, nevezetesen az, hogy minél több szimultán kulturális túlélési stratégia kifejlesztésére nyújtson lehetőséget... Akár erőszak árán is.

109 Nem feltétlenül és nem csupán tudatmódosító hatású növényekről van szó.

Nem is maga az erőszak, hanem annak *kezelése* jelent problémát: változó megítélése – elfojtás, illetve felmagasztalás – hasonlóképpen tükrözi egy kultúra pillanatnyi erőszak-szintjét, mint a vér változó oxigéntartalma a szervezet pillanatnyi oxigénszükségletét. Míg a csontvelő vérösszetételt szabályozó szerepét készségesen elismerjük, a társadalom agresszivitásszintjét funkciófüggetlen absztrakcióként kezeljük. Intitúciókban, törvényekben, rendeletekben gondolkodunk felőle, pedig a gyűlölet-szeretet emócióképlet (mitológiai formái: *Mars*, illetve *Vénusz*) egyensúlyban tartásához egy sokkal érzékenyebb moderátor is rendelkezésünkre áll: ezt a szerepet a tradicionális értékrendű társadalmakban a szellem emberei töltötték/töltik be. Nem helyettesíthetők: másfajta erőket mozgatnak ugyanis a szellemi kaszt tagjai, és másokat a politikusok (a kormányzó kaszt). Folyamatosan tapasztaljuk, hogy amikor az értékmeghatározó, érdekeket képviselő, illetve emocionális szálak politikusok kezében futnak össze, veszedelmesen összekuszálódnak.

Minél labilisabb egy kultúra szerkezete, annál nagyobb a *manipuláció* kísértése (ezt korrupcióként, igazságtalan ítélethozásként, esetleg megalapozatlannak vélt erőszakos reakcióként látjuk viszont, de műkedvelő „varázslók” által okozott katasztrófákban is tetten érhető). A korrupció kísértésének csak az tud ellenállni, aki anyagilag nem érdekelt. Ezt előttünk már fölismerték a maják, az olmékok vagy a toltékok is: szellemi vezetőik nem rendelkeztek anyagi javak fölött (sőt, azokkal sem), társadalmaik tartották el őket.

Mindez azt bizonyítja, hogy az erőszak és a kultúra morfológiai összefüggéseit még nem tártuk föl kellőképpen. Úgy érzem, hogy a feladat komplexitását legplasztikusabban saját – helyszínen-festések során szerzett – tapasztalataimmal tudom érzékeltetni.

Mexikóban több helyen határozottan éreztem az erőszak jelenlétét. Mivel ez az élmény egyetlen alkalommal sem kapcsolódott tényleges veszélyhelyzethez, eleinte nem foglalkoztam vele: túlságosan szubjektívnek látszott. De hamarosan felfedeztem, hogy a helyek, amelyek fokozott mennyiségben bocsátanak ki magukból ilyen mintájú rezgéseket, vagy hajdani magaskultúrák központjai vagy olyan térségek, ahol évszázadok során érdekesnél érdekesebb kultúrák váltogatták egymást; közös bennük, hogy környezetüktől eltérő minőségük ma is érzékelhető. Elhatároztam, hogy megvizsgálom, miféle összefüggés lehet a hely szelleme és az erőszak között.

Mivel nem a tudományos bizonyíthatóság vezérelt, az elemzéshez helyszíneken festett képeimet (is) felhasználtam, főleg azokat, amelyeket különböző módszerekkel hangolt tudatállapotban festettem. Elképedve állapítottam meg, hogy valamilyen formában mindegyiken azonosítható jaguár- és/vagy kígyó-motívum!¹¹⁰

Hogy mindkét állat félelmet kelt, az önmagában még nem magyaráz semmit, viszont az agresszivitás mértéke valóban összefüggésbe hozható a félelemmel (amit például az ember az én-tudata által önmagán „kívülre” száműzött világgal szemben eredendően érezhetett). Az egymásra reagáló félelem és erőszak energiákat szabadít föl, ame-

110 Abya Yala legtöbb kulturális szimbóluma tartalmaz kígyó-, illetve jaguár-referenciákat.

lyek a civilizáltság szintjétől függően többé vagy kevésbé kezelhetők (például, az alacsonyabb civilizáltsági fok gyengébb védelmet nyújt, miáltal a félelem magasra hág, és – védekezésképpen – nagyobb erőszakot hív elő; viszont az individualitás alacsonyabb szintje miatt ezt az erőszakot viszonylag könnyebb kezelni, mint a fejlettebb civilizációs formációk belső zavaraiából származókat). A kultúragenezis egyik feltétele, mint már láttuk, a nehezen szabályozható emocionális tényező egyensúlyi helyzete.

Amazóniában volt alkalmam tanulmányozni a művelés alatt álló kultúra és az erőszak kölcsönhatását, ami a térség kulturális szimbólumain jaguárok és óriáskígyók képében rögzült: a félelmet keltő alakok feladata, hogy amikor a kultúrának szüksége van rá, akár erőszak árán is aktiválják a vér jelképébe kódolt élet-energiát. Sejtettem, hogy számán ismerőseim nem véletlenül azonosulnak éppen e két alakzat valamelyikével a láthatatlan tartományba tett „utazásaik” során, de jelentését csak akkor értettem meg igazán, amikor magam is megtapasztaltam az áthatolást: a kultúragenezist egykor katalizáló agresszivitás számán által időszakosan felidézett, közösségre veszélytelen formája nélkülözhetetlen a hagyományban rögzített értékekre támaszkodó kultúrák egészséges fejlődéséhez.

A Mexikói-fennsík géniuszat – ha antropomorfizálnám – kifejezetten agresszív lényként jeleníteném meg; azt hiszem, nagyon hasonlítana néhány azték kulturális szimbólumra (a hieratikusan merev szörnyszobrokat én is vörösre festettem volna!). Természetesen egészen más formákat (és színeket) ölt a *tiwanaku* (Bolívia) vagy a *chavin* (Peru) kultúra ceremoniális központjainak más jellegű, de hasonlóképpen szinte bárki által érzékelhető erőszak-kisugárzása. Az előbbi hely szelleme a pánikéhez közel álló, a másik egy kozmikus rettenetet közvetítő hullámhosszon ért el: jelenlétét nem volt nehéz azonosítanom a

kulturális szimbólumok jaguárt idéző vonásaiban. Később, a Titicaca-tó keleti partján hasonló frekvenciájú rezgés-motívumokra figyeltem föl egy gyógyítási szertartáshoz őseinek szellemeit hívogató vándor *kal-lawaya* idéző-énekében (erő-tárgyai között jaguárfogak is voltak).

Sajátos erőszak-minták rezegnek a *Láthatatlan Birodalom*¹¹¹ sá-mánjainak *ícaro*iban (ceremoniális énekeiben) is: a rendkívül hatásos vibrációk még a nem különösebben transzcendencia-érzékeny hallgató gerincoszlopán is felkúsznak. Először hitetlenkedve, majd magyarázatot keresve, végül tiszteletteljes csodálattal figyeltem, ahogy *valóban* megnyitják a mitikus tér-időbe átvezető kaput, és lehetővé teszik a behatolást a kollektív tudattalan gazdag képzettárába.¹¹²

A sámáni rituálék világszerte megfigyelt eredethez-visszatérés motívumai konkrét utalásokat tartalmaznak az erőszakra, ékes bizonyítékául annak, hogy megfelelő mennyiségű, illetve minőségű agresszivitás nélkül sehol sem jöhetett volna létre kultúra.

Még egy összefüggésre szeretném fölhívni a figyelmet, amely a transzcendencia-igénnyel kapcsolatba hozható szerek megítélésében érhető tetten. Nem a kábító hatású szerekre, hanem a szellemi éberséget fokozó erő-növényekre gondolok. Mivel közöttük csak kultúrából kitekintve lehet különbséget tenni, megtörténhet, hogy az Amerikai Egyesült Államok által jelenleg képviselt álláspont nincs kellően meg-

111 A dél-amerikai élő törzsi kultúrák területét nevezem így: e szellemi természetű „birodalom” szerkezete nem intézményi, hanem sámáni jellegű, ezért belső összefüggései a kívülálló számára láthatatlanok maradnak. Klasszikus értelemben – jelentős tárgyi emlékek híján – nem nevezhető magaskultúrának, de több ezer éves folyamatos fennmaradásának ténye és példás ökológiája azt sugallja, hogy talán nem ártana felülvizsgálni a „magaskultúra” definícióját.

112 A hatás hangfelvételen is „átjöhethet”: Dél-Kolumbiában, *Franz Faust* popayani házában hátborzongató élményben volt részem, amikor *Luis Portela* lejátszotta egy gyógyító szertartás általa rögzített hanganyagát. Paraguayban köztudott, hogy a Chacóban szétszórta élő guarani törzsek rádió adó-vevőiket gyógyításra is használják.

alapozva. Abból, hogy az – erőszakos reakciókat kiváltó – alkohol fogyasztása (pillanatnyilag) megengedett, míg a *par excellence* erőszakmentes cocalevelet vagy cannabis¹¹³ intézményesített módszerekkel démonizáljuk, fölvetődik a kérdés, hogy előljáróink vajon tisztában vannak-e azzal, hogy importált rendeletek alkalmazásával esetleg éppen az erőszak szintjének fokozását segítik elő?

*Széljegyzetek Konrad Lorenz: Az agresszió c. könyvéhez*¹¹⁴

Biológus nagyanyám – akinek a természettudományok iránti érdeklődésemet köszönhetem – fölöttébb nagyra becsülte Konrad Lorenzet, és ezzel nekem elegendő motivációt szolgáltatott olvasásához, sőt a Lorenz által képviselt tudományos erényeket kizárólagos etalonnak tekintettem mindaddig, amíg föl nem fedeztem a szellemi dimenzió létezését. Ami aztán alaposan átalakította értékrendemet. A folyamat mechanizmusával ma már tisztában vagyok: egyedfejlődésem a faj evolúcióját modellezte, minek következtében mikrokultúrává¹¹⁵ váltam; ez a forma tartalmazza ugyanis a kulturális túlélés korszerű stratégiáját. De ne szaladjunk ennyire előre.

Lorenz könyvéhez akkoriban nem volt könnyű hozzájutni: a szabadgondolkodást még a hatvanas évek végén is erősen korlátozta a náciizmus feldolgozatlan traumás élménye, és Lorenz kutatási területe, az etológia nem tartozott éppen a korszellem kedvencei közé. Kétségtelen, hogy Lorenz az agresszió megnyilvánulási formáival nem a meg-

113 A vele kapcsolatba hozott erőszak nem fogyasztásával függ össze, hanem a tiltásából következő irreálisan magas ár következménye – akárcsak annak idején a „szárász törvény” kapcsán elszabadult bűnözés.

114 Önálló tanulmány, amely az agresszió témájára sajátos szempontú rátekintést nyújthat (Lorenz 2000).

115 *A mikrokultúra-jelenségről* az azonos című fejezetben lesz szó.

felelő időben és nem a megfelelő helyen kezdett el foglalkozni, minek következtében elméleti kutatásainak eredményei a fajelmélet kidolgozóinak kezében veszélyes fegyverekké váltak. Nem csoda, hogy – persze ebben korom is közrejátszhatott – ezekre a körülményekre jobban emlékszem, mint a könyv tartalmára.

Az agresszió témájához most egészen más irányból érkeztem, nevezetesen a kultúra morfológiájával kapcsolatos kutatásaim vezettek el hozzám. Sok év után újraolvasva ezt az állati magatartásformákat emberi viselkedéssel összevető művet, azon veszem észre magam, hogy élvezettel kommentálok; márpedig a tiszta élvezet kompenzációtartalmát eszembe sincs kétségbe vonni: minden esetben értékes felismerésekhez vezetett. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy térben és időben is „csúsztató”: mentségemül szolgáljon, hogy 1974-ben, amikor Bruce Chatwin meglátogatta Lorenzet altenbergi kertjében, még nem voltam abban a helyzetben, hogy bekapcsolódjak érdekesítő dialógusukba.

Chatwin az ausztrál bennszülöttek ökológiájának rítusokon keresztül működtetett, topográfiai jellegű zenei adatbankjáról szóló könyvében¹¹⁶ Konrad Lorenzet az „etológia atyja”-ként mutatja be. A zoológiát és pszichológiát némi szociológiával ötvöző diszciplína nem véletlenül hívta föl a mindenben összefüggéseket kereső (és találó!) nomád gondolkodó figyelmét: az emberi és állati viselkedés összehasonlításának gondolata annyira kézenfekvő, hogy eleinte maga Lorenz sem hitte, hogy szűz területet kutat. Pedig iskolát teremtett – legalábbis ami a viselkedés *természettudományos* megfigyelésekre alapozható elemzését illeti.

A következő oldalakon bemutatásra kerülő kommentárt nem kritikának, hanem kiegészítésnek szántam: Lorenz gondolatai mentén az

116 Chatwin 1984.

emberi agresszió egyéb vonzataira is szeretnék rámutatni – a szellemi szempontú ráközelítést ugyanis hiányolom Lorenz munkájából.

Gyanítom, hogy Lorenz ráérezett természettudományos eszköztára hiányaira; erre abból következtetek, hogy némi iróniával ugyan, de végül is megszemélyesítette a természetes kiválasztódást (szelekciót), illetve az átöröklés általi változást (mutációt): több helyen teremtőisteneknek kijáró módon referál rájuk: a „Nagy Konstruktőrök” kifejezés még az idézőjelek ellenére is elgondolkodtató. Másutt – konkrétan a „Szokás, rítus, varázslat” című fejezetben – a ritualizáció folyamatát taglalva rámutat a *filogenezis*, illetve a *kultúra* folyamán kialakult magatartás-mintázatok hasonlatosságaira, mégsem jut el a két folyamat esszenciális különbségének felismeréséhez. Ami talán alapállásának tudható be, amely a természettudomány *versus* szellemtörténet kibékíthetetlen ellentétén nyugodott: meglepő kirohanásával mindössze azt sikerült bizonyítania, hogy ő sem mentes az előítéletektől. Ezek után nem lepett meg, hogy Lorenz megfeledezett a *varázslat* – fejezetcímbe beígért – tárgyalásáról.

Nem igazán értem, hogy miért tekintette a támadást (agressziót) a négy „nagy ösztön” egyikének, amikor maga mutatott rá arra, hogy jelenléte az összes „többi” ösztön működésében is kimutatható. Azt sem tudom elfogadni, hogy a törzstörténeti (kulturális) ritualizáció egy új, autonóm ösztönt hozna létre: meglátásom szerint ilyenkor csupán egy új *készítés* alakul ki, mely az ösztönhöz hasonlóan működik. Mindkét ellentmondás egy csapásra föloldódik, mihelyt az agressziót az ösztönös funkciók fölöttes szervének tekintjük, amely amolyan kiegyenlítő szelepként működik (Descartes-tól eltérően én úgy látom, hogy a tudat nem az ösztön megnyilvánulásait, hanem közvetlenül a szelep működését hivatott ellenőrizni).

Az ösztönre vonatkozóan azért használom az egyes számot, mert változatos megnyilvánulási formái mögött egyetlen közös cél munkál, mégpedig az élet fenntartásának biztosítása. Az „életösztönt” támogató agresszió az élet egyik alapvető tulajdonságaként is fölfogható, hiszen létezése az élet megjelenésének pillanatától kezdve kimutatható.

A tradicionális kultúrákban mindaz, ami az élet fennmaradását biztosítja, szentnek minősül: ez – annak ellenére, hogy a *szentség* kifejezés gyanúsán hat egy racionális érvelésben (ezt a formát Lorenz és nagyanyám iránti tiszteletből igyekszem tartani) – nem hagyható figyelmen kívül, ahogy a – metafizikai jellege miatt tudományosan szintén nehezen meghatározható – Hagyomány fogalma sem.

Az emberiség közös Hagyománya a szellemi dimenzióra is kiterjed, miáltal összes etikai premisszánkat is tartalmazza: ezek betartását a különféle hagyományokban szokások és/vagy hagyományozás formájában rögzült/rögzített rítusok biztosítják. Témánk szempontjából jelentős, hogy megszegésük *félelmet* gerjeszt, ami fölboríthatja az erőszak gondosan beszabályozott egyensúlyát¹¹⁷ – ahogy ezt korábban már kifejtettem. A félelemnek többféle formája van (például a miszticizmus az ismeretlennel, a kiszámíthatatlannal, a fölfoghatatlannal szemben megnyilvánuló félelmen keresztül gyakorol befolyást az erőszak szintjére), de az interakciók minden esetben ugyanazoknak a törvényszerűségeknek engedelmeskednek. A félelem aktiválja az ösztön egy vagy több aspektusát – menekülési, harci, önvédelmi (mindegyikhez a körülményeknek megfelelő mennyiségű és minőségű agresszió társul) –, amelyek térben-időben mozgatják az embert, illetve az éles ösztönű, transzcendencia-érzékeny személyiség befolyása alatt álló csoportot, és egyensúlyi helyzet kialakítását szorgalmazzák. Hasonló mechaniz-

117 A félelem-agresszió interaktív viszonyából arra következtetek, hogy a késztetés inkább az ösztön, míg a reakció az agresszió sajátossága.

mus által serkenti a szex a szaporodást, az éhség a táplálékszerzést, közvetlenül szolgálva a faj életben maradását, amiből kiderül, hogy a *kultúra szerepe a faj fennmaradása szempontjából fontosabb lehet, mint hinnénk*, és vonzereje korántsem öncélú: nem önmagáért védjük (műveljük), hanem azért, mert a Hagyomány bizonyos morfémai *erkölcsileg* köteleznek rá.

Ebből a megvilágításból nem kétséges többé, hogy a Hagyomány az abszolút etikai érték letéteményese is, amiből az is nyilvánvalóvá válik, hogy *morfémákként* – formát megelőző képződményekként – tárolt tartalma a természettudomány számára megragadhatatlan. Az emberiség jellemző vonásai öröklődnek vagy hagyományozódnak, a könynyebbség kedvéért ritualizálódva: a rítusok filogenetikus (fajtörténeti), illetve kulturális (törzstörténeti) *formái* viszont már alkalmasak tudományos elemzésre. Lorenz széles körű érdeklődésének tudható be, hogy veszélyesen megközelítette a rítus lényegét, és – bár az utolsó pillanatban sikerült horgonyt vetnie a filogenetikai ritualizáció áttetszőbb vizein – kétségkívül megérezte, hogy „művészet-közelbe” sodródott. Ezt bizonyítja, hogy a kulturális rítusok látványszinti jellemzőiből (pontos forgatókönyv, pompa) helyesen következtetett ugyan a látványosság jelentőségére (mint a hatás fokozásának eszközére), de nyilvánvalóan hibázott, amikor oda helyezte a vizuális művészetek eredetét. A művészet az egyik legösszetettebb emberi készséghez kötődik, és bár a kultúra egészére referál, műveléséhez *imaginatio* és *transzcendencia-érzékenység* szükségeltetik (aki csupán a nyugati kultúra visszajelzéseit keresi az utóbbi évtizedek műalkotásaiban, akár üreseknek, öncélúaknak is találhatja azokat, és bár közelebb kerülhet hozzájuk az, aki fölismeri, hogy önálló mikrokultúrák reprezentációival áll szemben, a transzcendens lényegű „meglátást” és „beleérzést” semmiféle elméleti spekuláció nem helyettesítheti). Lorenz nem is

lépett tovább ebben az irányban: a rítusképzést egy faj vagy egy kulturális közösség ökológikus magatartási formájaként definiálta, és az agresszió ártalmatlan mederbe terelésének, illetve a fajtán belüli kötelek megerősítésének jól bevált módszerét üdvözölte benne.

Lorenz erkölccsel analóg magatartási formákat figyelt meg állatokon, ami számomra elsősorban azt bizonyítja, hogy az erkölcs alapvetően ökológikus (ezt másfelől a kultúra dekadens fázisában élő ember korrumpálhatósága is megerősíti). Az erkölcsöt a racionális elme absztrahálta azáltal, hogy a filozófia részévé, tehát fogalommal, elméletek tárgyává tette; az elvonatkoztatás mindenekelőtt ökológikus jellegétől fosztotta meg. A viszonyítási alap a természettel még többé-kevésbé természetes kapcsolatot fenntartó ember, akinek erkölcsét éppen hozzáértő módon művelt, azaz „kulturált” ökoszisztémája biztosítja.

Mielőtt továbblépnénk, néhány szó a társas formákról. Lorenz négyet különböztet meg közöttük, ezek: a *személyes kötődésekre épülő*, a *szereket nélküli*, az *anonim csapat*, valamint az *egymás ellen harcoló közösségek*.

Ez utóbbiak jellemzője, hogy egyetlen hatalmas családot alkotnak (méhek, hangyák, patkányok): a dinasztiaalapítás jogát a legagresszívebb pár nyeri el azáltal, hogy rivális fajtársait könyörtelenül kiirtja. A patkányokban a jelek szerint annyira erős a saját gének felsőbbrendűségébe vetett hit, mint a fajelmélet hirdetőiben: miközben az agresszió legextrémebb formáitól sem riadnak vissza, genetikai, illetve ideológiai nagycsaládjukon belül gyengédek és szolgálatkészek, ápolják hagyományaikat, és készségesen adják tovább tapasztalataikat. Hátborzongató volt – amihez valószínűleg Lorenz szemléletes leírása is hozzájárult – fölismerni a patkányszerű formációk és bizonyos emberi csoportok viselkedése közötti analóg vonásokat, ugyanis az összes többi faj esetében az intraspecifikus (fajon belüli) agressziót hatékony

gátlásmechanizmusok és ritualizált ceremóniák korlátozzák. A bökkenő csak az, hogy míg egy esszenciálisan racionális, fejlett én-tudatú lényről – az emberről – elvileg feltételezhető, hogy képes közülük néhányat semlegesíteni (a logikai paradoxonokban óriási lehetőségek rejlenek!), egy patkányról ugyanez nem állítható. Márpedig feltétlenül léteznie kell egy közös morfémának!

Gyanítom, hogy a *fanatizmus* az; ugyanis az emberekből álló *anonim csapat* egy fajtáján, a *lelkes tömeg*en elképesztően hasonló forгатókönyv szerint uralkodik el a fajon belüli agresszió. És bár az intraspecifikus gátlásokat ebben az esetben nem a génazonosság, hanem az ideaazonosság fanatikus parancsa semmisíti meg, az eredmény lényegében ugyanaz – amint ezt a politikai gyűlölködés, a vallásháborúk és az öngyilkos merénylők terrorista akciói újra meg újra képesek bizonyítani.

Ugyanakkor az azonos „hullámhosszon” rezgő, hierarchia nélkül egymáshoz csapódott elemek amorf halmaza – akár a patkányhorda – csak kifelé jelent fenyegetést. A közös doktrína az intraspecifikus agressziót korlátozóhoz hasonló gátlásokat emel – csak hogy közben a faj definíciója fölülíródott! A látszatfaj-képződés¹¹⁸ következtében tehát az ösztönös funkciók nem közvetlenül, hanem egy áttétellel kerülnek az emocionális faktort szabályozó „szelep” felügyelete alá, ami nyilvánvalóan csökkenti az ellenőrzés határfokát.

A *személyes kötődésekre épülő* társas formák – a kölcsönös vonzódás mellett – minden esetben erőszakot is tartalmaznak, ugyanis csak az teszi lehetővé, hogy az érzelmi kötelékek, szeretet-hurkok és szimpátia-csomók laza halmazából *kulturált* kapcsolatrendszer szövődjön, amely az érintettek számára védelmet és kötelezettséget is jelent.

118 Erik Erikson találó elnevezése.

A barátság típusú társas formák egyediek, helyfüggetlenek és önzetlenek, szöges ellentétben a kizárólagosan éremotivált *szerelem nélküli* társas renddel. Ez utóbbi az üzleti kapcsolatok, a közös érdekekre alapozott vállalkozások olykor szívélyes, olykor rideg világa, amelynek egyik jellegzetes környezete a *börtön*.¹¹⁹

A kényszerű bezártság alapvetően természetellenes, amiből egyenesen következik, hogy az ilyen körülmények közé kényszerített emberek a barátság természetes kötelékei helyett a hierarchia mesterseges formáiból alkotnak maguknak agresszivitást szabályozó rendet, amelyre az individuális megnyilvánulásokat drasztikusan korlátozó körülmények között feltétlenül szükségük van. Mindenki igyekszik hierarchián belüli pozíciójának megfelelően viselkedni: a domináns személyiségek hipertrófiásan „férfias” magatartást vesznek föl (méltóságteljeség, visszafogottság, tekintély), míg a gyengék behódolnak (védelmet keresnek, stréberekké válnak), vagyis mindannyian jól bevált ritualizált formákat követnek. Rendezett körülmények között az agresszió csupán fenyegetésként van jelen, és a – titokban, elképesztő találékonysággal elkészített és rejtegetett – fegyverek birtoklása elsősorban jelzésértékű. (Ehhez Lorenz bizonyára azt a magyarázatot fűzné, hogy az intraspecifikus agressziót semlegesítő gátlás a veszélyes fegyverekkel rendelkező állatok között a legerősebb!) A természetes körülmények mellett külvilág felé irányuló agresszió a szigorú elfojtás következtében önagresszióvá is átfordulhat. A védtelenek, gyöngék szexuális zaklatására csak rendezetlen körülmények között kerülhet sor (nem megfelelő élelem, zsúfoltság, intimitás hiánya), amikor a luxuscikkek, fegyverek, illetve kábítószeres használatával a kinti világot parodizáló börtön rendkívül veszélyes helyé válhat.

119 Informátorom, *Mező László* harmincéves börtönőri tapasztalattal rendelkezik.

A nemi jelleg a női börtönökben szintén karikatúraszerűen fölfokozott, de mivel a női lélektől idegen a hierarchia geometrikus mintáiból alkotható merev rend, az érvényes magatartási formák is másképpen ritualizálódtak. Mivel a nők eleve érzékibbek, gyengédséget igényelnek, ezért a bezártság során intim jellegű ál-kötődések jönnek létre közöttük. Ezek, bár látszólag kísértetiesen hasonlítanak bizonyos szereteten alapuló társas formákhoz, csupán paródiái azoknak: alapjuk nem igazi vonzalom, hiszen a kiszabadulás után a legritkább esetben folytatódnak. Egy női börtön rendezett körülményeihez mégis hozzátartozik, hogy keretet biztosítson számukra – ellenkező esetben elszabadul az agresszió.

Igen, a kulcs valószínűleg a *rendezettség*. Még a többségi etnikum által teljesen körülzárt kisebbségi csoportok viselkedésében is megfigyelhető, hogy erőszakos szintjük rendezett körülmények között normális marad, míg a zavaros, tisztázatlan helyzetű csoportok elszántabb tagjai olykor a terrorizmus legdurvább formáitól sem riadnak vissza. Kérdés persze, hogy mit értünk – pontosabban: mit értenek az érintettek – rendezettség alatt: a baszkok vagy a katalánok esetében például egyértelmű, hogy nem a szegénység vagy identitásuk tényleges veszélyeztetettsége motiválja elutasító magatartásukat Spanyolországban, hiszen a nagyjából hasonló életrendű Franciaországban nem utasítják vissza a beilleszkedést. Úgy látszik, hogy a csecsenek és írek számára szintén az oroszok, illetve az angolok által kínált rendezettség *formája* ingerlő, ezért hosszú távon elviselhetetlen: vajon nem a rendezettség mindkét fél számára elfogadható értelmezése, illetve bölcs alkalmazása lenne a terrorizmus megfékezésének *természetes* módja?

Azért tértem ki bővebben a társulási formákra, mert rajtuk keresztül könnyen áttekinthetők az agresszióhoz kapcsolódó, filogenetikusan és/vagy kulturálisan ritualizált emberi magatartásformák. Bár rend-

kívül izgalmasak az állatok, illetve emberek által alkalmazott formák funkciós analógiái, engem mégis jobban érdekelnek különbségeik, mégpedig azért, mert megfigyeltem, hogy egy kulturális rítus lényegesen hatékonyabb lehet, mint filogenetikus megfelelője.

Ennek magyarázata föltehetően a tudatban keresendő, pontosabban: a tudat fejlődésének legjelentősebb mozzanatával, az én-tudat megjelenésével állhat összefüggésben, ami – többek között – a fogalmi gondolkodás kialakulását is támogatja (és ami melleleg annyira megerősödött, hogy a „nyugati ember” már nem egész lényével, csupán a tudatával azonosítja magát: az én-tudat és ösztön éles szembehelyezése csak a legutóbbi időben látszik valamelyest oldódni). Pedig értelme képessé tenné az embert arra, hogy természetes ösztönét ésszerűséggel kombinálja: a kulturális rítusok egyaránt tartalmaznak reális és transzcendens elemeket (nagyon valószínűnek tartom, hogy a művészetek a kulturális ritualizációval párhuzamosan alakultak ki). Az agresszió kezelésében elért szerény eredményeink ismeretében persze nehéz meggyőzően érvelni amellest, hogy az emberiség közös Hagymányából az állatokénál jóval hatékonyabb, egyszersmind biztonságosabb eszközök vételezhetők – például az erőszak ellenőrzéséhez!

De vajon miért nem élünk ezzel a lehetőséggel? Személyes tapasztalataim azt mutatják, hogy az agresszió nem „gonosz örökség”, még csak nem is „rosszindulatú kiválasztódás eredménye”, és az sem valószínű, hogy „működési zavarai” lennének. A szelep, amennyiben hibás, minden ösztönös funkciót veszélyeztet, így az érintett személy vagy eleve életképtelen, vagy előbb-utóbb „kivonják a forgalomból”; nincs sok esélye arra, hogy saját kultúráján belül igazán befolyásos pozícióba kerüljön. Ugyanakkor idézhetünk ellenpéldákat is: Nagy Sándort, Napóleont, Sztálint vagy Hitlert milliók követték – morfológiailag talán mégsem „hibás szelepek” lettek volna?

Ezt a nyugtalanító gondolatot az indította el bennem, hogy Lorenz az önpusztító agressziót egyértelműen a fajfenntartó funkció kudarcának tekinti. Pedig talán egészen más – eugenikai felhangja miatt esetleg nehezen elfogadható – feladata van, például a hibásnak bizonyult gének továbbadásának radikális megakadályozása (ami nem feltétlenül azonos a kudarcral). A mechanizmus így érthetővé válik (ha elfogadhatóvá nem is), csupán a kártékony téveszmék kórosan gyors terjedésének kérdését kellene tisztázni – de ez már kívül esik témakörünkön.

Leegyszerűsítve: az ösztön hibás működése az élet hibás működésével lenne egyenlő – márpedig a „biológiai információ tárolásának és továbbadásának folyamatával”¹²⁰ még nincs baj, válságunk egyelőre csupán(?) kulturális. Kérdés persze, hogy ez az állapot meddig tartható fenn, illetve, hogy a kultúra mely válságtünetei veszélyeztetik rövid, illetve hosszú távon az élet szféráját. És ezzel újra behatoltunk a kultúrmorfológia kutatási területére.

A hibásnak tűnő forma valószínűleg egy másik, az „agresszió hibás működésé”-nél jóval kézenfekvőbb morfémából keletkezett: egész egyszerűen elfelejtettük, hogy miképpen kezelhető az erőszak! Ennek egyik oka a racionális gondolkodás dominánssá vált helyzete lehet, ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az agresszió hatékony szabályozása csak egy ökológikusan működő kulturális kontextusban valósítható meg, ami jelenlegi kulturális formációinkra nem igazán jellemző. Elgondolkodtató ugyanis, hogy a természeti népeknél, ahol ezeket a folyamatokat ma is specializált személy – sámán – ellenőrzi, minimális mennyiségű öncélú és/vagy önkényes erőszak kering a közösség energiahálózatában. Nem állítom, hogy a sámánnak könnyű

120 E. Schrödinger élet-definíciója.

dolga lenne: az agresszió éppen a kicsi, zárt közösségekben gyűlik föl legalattomosabban, ugyanakkor a természetes életterek – éppen a magasan civilizált külvilág erőszakos behatása következtében – egyre nehezebben ellenőrizhetők. De jómagam is ismerek sámánokat, akik kultúrájuk hagyományainak megfelelően, ösztönt tudatossággal kombinálva ma is hatékonyan szabályozzák a rájuk bízott biotóp erőszak-szintjét: az intuíció és a ráció szemmel láthatóan nagyszerűen kiegészítik egymást.

A „nyugati világ”-ra jellemző, hogy az agressziót eszközként használja. Ehhez részben absztrahálnia kellett azt (ami nem jelenthetett gondot: a nyugati ember esetében ez úgyszólván ösztönös funkció!). Márpedig minél elvontabb valami, annál kezelhetetlenebbé válik, mivel egyre távolabb kerül természetes (ökológikus) kontextusától. Csupán egy példa rá a „preventív háború” spekulatív fogalma, amelynek paranoiás jellege sem közömbös.

Kétségtelen, hogy bizonyos magatartásformák filogenezis során ritualizálódtak, míg a kulturális rítusok egy része tudatosan irányított kommunikációnak tekinthető. Ez utóbbiak folyamata – megértés → agresszió ellenőrzése → kötelékek kialakítása/biztosítása – pontosan megfelel a sámáni forгатókönyvnek: a tradicionális társadalmak szellemi vezetői nem véletlenül használják a filogenetikai ritualizáció mintáit kulturális rítusaik és/vagy szimbólumaik megalkotásához.

Lorenz, bár individuális és törzsi szinten egyaránt fontosnak ítélte a ritualizált ceremóniákat, a *helynek*, ahol azok egy része celebrálásra kerül, nem tulajdonított jelentőséget. Pedig személyesen is tapasztalta, hogy egy állat harckészsége az általa birtokolt terület egy bizonyos pontján a legerősebb (azon a helyen, ahol leginkább biztonságban érzi magát, amit legjobban ismer), sőt az emberi viselkedésben is talált analóg formákat. Valóban, mind az ember, mind az állat hatalmas mennyi-

ségű védelmi célú agressziót képes olyan *helyek* köré koncentrálni, amelyeknek kiemelt jelentőséget tulajdonít. Az agresszió jellege a tudat specifikusan emberi jellegéből adódik: a különböző kultúrák ceremoniális központjai – bár mellékesen egyéb funkciókat (kereskedelem, védelem stb.) is elláthatnak – elsősorban *szellemi* központok.

Lorenz érdeklődéssel kísérte azokat a kutatásokat, amelyeket *Margolin* végzett az észak-amerikai *ute* indiánok körében, de nem gondolt arra, hogy hipertrófiásan agresszív magatartásuknak esetleg köze lehet egy bizonyos *helyhez*. Pedig elképzelhető, hogy éppen egykori élőhelyük – talán éppen a legendás *Chicomoztoc* (Hét Barlang), ahonnan a harcias chichimeca törzsek egytől egyig származtatták magukat – felelős a génjeikben történt módosulásért. Tény, hogy az uték valahol, valamikor találkoztak a *toltek*ekkel, akiknek legalább egy csoportja később a kegyetlenségéről elhíresült *Fekete Tezcatlipoca* követője lett, sőt valószínű, hogy történetük hajnalán a hírhedten agresszív *azték*ekkel is közeli kapcsolatban álltak, és – a jelek szerint – eltérő időpontokban ugyanazt az élőhelyet használták. Az erőszak és a hely kapcsolatának lehetőségére először mexikói tanulmányutam során figyeltem föl, de valószínűségét későbbi perui tapasztalataim is megerősítették; érdemes lenne alaposabban kutatni a témát.

Chatwin elgondolkodtatta Lorenzet azzal, hogy fölvetette: harciaságunk talán a vadállatok elleni küzdelmek embert próbáló élményére vezethető vissza, azaz eredetileg interspecifikus (fajok közötti) lehetett. Azzal érvelt, hogy ma is hajlamosak vagyunk ellenségünket veszélyes bestiának nyilvánítani abból a célból, hogy „erkölcsi alapot” koholjunk kiirtásához. Ez kiválóan példázza, miként képes semlegesíteni az értelem a fajon belüli agresszió gátló mechanizmusát, de nem ingatja meg Lorenz téziséét, miszerint valódi agresszióról csak fajon belül beszélhetünk. *Ortega y Gasset* szintén erre az álláspontra jutott a vadászat

pszichológiájának elemzése kapcsán: tapasztalata szerint a vadász részvétet, tiszteletet, sőt hálát érez áldozata iránt (nem lehet véletlen, hogy „áldozat” kifejezésünk mindezt pontosan fedi!). Valószínűleg igaza van, amennyiben a vadászat a hagyományos – filogenetikusan és/vagy kulturálisan ritualizált – koreográfia szerint zajlik, de erre egyre kevesebb az esély: meglátásom szerint mára a vadászatból sport lett, és ennek megfelelően elsősorban az agresszivitás *levezetésére* szolgál.

Komoly fenntartásaim vannak e mechanizmus „törvényességét” illetően, mivel nyilvánvaló, hogy a levezetés gyengíti az agressziót, és ezzel végső soron veszélyezteti a faj fennmaradását.¹²¹ Figyelemre méltó, hogy az ókori görögök hangsúlyozták a sport szakrális jellegét, de a mezoamerikai kultúrák rituális labdajátéka sem volt közönséges testedzés! Ez természetesen a jógára és az összes keleti harcművészeti műfajra is érvényes: egytől egyig az agresszió *szublimált átirányítását* célozzák. A sport jelenlegi formái – erre kiváló példa a testépítés – kizárólag a fizikai szintre korlátozódnak, ezért nem alkalmasak arra, hogy kiaknázzák ezt az értékes lehetőséget.

Remélem sikerült kellőképpen alátámasztanom, hogy az emberi agresszió – éppen jellegéből fakadóan – feltétlenül tudatos irányításra szorul, és hogy ez mennyire összetett feladat: szinte megoldhatatlannak látszik! Még Lorenz is megkísérelte az agresszivitás „visszatenyésztésének” gondolata, pedig éppen ő bizonyította be, hogy nem érdemes foglalkozni vele, hiszen erőszak híján szinte azonnal kipusztulnánk. Végül eljutott oda, hogy az agresszió ártatlan mederbe terelésének egyetlen hatékony módja az átirányítás, de jellemző módon nem ismerte föl az erre irányuló tevékenység exkluzív/beavatott jellegét;

121 Lorenz az agresszió feladatait a természetes kiválasztódás elősegítésében (rivalizálás), a faj élettéren belüli egyenletes eloszlásának biztosításában, valamint az utódok védelmezésében jelölte meg.

márpedig sámáni tevékenység ez a javából, amelyet átítat a leértékelt, meghamisított és/vagy elfeledett transzcendens tudás. De egy természetűdős – bármennyire pontos diagnózissal szolgál – képtelen teljes átirányítást végrehajtani: a mágia nem az ő asztala!

Érdeemes néhány pillantást vetni a kultúra dekadens fázisára jellemző *részleges átirányításokra* is. Ilyen, többek között, az erőszakos cselekedetek szemlélése; rövid úton ki fog derülni róluk, hogy tulajdonképpen levezetések. A hanyatló Róma polgára számára a cirkuszi játékok ugyanannyira fontosak voltak, mint a mindennapi kenyér: mivel a dekadencia kísérfő tünete – az értékkrisis – szétzilálta életrendjét, a rendezetlenné vált körülmények következtében felgyülemlett agresszivitását e véres játékokon keresztül tudta csak kiélni (a „kiélés” illetve a „megélés” pontosan megvilágítja a levezetés és az átirányítás alapvető különbségét!). Hasonlóképpen hatnak ránk az erőszakos jeleneteket tartalmazó filmek. Valamekkora veszélyt biztosan jelent, hogy az adrenalin ilyenkor virtuális ingerek hatására ürül a vérünkbe, és idegeink, izmaink előbb-utóbb megtanulják, hogy nem kell ténylegesen reagálniuk, de létezik egy közvetlenebb veszély is: míg bizonyos fajta agressziók levezetődnek, mások fölerősödnek bennünk, és az sem közbős, hogy ugyanaz az inger egészen más választ vált ki különböző életkorú, sőt akár különböző lelkiállapotú emberekből – vagyis teljesen *ellenőrizhetetlen!*

Bebizonyosodott, hogy a póttárgyakra átirányított elvezetések csupán átmeneti megoldásoknak tekinthetők, a „morális tilalomfákat” pedig nyugodtan az absztrakciók közé sorolhatjuk: nem mindenkre hatnak és nem egyforma mélyen. Lorenz a személyes ismeretségeiben látta az erőszak szabályozásának legígéretesebb lehetőségeit: akit/amit megismertünk, könnyebben el tudjuk fogadni, mivel közvetlen tapasztalattal rendelkezünk róla (példa: Józsinnak lesújtó véleménye

van a cigányokról, ugyanakkor Gazsi a legjobb barátja, aki cigány). Valóban ígéretesnek látszik, számomra elsősorban azért, mert az egyetlen, kultúrával közvetlenül kapcsolatba hozható társas formára – nevezetesen a *személyes kötődésekre épülő társulásokra* – vezethető vissza. És, mintha fölillantaná az én-tudat globalizálódásának lehetőségét...

Ennek ellenére úgy érzem, hogy igazán hatékonyak csak azok az át-irányítások lehetnek, amelyek egyszersmind *átlényegítések* is: ezeket arról lehet fölismerni, hogy a morfológiai elemzés próbáját is kiállják. A bökkenő csupán az, hogy ehhez olyan átfogó tudásra lenne szükség, amilyennel mi már nem rendelkezünk.

Vagy talán mégis?

III. MŰVELÉS

1. MORFOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK

A kultúra erővonalai

A kultúra az emberi faj legcsodálatosabb képessége, amely az ember számára lehetővé teszi anyagi környezetének átszellemítését. Bár teljes mértékben tőle függ, a kultúrát mégsem az ember „csinálja:” a kultúra *maga* az a minőségi változás, amely saját önszabályozó/önépítő folyamatát irányítja.

Kultúra csak az ember által alkotott tér-idő egy szinguláris metszéspontjában aktiválódhat: keletkezésének rejtélye éppen ez a *metszéspont*. Páratlan „növényének” – a jelek szerint – nem feltétlenül kedvező éghajlati, föld- és vízrajzi tényezőkre van szüksége ahhoz, hogy szárba szökkenjen, a hely képzeletre gyakorolt hatását mindezeknél fontosabbnak látom: a tradicionális magaskultúrák általában látványos elemekben nem bővelkedő, vagy édeninek éppenséggel nem nevezhető tájban alakultak ki. Valószínűleg olyan „erő-helyek” közelében indultak fejlődésnek, amelyeknek szín- és formavilágából szellemi vezetőik megfelelő tulajdonságokkal rendelkező *genius loci* jelenlétére következtettek.¹²²

122 A Hely Szelleméről *Hamvas Béla: Az öt géniusz* című könyvében már szinte mindent elmondott. Pontosan leírta azt is, hogy az egyes *géniuszok* hatása miképpen jut kifejezésre a területükön élő emberek karakterében. E területeket ő homogén egységeként kezelte; én azt tapasztaltam, hogy bizonyos pontjaik erőteljesebben sugároznak, ahol erő vételezhető. Ezeket a helyeket világszerte már nagyon korán azonosították, és környezetüktől megkülönböztetve kezelték, amit az egymás után következő kultúrák rendre átvettek egymástól. A rómaiak által *genius loci*ként antropomorfizált erők székhelyei áldozóhelyek is voltak, ahová később, a kereszténység elterjedése nyomán keresztet vagy kápolnák kerültek. Úgyszintén a mexikói fennsík

A kultúra archetípusát legszemléletesebben egy olyan magasrendű, komplex organizmusként írhatnánk le, amelyet Hagyományba mélyedő láthatatlan gyökerek táplálnak; e metafora szerint a nyugati kultúra a történet legnagyobb lombozatú fájává nőtte ki magát.¹²³

A kultúra szellemisége minden esetben realizálást célzó művelésben nyilvánul meg: a különböző kultúrák különböző hagyományok művelésének alanyai, tárgyai és eredményei. Mindegyikük a Hagyomány elemeinek egy túlélés szempontjából értékesnek ítélt kombinációját őrzi és adja tovább saját tapasztalataival földúsítva következő generációinak. Minden kultúra értékrendjét hagyománykincsének tartalma határozza meg – és természetesen belőle fakad minden kulturális megnyilvánulása is.

Súlyos tévedésekhez vezethet tehát, ha csupán a klasszikus antropológia szenttelen, kívülállóként analizáló módszerét követve, kizárólag objektív szempontok szerint közelítünk hozzá, hiszen minden kultúra mindenekelőtt egy rendkívül bonyolult *organikus* egység: lényegéről, tartalmáról, pillanatnyi állapotáról leghitelesebben művészi alkotásai vallanak.

Amint egy kultúra anyagban is maradéktalanul kifejezésre juttatta szellemiségét,¹²⁴ elérte saját lehetőségeinek maximumát. Csakhogy ezzel minden további művelés lehetőségét is lezárta: mivel a tökéle-

piramisait vagy a dél-amerikai *wakákat* a győztesek – ha csak tehették – katolikus templomokkal koronázták. Ezzel természetesen elsősorban a hódítás tényét (és vele a keresztény vallás domináns helyzetét) kívánták hangsúlyozni, de eljárásukkal akaratlanul elismerték e helyek környezetüktől eltérő minőségét.

123 A növényi forma kifejezetten alkalmas arra, hogy alkotó jellegű folyamatokat jelenítsen meg. Alaki hasonlatossága a világfával, a világtengellyel és a sámánlétrával is szembetűnő, miáltal minden szempontból megfelelő kultúra-metaforának látszik.

124 Az anyagban történő maximális megnyilvánulás számára a régészek megalkották a kultúra *klasszikus korszakának* kategóriáját.

tesség nem fokozható, a beteljesülés után csak hanyatlás következhet. Ilyenkor először akadozik, majd megszűnik a tudatszintek közötti feszültségkülönbség,¹²⁵ ami a kultúra fenntartásához szükséges energiát szolgáltatja, és a kultúra elveszti erejét.

A civilizáció folyamatának posztkulturális szakaszát a kultúra visszszaképződő formái irányítják. *Octavio Paz* Nobel-díjas mexikói író, a rá jellemző, lényegre törő szabatossággal e folyamat végső fázisának minden lehetséges formáján végigsuhan: „Tapasztalatból tudjuk, hogy vannak »hideg« és »meleg« típusú civilizációk – meg olyanok is, amelyeknél a lázas periódusok jéghidegekkel váltakoznak. De vajon hogyan hal meg egy civilizáció? Egyesek, a »hidegek«, egy hirtelen meleg-robbanástól; a »melegek« idővel kihűlnek, kiszáradnak majd elporladnak; mások, az elszigeteltek belepusztulnak, mihelyt föladják zártságukat – míg megint mások évezredekkel alusznak át állandósított langymelegben – vagy lázálmban öngyilkosságot követnek el.”

A nyugati kultúráról

Abya Yala földjén szerzett tapasztalataim nyomán átértékelődött bennem a nyugati kultúra képe: formái helyett alakzataira figyelek. A morfológiai megközelítés olyan összefüggéseket is megvilágított, amelyeket eddig eltakart előlem a megszokás.

Nem véletlen hát, hogy a Földközi-tenger vidéke nagyjából hasonló potenciák folyamatos torzsalkodásának színtere volt évezredekken keresztül! A térség erőszak-szintje a jelek szerint optimális lehet (legalábbis a kultúra-genezis szempontjából); ha az ember egyénileg kény-

125 A jelenség elsősorban a transzcendencia-igény, illetve a vallás helyzetének kultúrán belüli alakulásán keresztül vizsgálható. Lejjebb az idézet: Paz 1990.

telen megtapasztalni nagyszerűségét lehet, hogy más véleményt alkot róla): könnyen jön létre egyensúlyi helyzet, ami újabb és újabb kultúrákat szökkent szárba és szembesít egymással.

Ebben a humán léptékű tájban született az a kultúra is, amely tulajdonképpen az egész „nyugati” világ alakulását mindmáig meghatározza. Mivel a sajátunk, nehezen tudjuk példa nélkül álló folyamatát kellő távolságból szemlélni. (Példa nélkül állónak neveztem, ugyanis a legjobb úton van afelé, hogy a világ összes többi kultúráját bekebelezze, miközben eredeti tartalma fölismerhetetlenül zavarossá válik.) Hajlunk arra, hogy a „Kultúra”-ként emlegessük, pedig pontosan ugyanazok a szempontok alkalmazhatók rá is, mint – például – egzotikusnak minősített latin-amerikai megfelelőire.

Akkoriban a görög-etruszk mélygyökerű ókori mediterrán magaskultúrát megteremtő Róma gyakorlatilag az egész általa ismert világot magába integrálta. A határainak kiterjesztéséért vállvetve küzdő európai, ázsiai és afrikai katonák valamilyen szinten bizonyára érezték a Birodalom egyetemességét, amelynek erőszakos módszerekkel népszerűsített civilizációs vívmányai sok szempontból megkönnyítették az átlagember életét. Ez a tény előbb-utóbb kifogta a szelet Róma legádázabb ellenségeinek vitorláiból is: a behódolt népek eleinte kényszerből, majd egyre büszkébben vallották római polgárnak magukat (ami akkor világpolgárt jelentett), miközben a *Pax Romanát* élvező ember tudata lassan megérett egy nagyobb horderejű *minőségi* változásra.

E kozmopolita kultúra lelki aspektusa – vallása – erősen szinkretikus jellegű volt. Panteonjában a romanizált etruszk és görög istenek mellett a meghódított népek istenei is helyet kaptak (a saváriai Isis-szentélyt például a Pannóniában állomásozó egyiptomi katonák számára építették). A Mediterráneum délkeleti partján élő *zsidóknak* ezzel

szemben egyetlen istenük volt: egy zord, féltékeny és fölöttébb szigorú törzsi isten, aki népétől megkövetelte hagyománykincsének odaadó kultiválását (a híveire kényszerített föltétlen hűség tulajdonképpen a hagyomány iránti feltétlen hűséget jelentette). Ez az alapeszme – és a róla szóló gondosan kodifikált Írás, amely a Hagymány *egészére* vonatkozó utalásokat is tartalmaz – határozta meg a *Könyv Népe*nek kultúráját. (A bizonyíték, hogy a hagyomány szakavatott ápolása milyen fantasztikus erőt kölcsönözhet híveinek, egyértelmű: a zsidó kultúra kohéziós ereje minden meghurcoltatás és szétszórattatás ellenére mind a mai napig aktív.)

Mintegy kétezer évvel ezelőtt a Római Birodalom Palesztinát is bekebelezte – csak hogy ez Jahve híveiből a legcsekélyebb lelkesedést sem váltotta ki. A Birodalom civilizáló varázsa sem hatott igazán rájuk, ami nem csoda: ők már akkor évezredek óta magas szinten művelték hagyományukat, amikor Róma még csak egy jelentéktelen itáliai falucska volt. A helyzetet csak tovább feszítette, hogy egy hithű zsidó nem tolerálhatta pogány istenek (ráadásul istenekké avanszált császárok!) arcmásait Templomában. Így a nép egyértelműen megaláztatás-ként fogta föl függetlenségének elvesztését, és egyre türelmetlenebbül várta a Könyv által beígért Messiást.

Nem véletlen hát, hogy *itt és ekkor* kezdett el körvonalazódni a tudat új minősége, amely hamarosan mint *keresztény alapeszme* nyert formát. Lényege a meg-nem-különböztető, minden emberre egyaránt sugárzó isteni *szeretet* volt, ami a nem zsidók számára is megváltást ígért. Az isteni szeretetet példaként állította a bűnösök (értsd: a keresztény hagyományt magukénak el nem ismerők) elé, és feladatának tekintette, hogy igazságát az egész emberiséggel elfogadtassa.

Ennek az alapeszmének antropomorf megtestesülése Jézus, a Megváltó („Az én királyságom nem e világból való”), akinek szellemi lé-

nyegére utal anyja szüzessége is (ez nem nőgyógyászati, hanem szimbolikai kérdés: Mária – a nő, a passzív befogadó – a szeretet Isteni Ideájától – mely itt a férfi princípiumot képviseli – lett viselő, azt tette önmagán keresztül anyagivá, emberivé: a dualitás egy különösen szép példája).

Az alapeszme – mint a kultúraformáló alapeszmék általában – eleve különleges képességekkel született, hiszen olyan tulajdonságokkal kellett rendelkeznie, amelyek a *Korszellemnek* és a *Hely Géniusának* egyaránt megfeleltek. Egy új eszmére fogékony – talán esszénius? – közösségen belül fejlődött és csiszolódott, míg végre készen állott arra, hogy magát a világnak megmutassa. Az antik félistenek mintájára isteni és emberi származása által duálisra megformált Jézus képében kezdte magához vonzani azokat a szellem-érzékeny embereket, akik megfogalmazták, majd rendszerbe foglalták az alapeszmét legtisztábban tükröző Hagyomány-elemeket: ez az Újszövetség. A tizenkét apostol képezte a keresztény – később nyugatinak nevezett – kultúra *szellemi elitjét*. Alapszimbólumként a keresztet választották, ami többek között az ellentétek összeillesztését, összebékítését, sőt az optimális erőszak-szint állandósulását is jelképezheti: vízszintes (passzív, nő) és függőleges (aktív, férfi) energiákat egyesít, így utalva a Megváltó androgén jellegére is, aki magát a Teremtőt jött képviselni az emberek közé.

Az esőerdő igéző félhomályában valahogy *Szent Pál* szerepe sem tűnik polémikusnak: tevékenysége döntően hozzájárult ahhoz, hogy a kereszténység szellemisége vallássá „konkretizálódjon” azaz: *szellem* helyett – valószínűleg a közérthetőség kedvéért – a *lélek* váljon a művelés tárgyává. Eredeti lehetőségeihez képest ez beszűkülés, viszont gyakorlati szempontból kifejezetten előnyösnek bizonyult: az egész emberiséget célzó *szeretet* eszméje – immár vallássá redukáltan, de

változatlanul egyetemességre törekedve – hamarosan az egész ismert világban elterjedt.

Azzal, hogy *Nagy Konstantin* császár a kereszténységet a Birodalom hivatalos vallásává tette, elsősorban azt nyilvánította ki, hogy a keresztény szellemi elit által összeválogatott és továbbhagyományozásra szánt Hagyomány-kivonatot az összes többi kortárs hagyományénál korszerűbbnek ítélte (jól döntött: az új vallás – amely egyszersmind az őrzés-továbbadás kényes feladatát is föl vállalta – megfelelően hatott a kor emberének lelkére, és ezzel még egy ideig egyben tartotta az országoknak indult impériumot). Később persze már nem csupán lélekről volt szó: a keresztény egyház óriási világi – politikai és gazdasági – hatalomra is szert tett (vajon kinek juthatott eszébe az a cinikus gondolat, hogy a Vatikán bankjának a *Banco Spirito Santo* [„Szentlélek Bank”] nevet adja?).

A törzsi istenek szigorához képest túlságosan is elnéző, bűnöket megbocsátó, üldözötteket keblére ölelő eszme első komoly ellenfele az *iszlám* volt (talán éppen kezdeti ellenreakció-jellege nyomta rá bélyegét egész további alakulására?). Mindenesetre rövid idő alatt rendkívül látványos sikereket produkált: az arab sivatagból szent háborúba induló muszlim harcosok Allah kinyilatkoztatásai után száz évvel már Ibéria földjét taposták. Csakhogy a Hagyományból bármilyen szempont szerint kiválasztott elemeket – még akkor is, ha azokat ezúttal maga *Mohamed* próféta rendezte koherens rendszerbe (a Korán: az iszlám hagyomány teste) – egyetlen és örök igazságként értelmezni éppen a Hagyomány lényegének félreértését jelenti. Egy kultúra csak addig él, amíg képes szerves kapcsolatot fenntartani az emberiség – illetve az emberiség – közös forrásával, amelyből saját hagyománykincse is származik; ellenkező esetben menthetetlenül kövületté válik. Az iszlám fundamentalista tendenciáját még nagyformátumú gondolkodói sem

tudták semlegesíteni (ennek köszönhető többek között, hogy a muszlim világon belül soha nem jött létre tartós konszenzus). A fundamentalizmus ugyanis lényegéből fakadóan intoleráns: fanatikus színezetű vakhitet gerjeszt. Iszlám verziója még a dualitás egyetemes eszméjét is képes kifordítani sarkaiból azáltal, hogy erőszakkal beszűkíti a női princípium hatósugarát (egyébként meggyőződésem, hogy minden iszlám válság mélyén a női-férfi princípium kóros egyensúlyhiánya rejlik).

Keletkezése óta az iszlám saját belső irányzatai – és a nyugati kultúra – ellen feszülő „örök igazságok” véresen komoly csatateret. Márpedig erőszakkal csak bizonyos kulturális *jelenségeket* (például válást) lehet terjeszteni, sohasem magát a kultúrát. Korszerűtlenné vált erkölcsi parancsolat-tárának mechanikus ismételtetése a látszat ellenére nem hagyományőrzés, csupán az iszlám szellemi megrekedtségének szimptomája és – mintegy mellékesen – egy fölöttébb praktikus módszer nagy tömegek ellenőrzésére.

Úgy érzem, hogy fölösleges kitérnem itt a Közép-Európában jól ismert reformációra vagy a különböző keresztény irányzatokra és szektákra, amelyek szintén az eredeti krisztusi eszmét kívánták rekonstruálni különféle módon. Keletkezésüket a nyugati kultúra kifáradásának felismerése motiválhatta (a középkorban néhány, kivételes szellemérzékenységgel megáldott ember már felismerte, hogy a meggyengült egyház, szellemisége valódi megújulás helyett csupán önmaga igazolására keres újabb és újabb érveket). Ígéretes pillanataik ellenére egyikből sem lett önálló kultúra, bár – különböző mértékben – mind hatottak a nyugati kultúra (majd civilizáció) alakulására.

A *kommunizmus* – bármilyen furcsán hangzik is – az őskeresztény ideálokhoz nyúlt vissza kultúrateremtő igénnyel. Csakhogy egy önjelölt „szellemi elit” által sebtében alapeszmévé kikiáltott ideológia

hosszú távon nem bizonyult – nem bizonyulhatott – életképesnek. A történelem első transzcendencia-mentesnek szánt vallását kidolgozó ideológusok az ötágú csillagot¹²⁶ tették az általuk büszkén hirdetett józan materializmus szimbólumává, ami az embert kizárólag az anyagi szinten jelképezheti. Nem csoda hát, hogy évtizedeken keresztül a „teljes ember” helyett csupán annak naivan leegyszerűsített, idealizált felével (és annak föltételezett szükségleteivel) számoltak – persze hibásan (a kommunizmus ideológusai minden hagyományt a fejlődés ke- rékkötőjének tartottak, a Hagymányról pedig egyáltalán nem vettek tudomást).

A *nácizmus* szintén azért nem válhatott egy újabb kultúra csírájává, mert – ugyancsak kompetens szellemi elit híján – eleve hibásan értelmezte a Hagymány lényegét. Nem értette meg, hogy a kultúra-genezis teremtő aktusa soha nem művi úton indul be, és nem rendelhető alá egyetlen csoport érdekeinek sem, hogy hagyományt csak magából a Hagymányból lehet teremteni és nem más hagyományok elemeiből összebarkácsolni. Hatalmi célokra létesített kelléktárába ősi kultúrák által megformált nagy erejű jelképeket hordott össze, azok *valódi* tartalmának ismerete és integrációs lehetősége nélkül. (A *svasztika* – a legősibb és legkifejezőbb örök-élet szimbólum – eredeti kontextusából kiragadva így rettegett halál-jelképpé vált: a nyugati féltekén nem valószínű, hogy a közeljövőben rehabilitálható lenne. Ez sajnos azt is jelenti, hogy az egykor belé kódolt erőket sem használhatjuk még egy jó ideig.) Egy hamis alapokon álló idea csak perverz erőszakot képes gerjeszteni, amely – éppen perverz jellege miatt – rendkívül hatékony lehet, de (szerencsére) csak rövid ideig. A náci időszakban a kulturális jelenségek – az öncélú ismeretszerzés rögeszméjével vádolt *tudomány*

126 Az ötágú csillag minden fajta materializmust kifejez; ennek legékesebb bizonyítéka, hogy az Amerikai Egyesült Államok is saját jelképeként tekinti.

és a degenerálnak minősített *művészet* –, amennyiben a torz ideológia szolgálatába szegődtek, önmaguk paródiáivá váltak. A náciizmus *szellemi szempontból* is igencsak törvénytelennek nevezhető.

Több millió ember módszeres kiirtására a történelmi elemzések mindmáig képtelenek meggyőző magyarázatot találni – talán azért, mert itt nem elsősorban történelemről van szó. Úgy vélem, hogy időszerű lenne a nyugati kultúra hagyománykincsének tartalmát és kulturális jelenségeit Hagyományhoz való viszonyuk alapján is megvizsgálni: a történelem morfológiai igényű elemzéséből talán végre megértenénk, hogy miért történt – és mi is történt – *valójában*.

Kulturális túlélési stratégiák

Fontosnak érzem, hogy ezen a ponton röviden kitérjek néhány általam is tanulmányozott élő indián kultúra túlélési stratégiájára.

A legismertebb talán a *szinkretizmus*. Alapja a tolerancia, amely ha egyoldalú, kifejezetten önveszélyes: az *azték* magaskultúrát saját vallási toleranciája tette végzetesen sebezhetővé a vallási szempontból (is) intoleráns középkori európai hódítók ellenében; ennek ellenére egy célirányos kutakodás még mindig rengeteg eredeti indián elemet képes azonosítani az akár több rétegben is fölhordott keresztény „máz” alatt.

A *maja* kultúra a *kulturális hibernáció* útját választotta már több száz évvel a spanyol hódítás előtt. Tudatosan minimálisra csökkentett életfunkcióit a sajátos (föld)művelési módszeréből¹²⁷ származó energiák rendkívül lassú „alap-áramoltatásával” tartotta fenn. Amikor

127 A *milpák* az őserdő mélyén kialakított, csupán néhány éven keresztül művelt, majd elhagyott kertek. Ezzel a módszerrel a majáknak sikerült biztosítaniuk saját fennmaradásukat anélkül, hogy törekeny egyensúlyú esőerdők komolyabb sérülést szenvedtek volna.

Mexikó kolonizálta a kultúra testét képező területet, és a művelés több évezredes hagyományának gyökeres átalakítására kényszerítette a majákat, bizonytalanná tette kultúrájuk jövőbeni életre keltését. (A Chiapasban izzó ellenállás túl sok politikai elemet tartalmaz ahhoz, hogy a *valódi* erővonalakat tisztán lehessen látni – de akik az indulatokat hevítik, talán éppen ezt akarják.)

Mexikóban csak a *lacandonok* (egy alig kétszáz főt számláló maja törzs) és a nyugat-mexikói *tarahumarák* kultúrájának sikerült viszonylag épen túlélnie a nyomást, amelyet a spanyol hódítás folytatásaként a mesztic központi hatalom még mindig gyakorol a „vadakra”. Ezt az előbbieket nehezen megközelíthető területeiknek, utóbbiak elszántságuknak és minden idegen behatást következetesen visszautasító magatartásuknak köszönhetik (többek között csak saját készítésű öltözékben járnak, és nem házasodnak kívülállókkal).

Náluk is *elutasítóbb* az észak-kolumbiai *kogik* viselkedése. Kulturális túlélésüket a Santa Marta örök hó fődte hegycsúcsai között rejtőző életterük, és sajátos társadalmi felépítésük együttese támogatja. A kogik az egyik legmagasabban fejlett ősi amerikai aranyműves kultúra, a *tayrona* örökösei, és ennek büszke tudatában szigorú szertartásokkal szabályozott életrend szerint élnek. Szellemi vezetőik – a *mámók* – például semmi olyat nem esznek, amit a „régiek” sem ismerhettek: többek között a rizs, a hagyma, a csirke- és marhahús, a cukornád és a banán fogyasztását is kerülik. Az idegen eredetű élelmiszerekben lakozó *pintáknak* ugyanis nincs „gazdájuk” (de ha lenne is, ők nem ismerik, tehát *számukra* nem létezik), ezért mindenképpen alkalmatlannak arra, hogy szerves részeivé váljanak az energiahálózatnak, amelyben a kogi vezetők elődeiktől örökölt sámáni tudásukat áramoltatják.¹²⁸

128 Ebben a sajátos kultúrában sorsdöntő szerep jutott a huszadik század elején született kogi szellemi vezetőnek, *mámo Ignaciónnak*: az ő megvilágosodása az utolsó pillanat-

[A fizikai (egyéni) és a kulturális (közösségi) test ennyire radikális, egyidejű lezárása csak a közvetlen életveszélyt jelentő helyzettel magyarázható, hiszen a sámáni tudás nem tartja egészségesnek: sehol másutt nem találkoztam ilyen szigorú, áthatolhatatlan alakzattal.]

A Cauca folyó dél-kolumbiai szakasza mentén élő *paez*ek a vadember közönségesen elfogadott fogalmától legalább annyira távol állnak, mint mi (így nem igazán tekinthetők a klasszikus antropológia tárgyainak sem). *Anatolio Quirá Guauña*, a Popayán környékén élő csoportok főtanácsosa, maga is „medico tradicional” (azaz „hagyomány szerint gyógyító”: a *paez* szellemi kaszt (is) ezzel az elnevezéssel álcázta magát évszázadokon keresztül). Miután átható tekintetével vesémgig átvilágított, cifrázás nélkül közölte, hogy az indiántanács jelenleg azon dolgozik, hogy a lehető legjobban kihasználja a „fehérek” között dúló háborút – és szenttelenül körvonalazta a tervezett stratégia alapjait, amelyben a *polgári engedetlenségtől* a *nyílt ellenállásig* változatos elemek szerepeltek.

Sajátos kulturális túlélési stratégia nyomai azonosíthatók az egykori Inka Birodalom Andok-vidéki területein is: a bennszülött és a hóditó ideológia között az *amauták*¹²⁹ sajátos *párhuzamosságot* alakítottak ki, amely rendkívül intelligens módon, látható (keresztény) fel-

ban mentette meg a saját hagyományait végleg elhagyni készülő, testi-lelki-szellemi szinten egyaránt agonizáló kultúrát. A mámo autoritása tudatában minden kontaktust elvágott a külvilággal: száműzte a spanyol nyelvet, az alkoholt, az idegen öltözetet, és rehabilitálta az ősi ceremóniákat (a kogik tradicionálisan a *coca* kultúrái közé tartoznak). Ezt követően fölépítette a kogi települések másolatait (az esetleges érdeklődők számára, viszonylag elérhető helyeken), majd népével együtt visszavonult a világ tengelyét képező hegység megközelíthetetlen völgyeiben megbúvó *valódi* falvakba. *Reichel-Dolmatoff* kolumbiai antropológus kérdésére, hogy mi lesz, ha a telepések mégis megtalálják *Maruákamét*, a kései kogi kultúrhős azt válaszolta: „*még följebb megyünk majd, a kopár fennsíkokra, aztán még följebb, az égbe*” (*Reichel-Dolmatoff* 1975).

129 *Inka* szellemi vezetők.

építménnyel védte a láthatatlan (inka) gyökereket. A cuzcoi egyetemisták identitásvizsgáló kerekasztal-beszélgetésén úgy éreztem, mintha egy több évszázados rejtőzködés befejező aktusán vennék részt: a *Sendero Luminoso* forrófejű és zavaros ideológiai alapokra támaszkodó fanatizmusával ellentétben itt az önfelszabadítás megejtő aktusának lehettem tanúja. (Az *inka* kultúra aktiválása ebből a bölcsen strukturált párhuzamosságból viszonylag könnyen megoldhatónak látszik.)

A délkelet-kolumbiai Sibundoy-völgyet jelentős sámáni központként tartják számon. A *kametsá*, *siona* és *cofán* taiták hírnevükhöz méltó kulturális túlélési stratégiát dolgoztak ki: a két képzettárat – egyszerűsmind erő-rendszert – a lehető legrugalmasabban integrálták, sőt, a meghökkentő keverékbe megerősítésként néhány „afro” és „buddhista” elemet is beleépítettek.¹³⁰ Így sikerült *saját történetüket mesztic terminusok alapján érvényesíttetniük* (a földtulajdon legitimálása a fenntartható ökológia alapján művelt kultúrák számára mindennél fontosabb!). Az *inganók* még ennél is messzebbre mentek, és a „mindenható fehér ember” ellenében megalkották a *mindenható indián* mítoszát: utazó sámánjaik Kolumbiában, Brazíliában, Ecuadorban és Peruban fáradhatatlanul vadásznak új erő-elemekre. Figyelmüket nem kerülik el a nagyvárosok sem: hálózatuk korszerűsítése így rendkívül hatékony és folyamatos.¹³¹

130 Birtokomban van egy Buddhát ábrázoló öklömnyi faszobrocska, amelyet a dél-kolumbiai Leticiában vásároltam egy varázsszereket áruló öregasszonytól (a térségben – az élénk kokainkereskedelem miatt – változatos származású emberek élnek). Az én erő-tárgyam készítője megfigyelhette, hogy a hindu kereskedők apró Buddhaszobrokat rejtenek a pénztárgépbe, és az ázsiai bölcs által képviselt erőket úgy „írta bele” saját életterének energiaképletébe, hogy az egyébként jellegzetes testtartásban ábrázolt alakot az *inka* amauták sajátos „esztétikájának” jegyeivel – mesterségesen megnyújtott fülcimpákkal – látta el.

131 Pinzón 1998.

Az alkalmazható stratégiák összetettségére, egyszeresmind a szellem emberének felelősségére nagyszerűen rávilágított *Hilario Chirip* ecuadori *shuar* sámán barátom. Egyszerűen, de világosan fogalmazta meg a kolumbiai helyzet erő-háttérét: valódi megoldásra mindaddig nincs remény, amíg az energiákat etikátlanul manipuláló személyek be nem látják, hogy felelőtlenységükkel csak újabb és újabb, egyre nehezebben orvosolható energia-anomáliákat hoznak létre a térségben.¹³² Hilario tudomása szerint nincs olyan tábornok, miniszter vagy guerrillero, aki ne fordult volna „sámánhoz”.¹³³

A nyugati kultúra túlélési stratégiája

Az individuummá válás az én-tudat konszolidálódásának egyik következménye: a misztika szerint ekkor homályosodott el a sok *egyedre* szétforgácsolódott *egyén* egész-látása.

Ez azért történhetett, mert a szétszóródással elveszett *valami*, amittől az igazság több egyéni igazságok összegénél, a közösség több közös érdekek összegénél. Az „igazság” szó ebben az összefüggésben bármivel behelyettesíthető: a „plusz”-t minden esetben a rejtélyes, szellemi természetű *szinergia* szolgáltatja, ami nélkül nem jöhet létre magaskultúra, csupán magas-civilizáció.

A nyugati kultúra már kezdetekor markánsan individualista volt (maga a szó latin eredetű, bár a hozzá tartozó filozófiát még a görögök dolgozták ki): a zsidó és a keresztény vallás is egyéni megváltást ígér.

132 Elhangzott Amsterdamban, a 2002. novemberében rendezett *Ayahuasca Kongresszus* záróaktusán.

133 Ebben az esetben „sámán” helyett a „varázsló” kifejezést látom indokoltnak (a két kategória közötti különbséget az *Ökológia: az erők és energiák kezelésének művészete* című fejezetben fogom tárgyalni).

„Klasszikus” momentumát követően – amit talán a gótikus katedrálisok jelentettek – ez a tendenciája fokozatosan erősödött, és hanyatlását az individualizálódás progresszíven gyorsuló folyamata kíséri.

A nyugati kultúrát nem olvasztotta be senki, nem omlott össze és nem is vérzett el villámgyorsan, mint a történet többi kultúrái, sőt példátlan életvággyal sikerült jelentősen lelassítania saját dekadens szekvenciájának ritmusát. Amióta szellemisége elkezdte önmagát reciklálni, a tartósítás vált első számú programjává. Úgyszólván mindent elkövet, hogy változatos stratégiákkal az egész világra kiterjessze saját értékrendjét, és ehhez minden eszközt szentesített. Mégsem tudta megakadályozni, hogy a mediterrán magaskultúra emberiség-tudatát észrevétlenül felváltsa a nemzetekben való gondolkodás; az egyre kisebb közösségekkel való azonosulások eredményeként manapság már a nagycsalád (sőt a kiscsalád) fogalma is kiürülőben van. Bizonyos anomáliák elszaporodása (mint például az autizmus) ugyanakkor arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy halódó kulturális közegben a magasan civilizált ember nehezen tud lelkileg egészséges maradni.

Persze fölvetődik a kérdés: vajon nem éppen lelki egészségünkhöz nélkülözhetetlen energiákkal doppingolja-e magát a Nagy Túlélő, aki az egyre-kisebb-egységekben-gondolkodás ellenében a közelmúltban egy újabb kétségbeesett mozdulatot tett? A *globalizáció* ideológiájára gondolok, amely kizárólag anyagi szükségletekkel számol, következőképpen azokat kívánja kielégíteni. De nem kell különösebb éleslátás ahhoz, hogy észrevegyük: szellemi dimenzió híján a halódó nyugati kultúra értékeit legjobb esetben is csak relikviákként hordozhatja.

A Nagy Túlélő ezzel is tisztában lehet, hiszen egyszerre több fronton kísérletezik. Jelenleg az individualizáció nyújtotta lehetőségekkel kísérletezik, azokat próbálja saját céljaihoz idomítani, mégpedig úgy, hogy szinguláris módosításokat hajt végre önmagán: fraktálódik.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy saját morfémáit hordozó individuumokba menti át magát, hogy általuk minél több fuzionálási lehetőséget kipróbálhasson a tőle (még) több-kevesebb függetlenséget élvező kultúrák értékeivel annak reményében, hogy megerősödve – alkalmassint egyszemélyes zárványok formájában – leválhat majd saját, poszt-kulturális civilizációba visszaképződő folyamatáról. Legmarkánsabb válságtünetét így alakította át legújabb, és kétségkívül legzseniálisabb kulturális túlélési stratégiájává: ez a *mikrokultúra-jelenség*.

2. A MIKROKULTÚRA-JELENSÉG

A mikrokultúrák kialakulásának körülményei

Egy mikrokultúra lehetősége már az eszmélés pillanataiban körvonala-zódni kezd, de határozott alakot csak akkor ölthet, amikor a teljesség igénye visszavonhatatlanul úrrá lesz az érintett én-tudato(ko)n: középpontjában ugyanis mindig egy (esetleg több, de előzetesen konszenzusra jutott), autonómiára törekvő egyéniség áll, olyan energia-gócot képezve, amelyen belül erők és késztetések sokasága hat. Minden mikrokultúra egyedi képződmény, és szellemiségét – esetleg több áttételen keresztül – a Hagyomány tartalmából származó, egyéni kritériumok alapján értelmezett, majd egységgé szervezett hagyomány-fragmentumok alkotják.¹³⁴ Instabil jellegük miatt könnyen ellenőrizhetlenné válnak, és annak ellenére, hogy elvileg a nyugati kultúra túlélésének esélyét növelik, komoly kockázatot is jelentenek számára: nem mindegy ugyanis, hogy mi az, ami végül túlél, illetve, hogy pon-

134 Az élő kultúrák az új eszmék kibontakozásának ideális színterei: ez talán a legnyomó-sabb érv a mikrokultúrák létjogosultsága mellett.

tosan mit is él túl? De itt megállok, mert egy mikrokultúra értékítélete csak szubjektív lehet.

E szinguláris kulturális formációkat – fraktálszerűségük mellett – elsősorban *időhöz* való sajátos viszonyuk határozza meg: egy mikrokultúra korát akár pillanatnak is nevezhetnénk, ugyanis emberöltőnyi idő alatt kultúrát létrehozni csak gyorsan lehet (a gyorsított tempo leginkább kívülről, például egy másik mikrokultúrából érzékelhető).

Egy mikrokultúra a *teret* is a maga sajátos módján veszi birtokába: a – tényleges vagy virtuális – mobilitás (akár a belőle fogalommá terebélyesedett kulturális nomadizmus lehetősége) minden mikrokultúrára jellemző.

A mikrokultúrák geneziséét (is) katalizáló *erőszak* legmarkánsabban a nyugati kultúrától független státuszra való törekvésükben nyilvánul meg.

*Spengler*¹³⁵ a különféle kultúrák szövetében remélt azonosítani egy *ősmintát*, amely minden kultúra alapjának tekinthető. Én helyette egy dinamikusabb morfémát – nevezhetnénk például *ősmechanismusnak* – ajánlanék, mivel nem képződményről, hanem a művelés kezdetéig visszakövethető folyamatról van szó, amely mind a tradicionális, mind a mikrokultúrák formáit meghatározza.

Ciro

VALENCIA, 2002. OKTÓBER 21.

Pár napos unokámat figyelem: tökéletes a maga én-tudatlanságában. Lélegzik, eszik, ürít – ösztöne megbízhatóan irányítja. Mindentudásának semmi köze nincs a megértéshez: még nem rendelt fölé tudatosságot.

135 Spengler 1995.

OKTÓBER 26.

Fölfedezte, hogy az a valami, ami a szája előtt van, szopható (történetesen a saját kezéről van szó, amiről még nem tudja, hogy a sajátja). De amikor váratlanul elérhetetlenné válik számára (testrészei között még nem alakulhatott ki igazi koordináció, valószínűleg ezért nem jön rá, hogy a kezét ő maga húzta ki saját szájából), a veszteséget fölháborítónak találja, és erőlyesen tiltakozik. (Csírázó én-tudat?)

NOVEMBER 4.

Azt hiszem, már elkezdte létrehozni az időt: életritmusát háromórás periódusokra igyekszik tagolni.

NOVEMBER 12.

A magzatvíz emléke (vagy az ősóceáné?) élénk, Ciro a vízben érzi magát a legjobban: az eredet helyére visszatérve megnyugszik, és felhőtlenül boldog, még a hasa is elfelejt fájni. Ezen mintha csodálkozna.

A fürdőkádban úgy viselkedik, ahogy egy szakrális térben szokás. Tehát a téren belül már képes megkülönböztetni kétféle minőséget! Íme, a homogén tökéletesség makulátlan jegén megcsillant az első napsugár, állapítom meg beletörődéssel vegyes elégedettséggel, és a rianást lesem: dualizmusra vagyunk ítélve.

NOVEMBER 16.

Búcsúzóul jósolok neked: én-tudatod hamarosan kialakul (ez az utóbbi időben az egész világon mintha egyre gyorsabban történne). Aztán hosszú időt fogsz eltölteni a tökéletlenség állapotában. Ennek így kell lennie (tulajdonképpen ez maga az élet): remélem, hogy türelmes leszel önmagaddal. De azt még inkább remélem, hogy elég idő lesz az én-tudatos tökéletesség közelébe jutni. Egyéb jókívánságom nincs. (– Ezt most vegyem mosolygásnak, vagy csak egy fintor volt?)

Legszembetűnőbb talán a *mozaikjelleg*: a mikrokultúrák a „minden egész eltörött” panaszos posztmodern jelszavára különféle, gyakran azonosíthatatlan eredetű szilánkokból összeillesztett ideológiákkal válaszolnak. Elemeik *kaleidoszkóp* módjára bármikor újrendeződhetnek, sőt idegen fragmentumokat is szívesen magukba integrálnak. Ezek az elemek úgy illeszkednek egymáshoz, mint egy kirakós játék darabjai, mindaddig, amíg valamelyikük megváltoztatja alakját; ettől az egész széthullik. Ez a veszély természetesen folyamatosan fennáll, és a végtelenül sok érdektelen látszat-lehetőség között választani képtelen *zappingolótól* a valószínűség-számítást érvényen kívül helyező *terroristáig* mindenkit fenyeget. Látványos, lúdikus *reciklálás* (egyszemélyes társasjáték?), avagy a *dekonstrukció esztétikája?* – tulajdonképpen mindegy, mivel többségükön keresztül csupán a civilizációba menthetetlenül visszaképződő nyugati kultúra *szimulálja* önmagát. Sőt *virtualizálja*, esetleg *klónozza* is: egyik is, másik is kétségbeesett próbálkozás az elmúlás kijátszására.

A rengeteg instabil formáció között ugyanakkor egyre több értékes kultúra körvonalazódik. Bár ők is igyekeznek a pillanat nyújtotta lehetőségeket a lehető legjobban kihasználni, már nem elégszenek meg az-
zal, amihez a nyugati kultúrán keresztül juthatnak. Lejáratosított áttételek helyett közvetlen kapcsolatot kívánnak kialakítani az emberiség közös Hagyományával, ahogy azt minden idők minden kultúrája tette.

Programjuk – egyidejűleg jelen lenni a valóság mindkét szintjén – nem merő ellenreakció a civilizációvá visszaképződő környezet közönyére: szemmel láthatóan tudatában vannak szellemi dimenziójuknak, és elszánták magukat annak feltárására és védelmére. Aktívak, erősek, életképesek, és transzcendencia-igényük legitim, ahogy minden kul-

túráé az. Tudnak az energiák áramoltatásának művészetéről, és attól sem riadnak vissza, hogy önmagukban keressék vissza a rá vonatkozó ismereteket. Transzcendencia-igényüket nem csupán a nyugati kultúra utód-formációja – a poszt-kulturális civilizáció – által jóváhagyott szerek és eljárások segítségével próbálják kielégíteni, hanem érdeklődésüket kiterjesztik az általuk többé vagy kevésbé integrált kultúrák hagyományáiban rögzített eljárásokra is – amivel ellenállásba ütközhetnek. A társadalom részéről történő megőrzésük nemcsak intolleráns és primitíven leegyszerűsítő, de az egész jelen kontextus fatális félreértése is, hiszen ezen a ponton minden önreflexióra tett kísérlet megtámadható. A probléma megkerülése a nyugati civilizáció számára egzisztenciális kérdés – de vajon az-e egy individuum számára is?

Mikrokultúrám néhány aspektusa

Értekezésemet ezen a ponton kiterjesztem egy mikrokultúra bemutatására. Ehhez olyan mikrokultúrát választottam, amely a művész szerepét a kultúrában kulcsfontosságúnak ítéli – és amit a lehető legjobban ismerek. Ez pedig a sajátom.

Az individualizáció reneszánsz óta egyre gyorsuló folyamatának terméke vagyok, akiben saját eredetének feltárása sajátos faszinációt kelt: szívesen bámulom saját fitomorf fraktál-lényemet (tükörben, ahogy az egy nyugati kultúrkörhöz tartozó individuumhoz illik: ezért megtörténhet, hogy egy-egy szimmetriatorzulásomat nem ismerem fel azonnal).

Mikrokultúrám¹³⁶ növénye elképesztően hasonlít a mediterrán mélygyökerű Nagy Fához – a nyugati kultúra óriásfájához –, amelyből

136 A *mikrokultúra* saját definícióm szerint a *mikrokozmosz* (Böhme 1997) kulturális megfelelője.

jómagam is kinőttem. Ezért tulajdonképpen mindegy, hogy róla írok-e vagy magamról; ez utóbbi csupán annyiban tűnik csábítóbbnak, hogy a gondolatmenetet saját képeimből építhetem föl, illetve a kimondottakat számomra a legkézenfekvőbb módon – vizuálisan – is ellenőrizhetem. A módszeres introspekció, illetve az állandó önmagamhoz viszonyítás értékes adatokkal gazdagíthatja a mindeddig csak víziószerűen képbe úszó Nagy Fa rejtélyes világát – sőt, így talán arról a legendás humuszról (a Hagyományról) is megtudhatok további részleteket, amelybe gyökereit mélyeszi.

Tudatában fraktál-mivoltomnak, igyekszem előnyeit élvezni – ilyenek az ismeretszerzés gyakorlatilag végtelenbe mutató lehetőségei, és a pár évtizede még elképzelhetetlen mértékű személyes autonómia –, ugyanakkor hátrányait tudatosítani, és azt is a magam hasznára fordítani (olyasmire gondolok, mint az első ránézésre talán önkényesnek tűnő, valójában leegyszerűsítő morfológiai megszorítás, miszerint ebben a kontextusban csak *fa* alakot ölthetnek: egy *fa* szerteágazó felépítése ugyanis nagyszerű gondolat-strukturálási lehetőségeket is kínál!). Néha problémát okoz, hogy meglehetősen távol leledzem a vastag ágaktól – hogy metaforán belül maradjunk, a Nagy Fa egy szerényebb méretű ágának egyik parányi csúcshajtását képezem –, nem beszélve a humuszról, amelybe gyökerei mélyednek, és amihez én csak áttételek hosszú láncán keresztül férhetek; viszont semmi nem gátolja, hogy saját léggököret növesztve egyszer s mindenkorra megszüntessem a fraktálviszonyt önmagam és a Nagy Fa között!

Innen úgy látszik, hogy a kolosszális óriásfát már csak a kérge (vagy a kegyes emlékezet) tartja egyben, ennek ellenére az ágvégeken hozzám hasonló hajtások milliói sarjadnak. Bár a Nagy Fa fraktáljainak tűnnek, szemmel láthatóan azon fáradoznak, hogy függetlenítsék magukat tőle. Milyen túlélési lehetőségeik vannak? Ezek a mikrokultúrák

lennének a nyugati kultúra túlélésének zálogai? Vagy már egy születő kultúra embrióinak tekinthetők? Hogyan és miért jött létre ez a példa nélkül álló kulturális mutáció? És vajon milyen szerepe lehet benne egy saját egyszemélyes kultúráját építgető művésznek?

...A földön ültem, hátamat a deszkafalnak támasztottam. Most éppen nem esett. Holdtalan és csillagtalan éjszaka volt, a párák, televényillatú sötétség mindent átitatott saját magával. Csak az ajtónyílás derengett, bár nem voltam biztos abban, hogy nem képzelődöm (amikor szükségem¹³⁷ lett rá, kiderült, hogy mégis jól láttam). A szemközi sarokban halkan felnyögött a sovány asszony.

A yagé sűrű volt és keserű; lerágtam a Tabatingában vásárolt nejlonzacskó sarkát és ittam egy korty vizet, de a keserűcsokoládé felbőfögésére emlékeztető jellegzetes íz-szag már főlhúzódott az orromba. Összerázkódtam, többször egymás után; azt hittem, már öklendezni kezdek, de a készítés – legalábbis egyelőre – alábbhagyott.

Már jó ideje nem gondoltam semmire, amikor megjelent az ének. A tétován pergő esőcseppekkel indult, először alig hallhatóan, mintha keresne valamit, vagy inkább próbálkozna a kereséssel. Bolyongott, elvesztette a szálát többször is, de végül megtalálta a jelet; ráhangelődött, és amikor megérezte, hogy követheti, nyomába eredt. Együtt lépték át a küszöböt, amiből rögtön megértettem, hogy az ének eljött maestro Vídes elé, és ezt valamiért különleges megtiszteltetésnek véltem. Pedig nem volt az: az ének mindig eljött maestro Vídes elé, ha ő megkérte rá.

137 A „szükség” élettani volt: a szervezet „anyagtalánítása” – méregtelenítése, salaktól való megszabadítása – heves hasmenéssel és hányással jár.

Nem tudom, mennyi idő telhetett el, de most határozottan érzem, hogy az ének elég erős ahhoz, hogy megtartsom. Óvatosan indulok el rajta, mintha kígyókból csomózott függőhídon járnék. De hiszen az is! A mundo-huasca (világ-lián) és a cielo-huasca (ég-lián) keverékéből lassan materializálódó világ hullószerszerűen hullámszik, de csak annyira, amennyire én akarom.

Merthogy minden én vagyok! A felismerés egyáltalán nem döb-bent meg, hiszen testi-lelki funkcióim már régen összemosódtak az égszakadás harsogó-dobpergő ritmusával. Körülöttem vékony, színes kígyók apró kötegei pulzálnak. Felrobbantom magam, amitől én is mikroszkopikus szivárványkígyóvá válok. Örömmel tölt el, hogy végre sikerült kiszabadulnom önmagamból: jó tiszta színnek lenni, minőségi, intenzív élvezetet nyújt.

Maszkszerű, világos jádezőld geometrikus ábrák lökődnek elő, valahonnan nagyon mélyről; egy kicsit a nyomtatott áramkörökre emlékeztetnek, csak hogy élnek: széleik zöldesfehéren fluoreszkálnak.

Nefritzőld, kígyó módra tekeredő hurkokból hurok-teknőcök képződnek; elég gyorsan, lüktetve mozognak előre. Egyre finomabb részleteket figyelek meg rajtuk, az egymáson elcsúszó hurok-kígyók között újabb és újabb hurok-kígyók keletkeznek, újabb és újabb mintákkal: mind teknősbékák, és mind ugyanoda igyekeznek. (Hová?)

Az ének közben már elérte a zenét; érzem, ahogy föloldódik benne, mint csermely a folyamban (– tehát ide!) Egyesülésük zengő hangja mindenben áthatol. Erős, egyre erősebb, ez már fokozhatatlan – ennek ellenére tovább fokozódik, merthogy nem zaj, hanem intenzitás. Egyetlen duzzadó bimbó, az egész világot betölti. De hiszen ő maga az egész világ! Vastag és hajszálvékony, lüktető erek hálózódik be, pókháló-finomságú, rendkívül bonyolult, élő rajzolatok, minden

részletük pontosan kivehető; a csúcshoz közeledve lilásra színeződnek.

Lassan csavarodva, folyamatosan bomlik ki a harmónia rügye: külső rétegei egymás után válnak le róla. A lehámló hangok mind színesek, mind szinkronizált, kigyózó mozgásokat végeznek, de ahelyett, hogy eltávolodnának saját forrásuktól, az összehatását gazdagítják. A tér különböző pontjaiból szüntelenül újabb és újabb hangörvények csatlakoznak: e kórusok mindegyike sok ezernyi önállóan zengő hangból áll, és minden egyes zengés további, végtelenül összetettnek tűnő mikrozengésekből tevődik össze; együtthangzásuk kimondhatatlanul fenséges. A folyamatosan teremtődő-teremtő zene lassan, érzékenyen csavarodik önmaga tengelye körül, fölfelé nyújtózik, egyre följebb, miközben kecsesen kibomlik szíromleveleiből.

És ezt a kozmikus méretű szimfóniát én irányítom! Nem csupán nyers akaratom által, hanem kifinomult élvezettel is: a két teremtő princípium keverékéből – tulajdonképpen önmagamból – íveket feszítek, ritmizálok, itt-ott felgyorsítok valamit, kicsit fölerősítek egy át-tetsző (halványsárga?) rezgést, ugyanakkor visszafogok egy túl erősen felém (belém, belőlem?) sugárzó bíborvöröst, majd szeszélyesen magam felé vonok egy villámkéket (honnan?). Cikázó fénykigyók vezetnek a mélybe (onnan!) Már látom, hogy a zene csupán a kigyó feje: a végtelenbe vesző test-gyökér enyhén spirális mozgással vedlik, miközben fluoreszkáló minták milliárdjait továbbítja sebesen valahonnan valahová; alászállok vele, majd felemelkedek benne, általa – merthogy mindez én vagyok!

Végtelen felé kitérő én-tudatom ismétlődő mintákat követ, de képtelen vagyok azonosítani őket, illetve mire megtehetném, már egészen más sorozat fut; minden elem végtelenül összetett és vég-

telenül sok van belőlük. Egyszerre szín és hang, minden szín és minden hang egyszerre.

Pontosan tudom már, hogy mit jelent a „szférák zenéje”, hiszen belőle teremtettem a világot...

Mint a poszt-kulturális korszak reprezentatív példányának, saját vallásom, törvényeim, művészetem és filozófiám van, és mivel mindenáron törekszem arra, hogy magamat az „egész”-ben elhelyezzem, saját mítosz-kincsem, sőt kozmogóniám is (mikrokultúrám története önélet-rajzom).

Mivel az önvizsgálat módszerei nem teszik lehetővé, hogy megfelelő perspektívából vehessem szemügyre önmagam, képtelen vagyok megállapítani, hogy mikor vagy minek a hatására vált kényszeressé bennem a koordinátakeresés; az *egésztől* is csak halovány, bizonytalan emlékeim vannak: emlékek, amelyek nem kizárólagosan az enyéim, de biztosan a sajátjaim. Valahol persze sejtem, hogy a korlátozott látási viszonyokat a tér-idő folytonosságának önkényes beszűkítése okozza, ezért nekiálltam léggököret növeszteni.

Etikámról és filozófiámról – gondolom – eléggé pontos vázlatot sikerült közvetítenem, esztétikámról képeim beszélnek; személyes mitológiámból ízelítőt adnak *Perpetuum Mobile*¹³⁸ című könyvem egyes fejezetei, kultúrám műveléséről az alábbi két szemelvény.

Finis Terrae, Keszü

A nanokultúra az eddig ismert legkisebb koherens kulturális egység: egy mikrokultúra fraktál-hajtása, ugyanúgy, ahogy a mikrokultúra – olykor több áttételen keresztül – a kultúráé. Korábban életszakasznak

hívták volna – miként a mikrokultúrát személyiségnek –, de ezek az elnevezések nem fedik kielégítően a jelenségek által jelenleg képviselt jelentéstartalmat, azaz: nem korszerűek. Ugyanis ma már egyre gyakrabban fordul elő, hogy egy személyiség – sőt újabban akár egyes életszakaszai is – kultúrához fogható komplexitást mutat. Amennyiben egy ilyen, egyedi értékrenddel bíró önépítő rendszer bebizonyította életrevalóságát, nincs okunk rá, hogy ne tekintsük önálló kulturális egységnek.

A konvencionálisan a nyugati civilizációhoz rendelt, valójában már autonóm mikrokultúráját építő ember – több ezer év alatt kikristályosodott analitikus gondolkodásának atavisztikus beidegződéseként – még mindig megpróbálja különválasztani testi, lelki és szellemi funkcióit és szükségleteit, főleg amikor gyakorlatias akar lenni. Vagy, amikor különösen jó hatásokra törekszik. Ilyenkor hajlik arra, hogy egyetlen síkra – mely rendszerint a fizikai – redukáljon bizonyos problémákat, melyeknek érdemi átvilágítását éppen ez az önkényes leegyszerűsítés teszi lehetetlenné.

Ennek ismeretében nem meglepő, hogy Pécsre visszatérve jómagam is kapásból lakáskérdéssé egyszerűsítettem az új életfázisba lépéssel felmerülő egzisztenciális problémáimat.

Akaratom – önmagában csak primitív késztetés, alkotóerővé csak *élvezettel*¹³⁹ párosulva válhat – lelkesen követte a körülmények gyors alakulását, és – mint utólag kiderült – pontosan akkora erőszakmennyiséget termelt, amekkora egy nanokultúra létrejöttéhez szükséges. Vele gyorsultam én is (egyre nagyobb élvezettel), magammal rántva társamat, Simet. Szerencsére ő természetéből eredően óvatosabb nálam: az

139 Az akarat és az élvezet teremtőerejéről bővebben írtam *Perpetuum Mobile* című könyvemben.

által képviselt princípium mikrokulturális egységünk egyensúlyának záloga. Ebben bízva – mint már annyiszor –, úgyszólván gondolkodás nélkül vettem bele magam a történések egyre magasabbra csapó hullámaiba. „*Olyan szinten kell élni és alkotni, amilyen szinten gondolkodik az ember*”¹⁴⁰ Hamvas Béla szentenciája fölhívta figyelmemet a mikrokultúrám új hajtásában rejlő lehetőségekre.

Az első, minőségi változásra utaló jelet akkor észleltem, amikor megálltunk a keszüi szőlőhegy tetején: az avarkor óta bizonyítottan lakott völgyet uraló *hely* egyértelműen megmozdított bennem valamit. A várostól – egyben szülővárosomtól, tehát számomra az eredet helyétől – való *távolsága*¹⁴¹ is tökéletesnek látszott.

Megértettem a hely „hagyaték” mivoltának jelentését is (a nagy kiterjedésű, elhanyagolt telek apai örökségem), illetve az ebben rejlő üzenet: itt kell kibontakozási lehetőséget teremtenem mindannak, ami az utóbbi évek során összegyűlt bennem.

Nem kételkedtem abban, hogy a tér és az idő koordinátái megérintették egymást, hiszen az alapeszme fölragyogott, mindkét irányban bevilágítva a végtelenből és az örökkévalóból erre az alkalomra rendelkezésemre bocsáttatott terjedelmet. A látható és a láthatatlan között egy új kapcsolat létesült, és vékony fonala körül szinte azonnal struk-

140 Hamvas 1988b.

141 A *távolság* mint a határtalan, dinamikus tér és a meghódítását célzó akarat egyenletének eredménye, ma is az európai életérzés kulcsa, bár olvasata *Spengler* óta kissé megváltozott, sőt: mintha kezdene elfogyni több ezer éves horizontja (amióta kiderült, hogy a végtelennek tetsző görbülő tér csupán egy gömb felülete, a nyugati ember lépten-nyomon szembetalálkozik önmagával). Nem véletlen, hogy a megfelelő távolság pontos beállításának a sámáni gyakorlat szintén nagy jelentőséget tulajdonít, ugyanis egy ellenőrizhető ökoszisztéma feltétele annak, hogy a szellem-érzékeny ember pontosan meghatározhassa közösségi elkötelezettségének jellegét és mértékét. (A távolság szükségletét még az érintettek is hajlamosak összetéveszteni a csend vagy magány iránti – többnyire csak átmeneti időszakokra vonatkozó – igénnyel, önként vállalt száműzetéssel, esetleg kitaszítottsággal).

turálódni kezdett egy gondolathalmaz (erővonalakkal, érték-hierarchiával, miegymás), ami tudatom mélyén már egy ideje megnyilvánulási lehetőséget keresett. Éreztem, ahogy a csíra gyökeret ereszt, miáltal szilárdan beleágyazódik hagyománykincsem humuszába: mikrokultúráim újabb, vastagnak ígérkező „ágat” hajtott, amely egy nanokultúra formájában juttatja kifejezésre önmagát.

Hamarosan felismertem, hogy nyakig benne vagyok a folyamatban, illetve annak fraktál-analógiájában, amit *Spengler*¹⁴² (*Goethe* nyomán) egy adott kultúra „*előidejének*” nevezett. Az „előzmény” kifejezés talán találóbb lenne rá, ugyanis olyan folyamat-szekvenciát jelöl, amely a kultúra – ebben az esetben: nanokultúra – nemcsak időbeli, de térbeli kibontakozását is előkészíti, vagyis prekulturális stádiumának *egészére* vonatkozik.

Ebben a kultúra létrejöttét megelőző, valamelyest a hangyaboly vagy méhkas rejtélyes önszerveződéséhez hasonlítható civilizációs fázisban már fölismerhetőek a körvonalazódó kultúra szükségleteinek erővonalai, amelyeket célszerű egy létezését megkönnyítő, többé-kevésbé koherens rendszerbe foglalni.

A természet „megszelídítése” – humanizálása, azaz emberszabásúvá tétele – számunkra azt jelentette, hogy lekaszáltuk a területet, kivágtunk néhány kiszáradt fát, és szétszórtuk a szerves anyagok elégetéséből visszamaradt hamut. (Találtunk egy, a hegy belsejébe hatoló sötét és mély *pincét* is, de azon kívül, hogy tudomásul vettük létezését, egyelőre nem foglalkoztunk vele.)

A goethei „*koraidő*” – helyette, a fenti okfejtésre hivatkozva „*a kultúra korai szakasza*” kifejezést ajánlanám – mindig a középpont kijelölésével kezdődik. Latin-amerikai tapasztalataim szerint ez a pont

142 Spengler 1995.

rendszerint egy a *genius loci* különös erővel sugárzó helyen lokalizálható (kulturális szempontból a tőle távolabb eső helyek, távolságuk függvényében, egyre provinciálisabbaknak minősülnek). A mi esetünkben a középpont meghatározása egyszerűnek látszott: a szőlőhegy legerősebb pontja egyben a legnagyobb kilátást is nyújtotta. (A kétféle rezgés valószínűtlen egybeesésében ekkor még nem láttam semmi rendkívülit: a történetek – ahogy az már lenni szokott – csak utólag kapták meg az eredetlegendákat jellemző mitikus felhangot.)

A tervezés lényegében e középpont köré szervezendő, különféle minőségű és rendeltetésű terek meghatározását, illetve egymáshoz rendelését jelenti, ezért csak az alapeszme világos megfogalmazását követően kezdődhet. Ennek híján az építész programot szokott kérni megbízójától (mondanom sem kell, hogy a két fogalom nem fedik egymást; de amennyiben nem óhajtja kliense helyett (esetleg félre) értelmezni annak – még önmaga előtt sem tisztázott vagy egyáltalán nem is létező – alapeszméjét, jobb híján ebből kell kiindulnia). Nanokultúrám lényegét én – talán kissé terjengősen – „*mikrokultúrám eddigi tapasztalatainak és felismeréseinek feldolgozása és továbbadása*”-ként foglaltam össze, és azonnal nekiláttam a realizálásnak.

Az élettér kialakítása alkotó jellegű feladat, amelynek során egy kulturális egység kísérletet tesz az univerzum archetípusáról magában kialakított elképzeléseinek emberi léptékű megjelenítésére (legszebb példáival Dél-Chilében találkoztam, Isten háta mögötti, önellátásra berendezkedett „univerzum-tanyák” képében, de lényegében ez a gondolat nyger kifejezést a moldovai parasztbirtokok és az alföldi tanyák esetében is). Bár maga a tervezés szellemi természetű tevékenység, irányát fizikai és lelki szükségletek jelölik ki: a keszüi ház esetében ezeket a szükségleteket a „kelléténel semmivel sem nagyobb terjedelem”, az „egyetlen légtér” és a „teljes bevilágítottság” eszméi tükrözik.

A kultúra beteljesedésének/beteljesítésének nagyszerű szekvenciáját Goethe (majd az ő nyomdokain továbblépő *Spengler*) a „virágzó” jelzővel illeti; szerintem az „érett” jobban illik a kulmináló fázishoz, amelynek folyamán a kultúra szellemisége a lehető legmagasabb szinten nyer kifejeződést, vagyis amikor sor kerül legkiemelkedőbb minőségű, legérettebb realizálásaira. (Annyira fontosnak érzem a beteljesítés élményének lehetőségét, hogy megkockáztatom: talán éppen azért válunk mikrokultúrákká, mert képtelenek vagyunk beletörődni abba, hogy egy olyan korban adatott megszületnünk, amely a szellemiség realizálásának nem tulajdonít jelentőséget. Persze nehéz egyértelműen megállapítani, hogy a leértékelés folyamata pontosan mikor kezdődött, de valószínűnek látszik, hogy a nyugati kultúra maximális szellemi megnyilvánulása már több évszázaddal ezelőtt megtörtént.)

Egy ház – akár egy templom – szakrális tér, az életszentség kultusz-helye. Házat építeni tehát szakrális tevékenység. Formáját az alapszeme körül manifesztálódó *stílus*¹⁴³ határozza meg.

Maga a stílus – amely egyes mikro- vagy nanokultúrák esetében meglehetősen eklektikus jelleget is ölthet, hiszen morfémáik meghökentető egymás mellé rendeléseket is megengednek¹⁴⁴ – az illető mikro- vagy nanokultúra sajátos *légkörének* függvénye. Míg stílusa változásoknak van kitéve – módosulásai a kultúra folyamatában bekövetkező morfológiai változásokat tükrözik –, légköre gyakorlatilag állandó.

143 Egy mikrokultúra stílusát különböző kultúrákból származó, gyakorlatilag végtelen számban hozzáférhető kész elemek és interakciójuk együtt határozza meg; egy nanokultúra hasonló jellegű válogatás a neki életet adó mikrokultúra tartalmából.

144 Egy mikrokultúra egymástól annyira eltérő stílusjegyeket is ötvözhet, mint például a tibeti, a maja és a kelta: egy őket magában egyesítő mikrokultúra tulajdonképpen egyike a közöttük létrehozható lehetséges összefüggéseknek. (Ezért hihetünk egyszerre a Genezisben és a Nagy Ősrobbanásban anélkül, hogy emiatt önmagunkkal konfliktusba kerülnénk.)

Ezért, ha egy kultúra stílusjegyei megfejthetetleneknek tűnnek a kívül-állók számára, légköréből mindig formálhat magának egy „kulcsot”, amelynek – ésszerűsége véletlenül sem apelláló – hatásmechanizmusa leginkább egy *koané*hoz hasonlítható: én is hasonló kulcsokkal próbáltam megnyitni az indián kultúrák szimbólumait. (Teljes sikerre természetesen csak élő kultúrák esetében lehet számítani, mivel aktív, azaz élő légkörük csak élőlényeknek van.)

Egy ház soha nem kész, ahogyan kész ember vagy kész kultúra sem létezik: a ház minden esetben a benne élő mikrokultúra (vagy nanokultúra) állandó változásait, módosulásait, átalakulásait – egész organikus lényét – követi és jelzi vissza folyamatosan (a változás képesség – monómánia, fixa ideák és előítéletek képében – a mikrokultúra halálának biztos előjele).

A ház rejtett központja (*fánuma*) legkifejezőbbben *tűzhely*¹⁴⁵ formában ölthet testet.

Az építkezés kezdetekor már világos volt számomra, hogy realizáló tevékenységem nem csupán a fizikai szintre vonatkozik, hanem inkább egy, a szintek harmonizálását célzó újabb kísérletnek tekinthető. A világ különböző pontjairól származó, személyes mitológiámban pontos jelentéssel bíró erő-tárgyaim – teknősbékáim, köveim, könyveim, ecseteim – csakúgy, mint gondolataim – például színrendszerem – elemei, természetes módon épültek bele a keszüi házikóba, amely a város felől egy ég felé mutató vörös nyílnek látszik. A fürdőszoba (*víz*) csak

145 A *tűz* összetett jelképrendszerére most nem térnék ki, csupán azt szeretném jelezni, hogy ebben a kontextusban elsősorban a kultúragenezis mitikus elemeként használok (a kultúra művelésében játszott jelképes szerepét *Schneider* két morfémára vezette vissza: értelmezése szerint a *tűz-föld tengely* az erotikus, napmeleg *fizikai* energiára, míg a *tűz-levegő tengely* a misztikus, tisztító, áldozat-jellegű *szellemi* energiára referál). Az ellenőrzésnek alávetett („megszelídített”) tűz a kultúra egyik szimbóluma; rituális őrzésével úgyszólván minden tradicionális hagyomány foglalkozik.

zöld lehetett, a nappalit – középpontjában a *tűz* helye – a vörös árnyalataira alapoztam; a konyha és a kamra sárga (*föld*) és a felső szint egyetlen tagolatlan kék helyiségből áll, tetőablakából a *levegőt* látni. A tartályos gáz, a (kút)víz és a felhalmozott tűzifa a felhasználásra kerülő energiák légnemű, folyékony és szilárd halmazállapotú hordozóit képviselik; a negyedik – plazma – a Nap energiájaként van jelen.

A ház közvetlen környezetére kertek, ligetek, tűzrakó-, étkező- és pihenőhelyek formájában sugároz. (A pince lehetőségeit még mindig nem aknáztuk ki: barlang-anyaméhe olyan távlatokat sugall, amelyeknek feltárásához még nem éreztük elérkezettnek az időt.) Az Éden-archetípust megidézni hivatott kert teljesen körülveszi a házat: a szőlőtőkét, gyümölcsfákat, virágokat és zöldségeket nem csupán gyakorlati szempontok alapján csoportosítottuk benne. A nyugati kultúra szakrális italát (egyszersmind egyetlen engedélyezett tudatmódosító szerét, a bort) szolgáltató növények jól megférnek a lélek és a test épülését szolgálókkal, sőt védelmezően körülveszik azokat. (Vadkenderrel, peyotéval, coca-cserjével vagy dohánnyal különböző okok miatt nem kísérletezünk: a *szabadság* fogalma itt és most valamiért nem vonatkozik használatukra. Gyógyszerként adagolásuk jogát a nyugati civilizáció szervei fenntartják maguknak. E nyilvánvaló önkény ellen a mikrokultúrák tehetetlenek, hiszen egyik jellemzőjük éppen a konszenzus-képtelenség; ezt megideologizálandó, rengeteg szó esik manapság toleranciáról és demokráciáról.)

A munkálatok – trágyázás, ásás, vetés, gyomlálás, kapálás, öntözés, betakarítás – nem véletlenül emlékeztetnek az alkímiai folyamatokra. Szimbolikus jelentésükkel egy olyan (föld)művelést határolnak körül, amely minden szempontból (etikai, mitikus, művészeti stb.) kifejezi e nanokultúra hitvallását: *civilizált* környezet csak folyamatos művelés által válhat *kultúrált* környezetté.

A telek felét erdő borítja. Háborítatlansága a „vad” és a „szelídített” energiák egyensúlyának biztosítója: a szőlők és gyümölcsösök között ez az őserdő-töredék a vadon élő állatok menedéke, egyszerűen az egyetlen hely, ahol a – „vad” energiákat immár kizárólagosan szolgáltató – gyógynövények is megtalálhatók.

Minden kultúra ösztönösen igyekszik állandósítani saját csúcsteljesítményét. Erre rendszerint minden intézmények által nyújtható lehetőséget felhasznál: rajtuk keresztül próbál nyomást gyakorolni mindenkire, aki konszolidációját valamelyest is veszélyeztethetné. Paradox módon ezzel éppen felgyorsítja saját végétét, ugyanis egy organikus lény (márpedig egy kultúra feltétlenül az!) *élőlény*ként semmiképpen sem konzerválható. Ehhez a fajta halálhoz, amely a megújulás képtelenségében nyilvánul meg, még meghalni sem kell (fizikailag legalábbis nem feltétlenül szükséges – amint ezt a nyugati kultúra példája is mutatja). Egy nanokultúra rugalmasságának fenntartása (is) művelőjének/művelőinek rátermettségétől függ.

Egy nanokultúra élettartamát saját dinamizmusa határozza meg: amíg új hajtásokat képes hozni, él: tehát festek, írok és művelem a földet tudatában annak, hogy nanokultúrám előbb vagy utóbb át fog csúszni *kései szakaszába*. Nem áltozom magam, tudom, hogy egy kultúra hanyatlása minden mesterkedés ellenére bekövetkezik: a nanokultúra egyetlen lényeges előnye a mikrokultúrával szemben, hogy ilyenkor egyszerűen ki lehet lépni belőle, és újat lehet kezdeni. A hanyatlást kívülről persze könnyebb észrevenni (azt hiszem, az egész egyszerűen perspektíva kérdése). Fraktálom (mikrokultúrám, illetve jelenlegi nanokultúrám) hiába tűnik kisebbnek a nyugati kultúra Nagy Fájánál, az én „kiterjedésem” arányos vele (a fraktálok skála-függetlenek!), ami arra int, hogy hanyatlását valószínűleg nem fogom azonnal észrevenni.

A hanyatlás problémája legszemléletesebben a *világvárosban* jelentkezik, de *Spenglerrel* ellentétben én az „alkonyt” nem annak vég-sőig fokozott szellemiségében, hanem éppen végletesen absztrakttá vált – előbb a természettől, majd saját természetétől is elvonatkoztatott – lényegében, illetve az ebből következő *szellemi kiürülésben* látom. A középpont vonzásának megszűntével – jóformán teljes súlytalansági állapotban: a világvárosnak ugyanis nincs központja, csupán központjai vannak – az értékek kizárólag önmagukhoz viszonyulnak, miáltal az „értékrend” kifejezés (is) elveszti értelmét (a „kultúra-csinálás” csupán pótcselekvés). *Egy kultúra végét átszellemítő képességének elsovadása jelzi.* (Átszellemítés alatt a „nyers” – természeti – erők „szelídekké” – szellemiekké – való átalakítása értendő: ez a művelés, azaz a kultúra lényege.) Nyilván így van ez egy mikrokultúra (vagy nanokultúra) esetében is, hiszen azoknak is hasonló nyersanyagra – átalakításra alkalmas, „vad” állapotú energiákra – van szükségük. A spengleri „civilizáció” helyett erre a szekvenciára én a „*poszt-kulturális civilizáció*” kifejezést ajánlom mindaddig, amíg a folyamatban nem azonosítható egyértelműen egy újabb minőségi változás. Csak akkor fog bezárulni a kör, hogy kezdetét vehesse egy újabb (nano)kultúra létrejöttét előkészítő *prekulturális* („előzmény”) fázis.

Időutazás: mikrokultúrám sajátos tér-ideje

A tagolatlan időben lebegő trópus öröklét-élménye után a keszüi tavasz minden pillanatát külön érzékelem: finom mozdulatai visszafogottak, keresetten esztétikusak; van valami mélységesen megható is benne, hasonló egy lábait maga alá rendezgető újszülött csikóhoz. Élvezem a kontrasztot, hogy elpusztíthatatlannak tűnő esőerdők helyett hajmeresztően törékeny természet vesz körül.

A tél szigorú tollrajzának vonásai az imént még nagyon keményeknek látszottak, de bizonyos részletei mintha elbizonytalanodnának. A fellazulás szinte észrevétlenül történik, fél fok hőmérséklet is számít: ennyi kell csak ahhoz, hogy a nedvek keringése újra meginduljon, és lágy pasztellszíneket lopjon a fekete-fehér képbe.

A folyamat már visszafordíthatatlan. A szemközti domboldal már egy rokokó cukrászkolteményhez hasonlít: kiéhezett, sápadt napsugarak landolnak rajta éles szögben, és élvezettel merülnek alá a gyümölcsfák eper- és málnaszínű habjában. Valósággal tobzódnak az ismerős-új ízekben, és gyorsan erőre kapnak tőlük.

A magnólia ígéretes duzzanatai már reszketnek a türelmetlenségtől, amikor megkezdem az időutazást otthonról hazafelé.

Horvátországban a fákon már megroggyant a rózsaszín cukordíszítés: először csak a kontúrok színeződnek vörösesbarnára, majd az egész szétporlad, földre hullik. A kérészéletű sziromszőnyeg lassan föloldódik a sárban, miközben az ágak között megjelenik egy halvány, több-rétegű, aligzöld lazúr.

Szlovéniában az Alpokból alászálló köd áttetsző fátyla alatt felpuhulnak a hegyek, és kínai metszetté alakul át a táj; a fűnek itt már hátrározottan klorofil-sűrítmény színe van. A rothadó avar, a hófoltok és a nyirkos rőzse fanyar füstszagára lassan rátelepszik egy érzékeket borzoló illat: a nagy tavaszi üzekedésé, amelyben mintha még a kövek is részt kívánnának venni. (Szeretem a szlovén erdőket: szorgos manók serénykednek bennük, és a mohával borított ünnepélyes boltívek alatt mindig átható gombaillat terjeng.)

Az Adria közelében a tavasz forgatókönyve egy csapásra fölgyorsul, Itáliában már százötvennel nyomulok nyugat felé a sztráda légmentesen szigetelt, átlátszó csövében: szélesebb buborékom ettől fogva a nyugati civilizáció reprezentatív hálózatában kering. Vonzó zárt rend-

szer, velejéig profán – de ezt csak mi tudjuk róla: ötezer év múlva kiváló állapotban fogják kiásni, és a régészek izgalmas elméleteket gyártanak majd föltételezett jelentéséről, természetesen saját kultúrájuk formajegyeiből kiindulva (így az sem kizárt, hogy a sárga vagy fehér felfestéseknek szakrális jelentést tulajdonítanak). Persze az is megtörténhet, hogy addigra sem régészet, sem antropológia nem létezik már, hiszen az embereket egyáltalán nem fogja érdekelni, hogyan éltek és gondolkodtak, miben hittek elődeik, és fennmaradt műveinket kizárólag inspirációkeltő hatásuk alapján bírálják majd el...

Bizarr gondolataim csak a lagúnából sugárzó *genius locitól* származhatnak: a Veneto szelleme korábban már meglepett hasonló csemegékkel (csak hogy egy példát említsek, nyolcvanhét tavaszán az Udine-Velence sztrádán pont előttem ért földet egy *angyal*; nyomában fölszállt a köd és én azonnal megláttam, hogyan fogom megoldani a két hónapja minden próbálkozásomnak makacsul ellenálló minotaurusz-képemet: egy unikornis lett belőle).

Fölhasítom buborékom átlátszó falát (értsd: lehúzom az ablakot), hogy érzéseimet átítassam a csőbe alattomosan beszívargó tavaszi illatokkal. A káprázatos díszletek persze nem tévesztenek meg, tisztában vagyok azzal, hogy az élet – ez a halhatatlan komédiás – csupán idei premierjére készül (sőt, már van annyi élettapasztalatom, hogy át is lássak rajta: mindezzel igazándiból az őszi előadás nagyjelenetét készíti elő, ahol majd kellő érzékletességgel fogja eljátszani kedvenc szerepét, a haldoklót).

Közben azon veszem észre magam, hogy már a ligur Alpok penészes sajtra emlékeztető szürke szikláit furkálom keresztül-kasul; egy-egy járat között felcsillan a kora tavasszal még acélkék Földközi-tenger libabőrös felülete.

Provence-ban áttetsző, fényes köd borul a rétekre. Itt letérek az autópályáról, hogy kiélvezzem a virágba borult kisvárosok provinciális báját, mely egyszerre kicsinyes, hivalkodó és megejtő. A katonás rendben sorakozó szőlőtőkék vadonatúj zöld taréjukat meresztgetik, és lám! a francia kertészek által ősszel brutálisan megcsonkolt platánok is magukhoz tértek: groteszk tollseprűiket szellő cibálja.

Arles környékén meglátszik, hogy Van Gogh festette: megszállott ecsetkezelésének nyomait viselik a mezők, a fák, sőt maga az ég is – már amennyiben léteznek egyáltalán lemeztelenített erővonalaitól függetlenül. De hamar kisimul a táj arca: a délfraancia síkságban egy szemernyi drámaiság sincs.

A katalán tengerparton alattomosan érkezik az alkony. Mélyen beszívom a bársonyos, fűszeres illatú langyos szellőt, és arra gondolok, hogy az elsüllyedt világ legendája nem egy mitikus Titanic-tragédia, hanem a távolba vesző közös mediterrán eredet melankolikus emléke.

Katalóniától délre más világ kezdődik. Az évszakok négyes tagolása fokozatosan értelmét veszti (az Ibér-félsziget déli részén elméletileg csak tél van és nyár, de ezek olyan gyakran mosódnak egymásba, hogy ténylegesen csak egy rövid esős időszakot lehet megkülönböztetni – amikor éppen nem állandósul a szárazság), amitől az évenkénti újjászületés csoda-jellege semmissé válik ugyan, de helyette felragyog az öröklét ígérete. A spanyol kikelet öntörvényű és toleráns – akár maguk a spanyolok –, és anarchista lelke bármilyen hajmeresztő megnyilvánulást érvényesnek fogad el: Valencia környékén éppen az utolsó narancsokat szüretelik.

Ami az ibér genius loci nyelvén azt jelenti, hogy mindjárt itt a nyár.

A jelenség még alig mutat túl a szubkultúra vagy az ellenkultúra bizonytalan besorolású kategóriáin, de lehetőségei máris izgalmas távlatokat nyitnak, amelyek néhány kérdéssel körvonalazhatók:

– Vajon szokatlan túlélési stratégiájával valóban sikerül-e a nyugati civilizációnak túlélnie saját halálát, vagy értékeinek mikrokultúrákba történő átmentésével éppen ellenkező irányban, a vég bekövetkezését gyorsítja? Ebben az esetben: megtörténhet-e, hogy a mikrokultúra-jelenségből hamarosan egy valóban új kulturális alternatíva születik?

– Mily módon kapcsolódhat egymáshoz több milliányi, részben azonos, részben különböző helyszellemekhez kötődő kultúra? (Egyáltalán: mennyire helyszellemhez kötött egy mikrokultúra?)

– Vajon milyen ősi-új alakzatokat próbálnak/próbálunk majd mikrokultúrákként realizálni?

– Vajon – a szervesetlen evolúció mintájára – közetszerű szuperrendszerekbe ön-szerveződünk, vagy esetleg képesek leszünk – az organikus sámáni hálózatok analógiájaként – egész világra kiterjesztett éntudatot létrehozni, illetve működtetni?

És végül, de nem utolsósorban: vállalható-e egyáltalán a mikrokultúrák kontextusában – és ha igen, mily módon és milyen új feltételek mellett – a szellem emberének szerepköre?

3. ÖKOLÓGIA: AZ ERŐK ÉS ENERGIÁK KEZELÉSÉNEK MŰVÉSZETE

A szellem emberei

A kultúrák kezdeti fázisai bővelkednek mágikus momentumokban – legalábbis ez derül ki minden teremtésmítoszból. Valószínűbb persze, hogy az alapítás körülményei csak utólag kapták meg heroikus-mitikus színezetüket: kortársként – mint tudjuk – nagyon ritkán sikerül felismerni a valóban jelentős dolgokat. Ilyen momentum lehetett a szellem embereinek feltűnése, akiknek archetípusát – alapító- vagy kultúrhős-ősként – világszerte mítoszok és legendák őrzik.

Nem egy gyökeresen új képesség öltött testet általuk, inkább a szükségszerű szakosodás hozta felszínre őket. Kiválasztódásuk bizonyos funkcióik átlagosnál megbízhatóbb működése alapján történhetett, amihez kivételes éleslátással támogatott én-tudat társulhatott; és mivel éppen a kultúra körvonalazódásának idején lehetett először szükség rájuk, föltételezhető, hogy ez a képesség a kultúra folyamatával párhuzamosan fejlődött,¹⁴⁶ és az érintettek fokozatosan váltak alkalmassá a valóság mindkét kiterjedésének integrált művelésére.

A szellemi kaszt jelentése és jelentősége

A tradicionális társadalmakban a közösség kivételes transzcendencia-érzékenységű egyedei *szellemi kasztot* képeztek. Mivel e szupra-individuális együttesek¹⁴⁷ fogalmát a poszt-kulturális civilizáció értelmező szótára nem tárgyalja, bizonytalanok vagyunk használatát illetően, sőt minden vele kapcsolatba hozható kifejezés – „beavatott”, „elit” stb. – iránt is fenntartással viseltetünk. Pedig tradicionális szerepük alapján

146 *Fericgla* már egy ideje tanulmányozza a „ködös pontot”, ahol a személyiség és a kultúragenezis erővonalai keresztezik egymást (Fericgla 1989).

147 Lorenz 1989.

a kasztok a test különböző szerveihez hasonlíthatók: egyformán fontosak, csupán funkciójuk különböző.

A szellemi kaszt tagjainak hagyományos feladatkörét szellemi irányítással kapcsolatos tevékenységek alkotják, elsősorban a (természetes) környezet és a (mesterséges) társadalom láthatatlan erővonalainak folyamatos megfeleltetése. Éber ellenőrzésre a *kormányzó kaszt* túlkapásai miatt minden korban szükség volt (ma is szükség lenne: a túlkapások oka rendszerint kategóriatévesztés, aminek felismerésére csak a szellem emberei alkalmasak).

A védikus Indiában *ksátrián*ak nevezett kormányzói kaszt a közösség életének *gyakorlati* szervezésével – többek között az élettér védelmével, esetleges kiterjesztésével –, valamint a terményfölösleg előállításához ideális feltételek biztosításával foglalkozott: ennek megfelelő *mennyisége* nélkül ugyanis soha nem realizálódhatott volna a létezés összes szintjét érintő *minőségi* változás (a kultúra). A javakat közvetlenül létrehozó és értékesítő *termelő*-, illetve *kereskedő kasztok*nak szintén pontosan meghatározott funkciójuk volt: a kasztrendszer a tradicionális értékeken alapuló kultúrákra jellemző, és eszméje minden esetben a kultúra születésének mitikus mélyrétegeiből származik, ezért a kultúrát megelőző, illetve követő civilizációs formációkból a kasztok lényege még vagy már nem érthető.¹⁴⁸

A kultúrák alapeszméit a szellem emberei azonosították és emelték ki a kollektív tudattalan homogén téridejéből, majd egy szimbolikus nyelven megfogalmazott eszmevilágot hoztak létre körülötte, amelyet – stílusjegyekre lefordítva – mindenki által könnyen „olvashatóvá” tettek az ezerszínű felületen. Ehhez mindenekelőtt gondosan tanulmányozniuk kellett a letelepedésre kiszemelt hely specifikus jellemzőit:

148 Érvényes elemzési szempontokat kínál hozzá a test-lélek-szellem tudat által alkotott modellje.

feltérképezték lehetőségeit, párbeszédet nyitottak a befolyásosabb természeti erőkkal, és igyekeztek megállapodásra jutni velük csoportjuk életben maradását illetően (ez a tevékenység minden eredetlegenda vezérmotívuma). Az alapeszmét hatékonyan kifejező formák megalkotásakor a kor szellemének elvárásait is figyelembe vették, és körültekintően megszervezték a kulturális szimbólumok használatára vonatkozó tudás továbbadását. A művészet és a mágia ekkor még nem vált szét, a művész, a sámán és a szellemi vezető szerepét ugyanaz a személy töltötte be.

A szellem emberei fölismerték, hogy az ember lényege a pillanaton és a közvetlen életfunkciókon túl, a Hagyomány örökkévalóságában keresendő (nem véletlen, hogy a brahmanok kasztjában, a leviták törzsében, vagy a maják által az „Idő Urai”-nak nevezett papi rendben egyaránt hangsúlyos a szaturnuszi vonás!). Anyagi természetű javakkal nem rendelkeztek, miképpen politikai hatalommal sem, viszont képesek voltak hagyományaik tartalmát különféle módon (ritmusok, hangok, jelek, mozgás-szekvenciák, ábrák, maszkok vagy „varázserejű” szavak, illetve az ezek kombinációból létrehozott rítusok segítségével) a közösség érdekében időszakonként aktiválni – ahogy ez tradicionális életrendet követő indián közösségekben ma is megfigyelhető. Akik ezzel a tudással visszaélnek, egész kultúrájukat veszélybe sodorhatják: világszerte kultúrák „rejtélyes” letűnése bizonyítja, hogy ez nem csupán elmélet.

A kultúrák hanyatlását már *individuumok* kísérik figyelemmel. Szellem-érzékenységük változó, és kasztot sem képeznek, amely erősíthetné őket. Helyzetük az „ördögi kör”-ként ismert rövidzárlattal jellemezhető: az értékek virtualizálódása miatt már nem rendelkeznek megbízható tudással a kultúra erővonalainak befolyásolhatóságáról, ezért nem művelőkként, csupán megfigyelőkként vehetnek részt a

folyamatban, miáltal esélyük sincs minden szintre kisugárzó erőkonstrukciók létrehozására. A kultúra dekadens fázisában a szellem emberei számára egyetlen opció maradt: a civilizáció kényelmes valóság-egyszerűsítő áttételeit megkerülve, *közvetlen* kapcsolatot létesíteni a Hagyománnyal, és belőle új válogatásokat – önálló mikrokultúrákat – létrehozni (az eljárás egy művész számára bizonyára ismerős). Ezt csak szellemi kasztot nem képező, egymással laza kapcsolatot fenntartó individuumokként tehetik: ugyanis a láthatatlan tartalmak hatékony szintéziséhez a jelen kor szelleme feltétlenül valamilyen kőtetlen formációt sugall.

A szellemi kaszt maradványai

A művelői szerep paraméterei kulturálisan öröklődnek, míg a hozzá kapcsolódó képességek („tehetség”) genetikusan. A művelő – a szellem embere – helyett manapság (jobb híján, de mindenképpen hibásan) többnyire az *értelmiségi* fogalmát használják, ami – akár a kormányzói szerepkör helyett a politikus – egészen mást jelent. Ezzel sajnos gyakran maguk az érdekeltek sincsenek tisztában, és a szellemi tevékenység lényegét a fizikai munka ellenében határozzák meg, amikor eredeti jelentése a „szellemi dimenzióval való közvetlen foglalkozás” lenne (egyébként a szó etimológiája alapján nyilvánvaló, hogy az „értelmiségi” érdeklődése csupán az értelemmel becserkészhető valóságra terjedhet ki).

Inkább tekinthető a szellemi kaszt visszaképződött maradványának a *papság*. Kasztszerűségét megőrizte ugyan (intézményesített egyházak), de a szellemi kaszt tradicionális feladatkörét nem vállalta fel: tagjai tevékenységüket a lelki funkciók ellenőrzésére korlátozzák („lelkész”). Így a papság nem művelő, csupán fenntartó szerepet tölt be: múlt, jelen és jövő folyamatos, termékenyítő összekapcsolása he-

lyett – tradicionalista módon – csupán a múlt emlékeit őrzi. Nem meglepő tehát, hogy a környezetvédelmet a keresztény papság soha nem tartotta feladatának (bár a jezsuiták kísérleteztek egy ökológiai szempontokat is tartalmazó közösségi életprogram megvalósításával, a paraguayi missziók szomorú története azt bizonyítja, hogy a nemes szárdék olykor kevés).

Viszont akiket ma – a nem igazán szerencsés, de talán valóban szükséges, jellegzetesen antropológusi általánosítás eredményeként – egy tungúz eredetű szóval *sámánok*nak nevezünk, több ezer éven keresztül sikeres környezetvédelmet folytattak. Fogyatközásuk ijesztő tendenciája¹⁴⁹ – legalábbis az amerikai kontinensen – mintha az utóbbi időben megfordult volna: a *Láthatatlan Birodalom* szellemi vezetői ötszáz év után rendezni látszanak soraikat. Kolumbiában egy sámán-találkozóra is sor került, amire azelőtt soha nem volt példa: az egymás ellen irányított erők feloldási lehetőségeinek keresése, illetve az erőegyesítés szükségességének fölismerése rendkívül fontos lépés volt.¹⁵⁰ Még nem állapítható meg egyértelműen, hogy a sámáni hálózat megerősítését vagy a szellemi kaszt intézményének egy új, törzsi érdekek fölé rendelt formáját üdvözölhetjük benne, viszont világosan fölismerhető az ökológikus alapmotívum. Abya Yala mai sámánjai ugyan-

149 A spanyol és portugál hódításokat követő koloniális időkben a sámánok majdnem teljesen kihaltak, részben az Európából behurcolt betegségek miatt (a hódítókkal – közösségük szellemi vezetőiként – rendszerint ők kerültek közvetlen kapcsolatba, így a fertőzés veszélyének is fokozottan ki voltak téve), részben célirányos gyilkosságok következtében. (Ha még azelőtt végeztek velük, mielőtt tudásukat továbbadták volna, halálukat kultúrájuk sem élte túl: ezáltal jelentősen le lehetett rövidíteni a „vadak” fölszámolására szánt időt.)

150 A kolumbiai Amazonia ayahuascával dolgozó sámánjainak sorsdöntő találkozására 1999. júniusában – *ingano* területen, a *Caquetá* folyó menti *Yurayaco* nevű helyen – került sor. (Az eseményt *Germán Zuluaga* és *Ricardo Díaz* kolumbiai antropológusok dokumentálták.)

is azon kevés *valódi* ökológusok közé tartoznak, akik a természettől való elszakadás nyomán keletkezett problémákat továbbra sem megérteni, illetve – közvetett módon, például rendeletekkel – szabályozni szeretnék, hanem művelés révén közvetlenül foglalkoznak „orvoslással”.

A két valóság-, illetve tudatszintnek a különféle kultúrák különböző jelentőséget tulajdonítanak, de az időnkénti összekapcsolás lehetőségét mindannyian igyekeznek biztosítani – ugyanis fölismerték, hogy a fennmaradásukhoz szükséges energiákat csak innen szerezhetik be. Ehhez a sámánnak a vad állagú energiák hozzáférhetőségéről, illetve azok forrásainak védelméről is gondoskodnia kell:¹⁵¹ megfelelő nyersanyag híján ugyanis csak reciklálni lehet (ezzel kísérletezik a poszt-kulturális civilizáció, és így próbálja meg kivédeni – többek között – az ökológiai katasztrófákat).

Varázsló és sámán

Mint korábban már utaltam rá, a morfémák szintjén történő beavatkozások veszélyesek, mivel a létezés minden szintjét érintik. A szándék tisztasága nyújthat némi védelmet, de ez önmagában nem elegendő: kibogozhatatlan érdekszálakkal átszőtt, magasan civilizált környezetben könnyen megtörténhet, hogy az én-tudatot operatív állapotban tartó akarat – és ellenőrző funkciója, az élvezet – egy *ego* irányítása alá kerül. Ezért fontos biztosítani a folyamatos visszacapcsolás lehetőségét, és olyan reprezentatív formákkal dolgozni, amelyek lehetővé teszi, hogy az élettér és a közösség konszenzusa minden pillanatban megerősítse és legitimálhassa az előidézett változásokat. Ez törté-

151 Ez a morféma él tovább a vadászati tilalom, illetve bizonyos növények védetté nyilvánításának formájában.

nik a gyógyító szertartások és az ökológikus művelést támogató ceremóniák alkalmával, és ehhez kínálnak segítséget a kultúra minden tagja számára egyértelmű olvasatot nyújtó kulturális szimbólumok.

A közösségi implikáció az a pont, ahol legélesebben elhatárolható egymástól a *varázsló* és a *sámán* tevékenysége. A megkülönböztetésre azért van szükség, mert egyre többen próbálkoznak erő-szerzéssel, de ennek veszélyeivel nagyon kevesen vannak tisztában, pedig még egy látszólag jelentéktelen beavatkozásnak is súlyos következményei lehetnek. A varázsló és a sámán nem ugyanazon az úton jár, nem ugyanazok a célok vezérlik: a két rendszer egyetlen eleme sem felcserélhető.

A *Harcos* és a *Bölcs* archetípusának erényeit a védikus India tradicionális rendszerében a *ksátriya*, illetve a *brahmin* kasztok képviselik; a sámánság „intézménye” az utóbbiba illeszthető. Minden sámán a *Bölcs* ősképet igyekszik realizálni, ezzel szemben az archetípus, amelyre a varázsló fogalmát visszavezethetnénk, már nem ennyire egyértelmű: egyik hagyományos kaszthoz sem kapcsolható. Valószínűnek tartom, hogy olyan egyedek választják ezt a kockázatos életprogramot, akiknek adaptációs mechanizmusa eleve hibás, és hipertrófiás individualizmusuk számára gyenge táplálékot kínálnak a közösség által „szelídített” energiák, ezért a lényegesen szilajabb, „vad” állagú erőket igyekeznek megcsapolni – csakhogy ezekkel egyedül kell megbirkózniuk, ami állandó készenléti állapotot kíván tőlük. A szünet nélküli feszültség pszichés elváltozásokat okozhat (vakmerőség, mértéktelenség, arrogancia, saját jelentőségük túlértékelése). A két kategóriát egyébként sem *Mircea Eliade*, sem *Hamvas Béla* nem választotta el egymástól: Eliade a sámánt labilis idegzetű individuumként, Hamvas rég letűnt kultúrák leképződött egzisztenciájaként írta le: mindkettő a varázsló definíciójába illik.

Kétségtelen, hogy a varázsló programja áttekinthetőbb: az érdeklődőket egyre több „útkönyv” segíti a „belépési pontok” azonosításában, sőt beszerezhető a láthatatlan tartomány használatát megkönnyítő „receptek” is – ellentétben a sámán jeltelen ösvényével, amelyen minden lépés a művelést szolgálja, ezért minden alkalommal új csapást kell törnie: „útvonala útközben képződik”, ahogy *Machado* mondaná. A varázslójelölt magabiztosan indul, a *Harcos* viselkedési normáihoz igazítva lépteit, készen arra, hogy érvényt szerezzen edzett akaratának, és saját érdekei szerint alakítsa a dolgok és jelenségek erő-képletét.¹⁵² Magasrendű én-tudatát fegyelmezetten, sokszor könyörtelenül juttatja érvényre, ami a közösségen belül marginális helyzetbe sodorja. Ettől függetlensége tovább nő ugyan, de az általa elindított folyamatok ellenőrzéséhez egyre több energiára van szüksége, hiszen semmi és senki nem támogatja; így előbb vagy utóbb önmagára és környezetére egyaránt veszedelmes, magányos farkas válik belőle.

A sámán még nála is erősebb individuum, de egója a beavatás során átlényegül (én-tudata állapotát leginkább a *self* fogalma közelíti meg), és egy tudatokból szőtt láthatatlan rendszer – a sámáni hálózat – egyik erő-központjává válik. Soha nem önérdek vezérli: önmagát csupán közvetítőnek tekinti a valóság látható és láthatatlan tartományai között. Nem előírásokat, formulákat követ, hanem folyamatosan alkotja meg azokat az éppen szükségessé váló formákat, amelyek segítségével tudását közössége érdekében leghatékonyabban tudja érvényesíteni, illetve lebontja azokat, amelyek már elavultak. Nem kihasználnak, hanem felhasznál; nem néz, hanem lát, vagyis erővonalaiakon keresztül érzékeli a dolgokat, felismeri a formák mögött ható erőket. Teljes

152 Mivel fondorlattal csapdába ejti, vagy akaratával kényszeríti engedelmességre a vad állapotú természeti erőket, soha nem érezheti biztonságban magát tőlük. Ugyanezek a tudat-egységek a sámán kezében segítőkész „szövetséges szellemekké” válnak.

lényével közelít hozzájuk, és igyekszik azonosulni velük, hogy a szükséges módosításokat közvetlenül, önmagán hajthassa végre. Nem vad állapotú erővel harcol, hanem szellemivé átlényegített változatukkal igyekszik együttműködni, körültekintően és kíméletesen.

Az elmondottak alapján nem kétséges, hogy természeti környezetünkben inkább varázslóként, semmint sámánként viselkedünk: ezt bizonyítják az egyre gyakoribb ökológiai katasztrófák.

Az ökológia eszmei háttere

Nem árt elgondolkodni azon, hogy kivétel nélkül minden kultúra hagyománykincsében megtalálható a „legmagasabb tevékenységi elv” motívuma. Megjelenési formája változatos: rejtőzhet egy alapfogalomban (amilyen a *Tao*, a metafizikai *Végtelen*, vagy az *egyetlen Isten* koncepciója), sőt filozófiai rendszer is épülhet köré (mint a texcocói *Nezahualcoyotl* által kidolgozott *Tloque en Nahuaque*, a „Távoli Közelség” szimbolikus kultusza). Tradicionális kultúrák a Teremtés értelmi szerzőjét látták benne (ilyen többek között a memphiszi *Ptah*, illetve *Ometeotl*, a nahua „Kettős Egy”, vagy *Itzamná*, a „Lékezés Oka”, akit a maják kétfejű kígyóként ábrázoltak), de *akarát* képében ott rejtőzik az ősröbbanás poétikus magyarázatában, sőt kísértete a káosz-elméletet is áthatja. Lényegét tekintve szellemi természetű, ami androgén jellegében is kifejezésre jut, és az *abszolút tudat* eszméje rendelhető hozzá. „Ő” a *Megnevezhetetlen*, a Káosz „vizei” fölött lebegő *Isteni Szellelem* (pontatlanul „Isten lelke”-nek fordították), vagy az indián teremtésmítoszok *Nagy Szelleme*: hosszas mérlegelés után végül ez utóbbi miatt döntöttem a *Szellem*¹⁵³ szó használata mellett.

153 Annak ellenére, hogy rengeteg zavaros fogalmat kódoltak mögé (a fenti érvelésből kiderül, hogy miért nem tartom behelyettesíthetőnek az *Isten* elnevezéssel).

A Szellem a különféle kultúrák hagyományában antropomorfizált energiaforrások (Nap/Ég és Föld: *Nut-Geb, Uranosz-Gea, Inti-Pachamama*), természeti erők (vihar, villámlás, eső: *Illampa, Zeus, Tlaloc*), és/vagy identitáshordozók (*Jahve* eredetileg törzsi isten volt) eszmei előzménye. A Teremtést végrehajtó, polarizált formában (férfi-nő: *Tonacatecuhtli-Tonacacihuatl*; jó-rossz: *Isten-Sátán, Ormuzd-Ahrimán, Quetzalcoatl-Tezcatlipoca*) megjelenített teremtőistenek már morális értékeket is közvetítenek, amelyeket később isteni üzenethordozók vagy kultúrhősök (mint *Hermész Triszmegisztoz, Gilgames, Mózes, Buddha, Jézus, Mohamed, az észak-perui Naymlap* vagy a chimu *Taycanamo*) tesznek emberi léptékűvé azáltal, hogy önmaguk példájával hitelesítik a kultúra zavartalan művelését leghatékonyabban támogató viselkedési szabályzatot.

Csupán néhány példát említettem, mivel fölöslegesnek látom hosszadalmasan bizonygatni, hogy a Szellem afféle tudat-archetípus, melynek nyomai legalább a kollektív emlékezet mélyrétegéig dokumentálhatók. Föltételezem, hogy gyökerei az élet kezdeténél is mélyebbre nyúlnak vissza – nem véletlenül merült föl egy globális vagy kozmikus tudat lehetősége! –, de mivel a hipotézist inspiráló morfémát sámán által vezetett gyógyító szertartás folyamán, transzban pillantottam meg (formája a szertartást követő beszélgetés során kezdett körvonalazódni bennem), nehéz helyzetben vagyok. Mindenek előtt érveket kellene felsorakoztatnom eretnek megismerési módszerem védelmében, ami meglehetősen paradox, hiszen éppen arról a tartományról szereztem információt így, amelybe a nyugati civilizációhoz tartozó embert meghatározó paraméterek elvileg nem biztosítanak behatolást, de ami – tapasztalataim szerint – módosított tudatállapotban mégis megnyitható. A „transzcendens dimenzió” kényes téma (ennek okát a civilizáció morfológiai definíciójának felállítása kapcsán már kifejtet-

tem), nem is szólva a tudat módosításáról; tény, hogy nem racionális (közvetett) úton jutottam el a Szellem és a tudat összefüggéseihez, hanem közvetlenül „megláttam” azokat. Sőt, mi több, biztos vagyok abban, hogy a valóságnak ezt a kiterjedését csak „belülről” (közvetlenül), személyes élményanyagra támaszkodva érdemes vizsgálni.

Szellem és tudat

...A yagé tudatomra gyakorolt hatása az átvirrasztott éjszakát követő verőfényes reggelen tetőzött. Véredényeimben még hemzsegtek a lélek-lián pintái, de a víziók háttértevékenysége már megszűnt, és a karnyújtásnyira burjánzó őserdő maradt az egyetlen valóság: érzékszerveim kristálytiszttán közvetítették minden rezzenését. Ezernyi szállal kötődtem hozzá, és rajta keresztül mindenhez, ami él, így – egyebek között – egy csapásra megértettem a jaguár uralmának jelentését és „láttam” az erejére hivatkozva féken tartott erőszak összes formáját: egyszerre volt agresszív vírus, őserdőt irtó telepes és öngyilkos terrorista (ebből a perspektívából az eredendő bűn fogalma értelmetlen és érthetetlen spekulációnak tűnt).

Egyáltalán nem esett nehezemre, hogy elfogadjam az ayahuasca főzete által közvetített képeket: korábban már megtapasztaltatta velem, hogy olyan ismeretekkel is rendelkezem, amelyeket soha nem szereztem meg. Leginkább beavatásom botanikai vonatkozásai hökkentettek meg: mindenek előtt az, hogy képes vagyok dialógust folytatni egy növényvel. Az is felkavart, hogy meg tudom különböztetni a lélek-lián különböző fajtáit (pedig legjobb tudomásom szerint eddig mindössze ötféléhez volt szerencsém, ráadásul az egyiket – a félelmetes culebra-huascát¹⁵⁴ – csak tisztos távolságból vettem szemügy-

154 „Kigyó-lián”.

re: a pastói varázslóasszony unszolása ellenére visszautasítottam, hogy bosszút vagy átkot foganatosítsak általa). A tudás, amely eszenciálisan összekötött minden élőlényel, a birtokomban volt, és sokkal inkább sajátomnak éreztem, mint hátamra tapadó trikómat vagy akvarellkészletemet; mintha mindig is részem lett volna, újdonságot csupán korlátlannak tűnő hozzáférhetősége jelentett. Azt is tudtam már, hogy később is képes leszek felidézni magamban az áthatóláshoz szükséges „mintákat”, és segítségükkel – akár egy kulccsal – ezután bárhol, bármikor megnyithatom az archetípusok világát.

Amikor – valamikor az éjszaka folyamán – sámáni terminust használva „föltettem a lélek-liánnak a Szellemeire vonatkozó kérdést”, a foszfémák azonnal átrendeződték. Az élmény korántsem korlátozódott a pazar látványra: az enteogén hatás pulzáló jelenlétté fokozódott, ami minden porcikámat áthatotta. Felismertem a meg-nem-nyilvánultság mélyén az egyetlen tudatot, és érzékeltem, ahogy az energia örök és végtelen monológja áramlik benne; ahogy a Szellemben megfogalmazódik az önmegismerés vágya, és homogén ős-állaga polarizálódni kezd.

Első manifesztációja a teremtő-pusztító princípium, amely Isten, illetve Sátán alakját ölti (e morális kettősség miatt a Teremtés realizálását mindvégig kétely, kétségbevonás, szembesítés kíséri). Minden létező materializálódása e dialógus jegyében történik, ennek megfelelően jönnek létre a (láthatatlan) morfémákkal megfeleltethető (látható) formák, az anyagi világ elemei. „Láttam”, hogy az anyag nem más, mint különféle struktúrákba szerveződő energia, képletesen: a Szellem tükrei, amelyekben önmagát tanulmányozhatja, és hogy a struktúrák mindegyike tartalmaz valamennyit a létezéséért felelős abszolút tudatból, miközben állandó mozgásban levő részecskéi újabb és újabb formákba rendeződnek. A szervesetlen létformák

ennek ellenére csak korlátozott mennyiségű és minőségű tükröt képesek állítani, mivel csupán az anyag szintjén dinamikusak, egyébként tudati fejlődésre képtelen statikus zárt rendszereket alkotnak.

Ezt volt hivatva feloldani az élet, a Szellem önmegismerésének következő stációja; lényegét tekintve egy metafizikai („szellemi”) kísérlet, amellyel a Szellem Teremtésben elhelyezett tudat-részecskéi önfejlesztő képességének kibontakoztatását serkenti. Annak ellenére, hogy lehetőségei elvileg ugyancsak végesek, az élet – dinamikus jellegének köszönhetően – képes megfelelő formai kereteket biztosítani bizonyos tudat-fragmentumok differenciálódásának gyorsulásához, sőt, gyorsításához (ezt nevezzük evolúciónak¹⁵⁵).

Az élet maga a csoda, hiszen átlépést jelent az időtől gyakorlatilag független, szinte abszolút állapotból a létezés időben elhelyezett, relatív állapotába. A hozzá szükséges energiákat a pozitív és negatív előjelű princípiumok interakciója szolgáltatja (az új életet elindító aktus – a közösülés – lényegében a két princípium energiáinak kisülése). A Teremtést irányító dualizmus, mint látjuk, továbbra is jelen van: egyszerűen azért, mert a Teremtés folyamata sem szűnt meg, és nem is szűnik meg mindaddig, amíg minden teremtmény tudata vissza nem tér a Szellem differenciálatlan őszállapotába, mégpedig a lehető legmagasabb szintű tartalommal telítve: teremtményére vonatkozó információinak birtokában.¹⁵⁶

Minderről a természetes környezetben élő kultúrák művelői nálunk többet tudhatnak, ugyanis nem rettegnek a haláltól. Hisznek abban, hogy a Szellem útmutatását követve az egyén és a közösség által képviselt komplex entitások halálon túli létre vonatkozó formákkal is

155 Ez a gondolatmenet misztifikáló spekulációvá fokozza le az involúciós szemléletet, miszerint valaha mindent tudtunk, csakhogy úgyszólván mindent elfelejtettünk.

156 Ennek realizálásához kínálnak különféle forgatókönyvet a különböző vallások.

bővíthetők (mellesleg ezek a formák segíthetik szeretteiket, bosszút állhatnak stb.). Lényegtelen, hogy ezeket a formákat „csupán” a képzelet hozza létre: a képzelet eredeti formája – az imaginatio – terem-tőerő, amit bárki képes magában aktiválni. Ami engem illet, én vizuális formákat keresek azoknak az összefüggéseknek, amelyeket a lélek-lián „láttatott” meg velem.

A tudat minőségei

Hajlamosak vagyunk alábecsülni a nem-emberi tudatokat: ez minde-nekelőtt a növényekre vonatkozik. Kézpénznek vesszük például, hogy tudatuk „gyengébb”, és eszünkbe sem jut, hogy esetleg egy *másfajta minőségről* van szó. Az egysejtűekről meg nagyvonalúan megfedekezünk; pedig ők „működtetik” több millió éve a Föld bioszféráját, valahogy úgy, ahogy az agysejtek gondolatokat hoznak létre. Egy biztos: nem egyénileg fejlett tudatuk teszi ezt lehetővé. De akkor mi?

A méhek és hangyák szuperstruktúráit vizsgálva kínálkozik egy magyarázat: minél alacsonyabb frekvenciájú a közösséget alkotó egyedek tudata, közös tevékenységeik annál hatékonyabban koordinálhatók; a halrajok és madárseregek összehangolt mozgása pedig fölveti az egyéni elképzeléseket fölülíró egységes akarat lehetőségét. Egyik parancs sem „kívülről” érkezik, hanem az összeadó tudat-egységek szinergikus hatása hozza létre. Ami pontosan megfelel a sámánok által ökológikusan üzemeltetett rendszerek működési elvének: amíg az individualizálódás sűrű, kemény formái nem kényszerítik ki prioritások alkalmazását, az életteret alkotó összes tudat együtt kezelhető.

A tudat legfejlettebb és eddig ismert legerősebb formája az *én-tudat*, a kizárólag emberi minőségre jellemző szellemi tevékenység oka és következménye, egyszersmind a Szellem aktív jelenlétének legkézenfekvőbb bizonyítéka az élő anyagban. Feladata az egyre bonyo-

lultabb összetételű szellemi energiák kezelése lenne, de a többi lény tudatához viszonyított intenzitása és önfejlesztő képessége kezdettől fogva kihívást jelentett az ökológikusan művelt kultúrák számára: nagyon nehezen integrálható egy alacsonyabb frekvenciájú tudatokból álló rendszerbe. Ezért könnyen destabilizálhat egy ökoszisztémát: egyetlen ember többet tud ártani, mint egy csorda bölény, hiszen hipertrófiás én-tudatának ellensúlyozására az érintett ökoszisztéma egyéb forrásai gyakran nem elegendők.

Az én-tudat teszi lehetővé, hogy önmagunkat kívülről szemléljük. Ezt az élményt fokozottan éli meg transzban tett „utazása” során a sámán, de ilyesmire nem akárki vállalkozhat: ahhoz, hogy módosult tudatállapota kellőképpen stabil legyen, a közönséges ember számára visszariasztó mélységekig kell magába szállnia. Fontos itt leszögezni, hogy sámáni ellenőrzés alatt kiváltott, kulturális kontextushoz kapcsolódó transzról van szó, aminek semmi köze nincs a különféle tudatmódosító szerek nem ritualizált – kulturális kontextustól független – fogyasztásához (megragadom az alkalmat, hogy ismételten fölhívjam a figyelmet arra, hogy a tudatmódosítás nem pszichedelikus kaland, és megfelelő motiváció híján komoly veszélyt jelent a tudat integrálására: súlyosan károsíthatja az agyat és beláthatatlan funkcionális anomáliákat idézhet elő az elmében).

Természetesen fölvetődik a kérdés, hogy ugyanaz a szer miért hat különbözőképpen? Magam is ismerek ős-öreg sámánokat, akik elképesztő mennyiségű ayahuascát (vagy peyotét, cocát stb.) fogyasztottak életük során: egyik sem beteges, és szellemi leépülésnek sincs nyoma rajtuk. Ide kívánczik az is, hogy neves gyógyszergyárok kutatói vizsgálják az Amazonas-menti sámánok által használt növényi eredetű szereket, amelyekben gyakran semmiféle hatóanyagot nem találnak – mégis látniuk kell, hogy „gyógyíthatatlan” betegségeket szüntetnek

meg. Egyik esetben sem „csodáról” van szó: a kulcs a *kulturális kontextus*, amelynek szellemi, lelki és fizikai összetevői *együttesen fejtik ki hatásukat*. Kétségtelen, hogy vannak benne alkímiai motívumok is – mint az ego beszűkítő koordinátáitól megszabadító szublimáció –, de a legfontosabb a szellemi folyamatok eredményeinek kiterjesztése, szétsugárzása az egész környezetre, hogy az egész lélettér részesülhessen az ember magasabb szintű tudatosságában.

Agy és elme

Figyelemre méltó, hogy a tudati működés magyarázatához az idegtudomány nem talált semmiféle statikus anatómiai vagy élettani alapot; vagyis a tudomány mai állása szerint a tudat a központi idegrendszer, a test és a környezet között végbemenő folyamatok dinamikus interakciójából eredő jelenség, amely elszórt sejtcsoportok tevékenységét koordinálja (ez analóg módon megfelel a tudat működéséről szerzett személyes tapasztalataimnak is).

A színhely az agy, az objektíven megismerhető *forma*. Kettős felépítése a dualizmus metaforája, amennyiben a valóság – és a tudat – mindkét szintjére vonatkozó utalást látunk benne. A központi idegrendszer szerve, amely neurotranszmittereket (szerotonint, dopamint, DMT-t) termel, ugyanakkor inhibitorokat is: valószínűleg így tud a két félteke egymástól eltérő tevékenysége között egyensúlyt tartani (tudatos-tudattalan, érzelem-értelem stb.).

William James egy szelekciós rendszert lát benne, amelyben egyidejűleg több információs szféra keletkezik, és azok egyes elemei szelekciós előnyökre tesznek szert: egyéni felépítésű struktúra, mely alapjaiban meghatározza az – ugyancsak egyéni felépítésű – elme működését.

Hasonlóképpen leegyszerűsítve, az elme *funkció*: a lélek intellektuális képessége, amely gondolatokban, szándékokban, akaratban nyil-

vánul meg: megannyi formáját kereső morféma, melyek tudatos és tudattalan folyamatokat indítanak be, illetve tartanak mozgásban. Az elme megélt tapasztalatok, képzetek, szimbólumok, érzések, indulatok, gondolatok összessége, és tartalmából csak dialógus – szembesítő érvelés – útján nyerhető információ, ami szükségszerűen szubjektív lesz.

Az agy, illetve az elme megismeréséhez tehát nem ugyanaz az út vezet, ahogyan a minden implikációt visszautasító és a tevékenyen résztvevő megfigyelő is más-más úton közelít tárgyához: az egyik kívülről analizál, a másik belülről érzel, és ennek megfelelően jut közvetett vagy közvetlen információhoz. A tudat a megismerés kiegyensúlyozottságának egyetlen biztosítója, de amikor túlságosan differenciálttá válik, feltétlenül egy magasabb szintre kell emelkednie ahhoz, hogy önmagát továbbra is ellenőrizhesse. Az agy működése – ha a rá irányuló *akarát* kellőképpen erős – megérthető, mert a rendelkezésre álló adatmennyiség véges; ezzel szemben az elme gyakorlatilag végtelen kombinációs lehetőséget futtat, így tartalma soha nem tárható föl teljesen. De a megismerésére irányuló dialógus minőségi *élvezetet* nyújt.¹⁵⁷

Az ökológikus tudat

Azon a sibunday-völgyi szertartást követő reggelen sok mindennel tisztában voltam: már több hónapja folytattam rendhagyó terepmunkámat,¹⁵⁸ volt időm hozzászokni a sámáni nyelvezet közvetlenségéhez. *Taita Martin* pedig szívesen válaszolt minden kérdésemre. Nem antro-

157 Nem kétséges az összefüggés a Teremtést elindító *akarát* és a folyamatot ellenőrző *élvezet* között: ezt látszik bizonyítani, hogy az emberre vonatkoztatott analóg tevékenységben alkotást ösztönző lelki képességekként vannak jelen.

158 Ami – mintegy melléktermékként – a *kultúr-morfológia* módszertanának körvonalazásához vezetett, miközben eredeti kutatási témáim (a sámán és a művész közös arche-típusának, valamint a tranzs és az ihlet állapot lényegi azonosságának bizonyítása) észrevétlenül mellékvágányra tolódtak.

pológusi perverzióból teszteltem gondolataimat az öreg *kametsá* sámánnal, ezt bárkivel megteszem, akiben sajátjaimhoz hasonló „mintákat” észlelek. Egy közösen átélt transz-élmény után egyébként is képzelenség megkülönböztetni egymástól informátort és kérdezőt (ez a néprajzkutatók rémálma, pedig kézenfekvő, hogy a megfigyelésre korlátozott megismerés csak részleges lehet, nem szólva arról, hogy a megfigyeltség tudata befolyásolja a megfigyelés tárgyának viselkedését¹⁵⁹).

Beszélgetésünk ennek megfelelően kötetlenül zajlott: a taita közben betegeket fogadott, gyógyszert főzött, majd sajgó térdízületére kért tanácsot tőlem, azután megtárgyaltuk az idegen kultúrákból letölthető energiák beépíthetőségét. Megmutatta kertjét, miközben az élőhelyek változatos erő-képletéről, idegen erő-növények beszerzési problémáiról, erő-tárgyak létrehozásáról és tudatra gyakorolt hatásukról beszélgettünk. A különféle betegségek gyógyításának módszereiből és az erő-helyeken festés érzéki tapasztalatából, az ayahuasca-transzban megpillantott erővonalak mentén lassan kezdett kirajzolódni előttem egy rengeteg részlettel és összefüggéssel dúsított világkép,¹⁶⁰ amelyben új jelentésekkel bővült fogalmak siklottak helyükre bámulatos természetességgel. Mindössze azt találtam furcsának, hogy egyetlen elemét sem érzem idegennek.

Mivel mindketten a szavak mögött rejtőző tartalmak hasonlóságára és nem formai eltérések keresésére összpontosítottunk, hamar ki-

159 Ezt nem-szerves anyagokkal végzett kísérletek során is megfigyelték. Ekkor merült föl bennem először a kérdés, hogy vajon a laboratóriumi körülmények között tapasztalt reakciók nem valamiféle tudat jelenlétére vezethetők-e vissza. *Genius loci*kkal kapcsolatos korábbi kutatásaim eredményei támogatják annak lehetőségét, hogy a bioszféra egyensúlyát egy szerves és szervetlen anyagokat egyaránt magában foglaló globális méretű „tudat-háló” támogatja.

160 Megalapozottnak látom a feltételezést, hogy a különféle kultúrák kozmogóniáit módosult tudatállapotban szerzett élmények alakították.

feszültek a kölcsönös megértés vezérszálai, amelyekre a szellemi természetű energiák hordozói – a gondolatok – csomózhatók. Világosan láttam a hálót, és belőle megértettem a sámáni hálózat működési elvét; megállapíthattam, hogy a taitával együtt szövögetett darabkája hiteles, hiszen egyértelműen az életet támogató szellemi networkhöz tartozik. Fölépítéséből az is nyilvánvalónak látszott, hogy a magasabb tudatszint nagyobb felelősséggel jár (e felismerésem emlékére a taita megajándékozott *San Pedro* kaktusza¹⁶¹ egyik hajtásával). Megértettem azt is, hogy miért fontosabb a tettnél a szándék: amíg az előbbi félresiklása legfeljebb tökéletlen formákat eredményez, addig az utóbbi változtatás nélkül őrzi az alapmorfémát, amelyből további formai kísérletek születhetnek. Amiből egyenesen következik, hogy olyan jelszavak követése, mint „a cél szentesíti az eszközt”, vagy „a lét meghatározza a tudatot”, nem csupán a kultúra ökológikus művelését teszi lehetetlenné, hanem a félresiklott kultúrát előbb-utóbb civilizációvá képezi vissza.

A sámán számára nyilvánvaló, hogy a tudat növekvő tendenciája¹⁶² a porszemtől a legösszetettebb organizmusokig nyomon követhető, és hogy minden létezőnek szükségletei szerinti mértékben, interaktív módon kell részesednie a természeti közeg energiáiból. Minden egyes élőlény egyensúlyát – egészségét – életterének optimális állapota szavatolja: ez az ökológia – az élet fennmaradását biztosító elv – valódi

161 *Trichocereus pachanoi*; az enteogén hatású enzimeket tartalmazó kaktusz erősnövény, márpedig ilyet sámán soha nem ajándékoz „kívülállónak”. Taita Martin gesztusát bogotai antropológus barátaim elképesztőnek minősítették, míg én a sámán és a művész eredetazonosságának újabb bizonyítékát üdvözöltem benne.

162 A tudat, ha bizonyos sűrűséget/intenzitást meghalad, képessé válik specifikus funkciók ellátására: ilyenek a lelki funkciók, amelyek az élet bonyolultabb formáit az emóciók lehetőségével gazdagítják (az ember minden megnyilvánulása – a kedvező génkombinációk kialakítását célzó szerelemtől a szellemi értékek létrehozásának és/vagy integrálásának vágyáig – lelki okokra vezethető vissza).

értelme. A bioszféra – amelyet megszámlálhatatlan mennyiségű ökoszisztémába tömörülő, különböző erősségű tudattal rendelkező élőlény alkot – az ember megjelenéséig bizonyíthatóan jól működött, és amennyiben elfogadjuk, hogy az életet támogató zárt rendszert – a fenntartható ökológiát, amelytől függetlenül bolygónkon semmiféle élet nem képzelhető el – összeadó tudatok feedback-hatása tartja fenn, el kell fogadnunk azt is, hogy egyensúlyát csak az emberi tudat sajátos fejlődése – én-tudatának megerősödése – zavarhatta meg.

Ezen a feltételezésen alapul hipotézisem, amely az élet jelenségét a tudat fejlesztésének eszközeként értelmezi (az evolúció alanya egyre hatékonyabb formákat hoz létre fejlődő tudata számára, amelyek képesek tudatának továbbfejlődését is biztosítani, amely egyre bonyolultabb formákban nyilvánul meg, és így tovább). A programot, amelyet Teremtésnek nevezünk, indián kultúrák értelmezése szerint a Nagy Szellem indította el. Analóg tevékenységét, az alkotást minden önmagát feltárni vágyó ember igyekszik megtapasztalni: mivel jórészt a szellemi dimenzióban zajlik, kiváló kiindulópontot kínál az önmegismeréshez.

A Teremtés és alkotás analógiáját alapul véve megállapíthatjuk, hogy a Teremtés valójában egy önmegismerő/önkifejező program, amelynek alanya és tárgya a Szellem (a „létezés oka”, a „teremtő princípium”). Meglátásom szerint ez a kozmikus méretű folyamat ölt jelképes formát a „földre szállt” angyalokban, valamint – megrázó tökéletességgel – Jézus alakjában, akinek szenvedésein keresztül a Szellem rendkívüli tudatminőséggel rendelkező isten-emberként vizsgálhatta önmagát a tudatos létben, ahogy azt egyébként mindnyájunkon keresztül teszi. A „bölcspásztor” motívuma egyértelműen sámáni jellegű: minden állattenyésztő kultúrában megtalálható, többek között a magyar ősmitológia táltosának alakjában, aki mágikus erejét sárkány,

medve, szarvas vagy ló – az élettér legmagasabb tudatszintű lényei – szelleméhez kapcsolta (a „segítő szellemek” képzelt vagy valós eredetének itt sincs jelentősége). A dél-amerikai tradicionális kultúrák sámánja transz közben ugyancsak ökoszisztémája legmagasabb tudatszintet képviselő állatával, a jaguárral azonosul.

A Szellemről csak saját szellemi dimenziójának tudatában szerezhethet érvényes tapasztalatokat a halandó, ami minden szintre kiterjedő ön-feltárást kíván tőle. A tudat e mélységeit leghatékonyabban alkotó jellegű tevékenységek nyitják meg, amelyek jórészt a valóság láthatatlan tartományában zajlanak: nem véletlen, hogy a sámáni és a művészi alkotás egyaránt módosult/módosított tudatállapothoz kötődik.

Mivel a transzcendens dimenzió használata a nyugati ember számára már korántsem természetes, a beléhatolást körültekintően kell végrehajtania. Mindenekelőtt pontosan tisztában kell lennie a hely ökológiájával, a benne működő – vad és szelídített, fizikai és lelki – energiák valódi természetével, tudatra gyakorolt hatásával, illetve áramoltatásuk módszereivel. A felelőtlen kezelés elfojtott tartalmak véletlenszerű felszabadítását eredményezheti, ellenben a megfelelőképpen módosított tudat betekintést nyújthat azokba a kollektív mélyrétegekbe is, ahol az emberi lényeg alapvető ősformái – az archetípusok – is találhatóak. Itt őrizzük – többek között – a Szelleme vonatkozó tudást, és innen származik a tudatkapacitás növelésének képessége és vágya is, ami legszemléletesebben a kultúra művelésében nyilvánul meg. Sőt, tovább sodorva a gondolat fonalát: a kultúra – kultivált, szellemi – és a természet – elemi, vad – erői között tartós egyensúlyt csak ökológikus művelés biztosíthat.

Az ökológikus művelés interaktív szellemi tevékenység: természetnél fogva rendkívüli sűrűségű én-tudatok integrálására is képes. Legkifejezőbbben a tradicionális sámáni hálózat működésével modellez-

hető; ezt a megfigyelést az Amazonas-vidéken több ezer éven keresztül ökológikusan művelt kultúrák vizsgálata során tettem. A hálózat üzemeltetői – a sámánok – úgy szabályozzák a gondjukra bízott élettér energiáit, hogy az emberi jelenléttel járó tetemes tudattöbblettől egyetlen lény se szenvedjen. Ehhez azt is figyelembe kell venniük, hogy a gyengébb tudattal rendelkező lényeknek kevesebb kommunikációs felületük van. Mivel pontosan tisztában vannak azzal, hogy az egyensúlytalanság emberekre, növényekre és állatokra egyaránt veszélyt jelent, az élőlények kategóriái között csak mellérendelő viszonyt engedélyeznek; ugyanakkor körültekintően ápolják kultúrájuk hagyományát, különös figyelmet fordítva azokra az elemekre, amelyek a magasabb rendű tudathoz való fölzárkózásra – visszatérésre, ráhangolódásra – vonatkozhatnak. Civilizáciánk sajnos annyira eltávolodott az ökológikus gondolkodás e természetes formáitól, hogy saját manifesztációit sem képes értelmezni: a környezettel való együttműködés – a tényleges művelés – rituális gyakorlata helyett különféle elméletekkel és szabályokkal próbálkozunk, pedig az ökológia mindenek előtt *élet-program*.

Az emberi tudat közismert meghatározása: „a szellem tulajdonsága az önmagát alapvetően meghatározó jellegzetességek és saját magában tapasztalt változások fölismerésére”. A „szellem tulajdonsága” kifejezést „szellemi természetű kommunikációs képesség”-re módosítanám, mert az ember tudata interaktív kapcsolatban áll a környezetét alkotó lények különféle szintű/sűrűségű tudatával: csak így juthat hozzá az ökoszisztéma „kulcsmotívumaihoz”, amelyek túlélését biztosítják.¹⁶³ Aki csak korlátozott kommunikációra képes környezetével – az idege-

163 Ezek a motívumok alapvető fontossággal bírnak a kulturális szimbólumok megformálásában, de ruhadarabokra hímelve vagy talizmánként „lejegyezve” is találkozunk velük.

neket saját életterükből hozott motívumok akadályozzák ebben –, az nem tud kellőképpen beleépülni a kultúrába, ami hiányos védelemet biztosít számára. Például, a sámán nem tudja meggyógyítani. A beépülés a gyógyulás feltétele, egyrészt, mert a sámánok saját életterük mintáival dolgoznak (pontosabban: a motívumokban észlelt hibákat általuk ismert erő- és/vagy gyógynövények „pintáinak” segítségével módosítják), másrészt, mert a gyógyításba bevonják a beteg tudatát is. (Ha ezt fizikai állapota már nem teszi lehetővé, egész családja tudatát kell a gyógyulásra koncentrálni: Dél-Amerikában erre a „fehér” kórházak is fel vannak készülve.) Értelemszerűen, egy kiteszított csak akkor maradhat életben, ha képes önálló mikrokultúrává válni, és interaktív kapcsolatot létesíteni száműzetése helyszellemének tudat-egységeivel – ami egy kevésbé individualista ember képességeit általában meghaladja.¹⁶⁴

Az én-tudat ökológiája

Az én-tudat egyidejűleg két úton halad önmaga megerősítése – megismerése, kifejezése – felé, egyszerre élve a *ratio* (értelem) és az *imaginatio* (teremtő képzelet) nyújtotta lehetőségekkel.

A racionális módozat két nyelvezetet használ, és mindkettőben tetten érhetők a Szellem intellektuális típusú megközelítésének hiányosságai: a *tudományos* elme méricskél, és logikus magyarázatokat keres a szellemiség megnyilvánulásaira, míg a *filozofikus* elvonatkozott anélkül, hogy a realizálás lehetőségével foglalkozna.

164 Az észak-kolumbiai kogik területén egy rendkívül szellemes konstrukcióval találkoztam, amelyet egy kiteszított hozott létre: népe által korábban elhagyott ceremoniális központban telepedett le, miáltal közvetlenül a hely szellemének védelme alá helyezte családját. Az esetet ismerő antropológusok nem értik, hogy miért nem utasítja vissza az idegenekkel való kapcsolatteremtést, amiből *nem* származik anyagi előnye. Meglátásom szerint ez az egyetlen lehetősége én-tudatának fejlesztésére, amire mikrokultúrája folyamatos megerősítéséhez szüksége van.

A teremtő képzelet a *vallás*, illetve a *művészet* nyelvezetét használva próbálja föltárni a lét szerkezetét és az általa közvetített üzenetet; csakhogy a formák megalkotásakor egyik sem meri használni a közös archetípushoz tartozó *mágia*¹⁶⁵ eszközeit, és a Teremtés-alkotás analógiában rejlő lehetőségek hasznosítása helyett vagy lélekmanipulálással kísérleteznek, vagy látványos produkciókkal igyekeznek elkápráztatni. A vallást a lélek problémái térítették el szellemi energiák integrálását célzó eredeti programjától (intézményesített formái szofisztikus felelősség-hárító mechanizmusokat is tartalmaznak), míg a művészet – a „kreativitás” demokratizmusára hivatkozva – az egyre szaporodó mikrokultúrák önkifejező – olykor öncélú – törekvéseit karolta föl.

Minden hiányossága ellenére a teremtő képzelet és az értelem egymást kiegészítő kombinációja az egyetlen eszköz az alkotó ember kezében, amellyel részt vehet saját mikrokultúrájának (mágikus) át-szellemítésében: kizárólag racionális módszereket alkalmazó kultúra nem tartható sokáig életben.

Az én-tudat metaforája egy fényből és sötétségből egyéni kritériumok alapján rakott erős fal, amely körülveszi az individuum tudat-magját – a „Szellem tudatának egy fragmentumát”, az „isten szilánkot” –, amely az egyén létének középpontját képezi. A fényes részek ereje korlátozott, és inkább az óva őrzött mag visszfényének, mintsem saját fényforrásnak tűnnek: minél kevésbé állnak ellent az átvilágításnak – minél kevésbé anyagszerűen viselkednek –, annál fényserűbbek, annál jobban áthatja (megvilágítja, megvilágosítja) őket a Szellem.

165 *Art*: mágiát is jelent; a magyar nyelv *művészet* szava szintén valami műveleg létrehozottra utal. A varázsló felelőtlenül, önös célok érdekében alkalmazza a mágiát, ezért irányítása könnyen kicsúszhat ellenőrzése alól, minek következtében veszélyes erők szabadulhatnak fel.

A köztes sötét részek vad, meg nem szelídített energiákat tartalmaznak, amelyek a tudat mélyebb, kevésbé differenciált – ugyanakkor „természetesebb” – rétegeit hatják át, és kötőanyagszerűen viselkednek. Fényből és árnyékból állnak tehát egyéni mintáink, amelyek mikro-kultúránk alapeszméjét – életünk értelmét, titkát, küldetését – hordozzák; ennek ellenére hajlunk arra, hogy a látható tartományban zajló folyamatoknak nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk, és szívesebben azonosítjuk magunkat a fényvel (minden vallásban található Napimádó elemek). De a láthatatlan régió integrálása nélkül én-tudatunk arányai eltorzulnak, és az egyensúlytalanság saját magunk és környezetünk számára egyaránt veszélyt jelent.

Morfológiai szinten az én-tudatot a *tudattalan* támogatja. Ez a kiterjedés lehetővé teszi bizonyos lelki funkciók egyszerűsített módozatban való üzemeltetését, miközben a visszakapcsolás opciója nyitott marad. Az „alapjáraton” keringetés prioritások felállítását teszi lehetővé, amelyekre azért van szükség, hogy a tudatunkra folyamatosan ható változásokat fel tudjuk dolgozni. Az én-tudat tehát gondoskodik saját védelméről, de nem számol életterének többi összetevőjével, és nem veszi tudomásul, hogy kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással. Kérdés, hogy vajon ez is a „Teremtés” nevű program része-e, vagy inkább hibás működésének jele.

A keleti gondolkodási rendszerek az én-tudat túlzó megnyilvánulásaiban a világ-tudatból való kizáródás fenyegetését látják, ezért igyekeznek azokat elaltatni, semlegesíteni. Csakhogy az emberi minőség legjellegzetesebb tulajdonságát, illetve a vele járó felelősséget nem lehet büntetlenül visszautasítani: az örök körforgásból csak az emberi természet feladása árán lehetséges kilépni (a buddhizmus nem véletlenül hagyja nyitva a „megvilágosodottak” előtt a legnagyobb önfeláldozás, a tevékeny visszatérés lehetőségét!). A keresztény hívő ugyan-

erre a morfémára egy kevésbé radikális formát alkalmaz: bízik ugyan az isteni segítségben, de igyekszik mindent megtenni ügye sikeréért.

Az „áldozat” morfológiai jelentését (és jelentőségét) számunkra ez a hozzáállás világítja meg jobban: nem gyengíteni vagy fölszámolni kell az én-tudatot támogató erővonalakat, hanem realizálást célzó gondolatokkal tudatosan hatást gyakorolni rájuk, majd a létrehozott szellemi konstrukciót hozzákapcsolni a Szellemhez („Istennek ajánlani”). Ami természetesen áldozattal jár.

Az ökológikus művelés gyakorlata

Az archetípusok (ős-morfémák) aktiválását célzó művelő tevékenységet legplasztikusabban a pinták fogalmán keresztül lehet megvilágítani. A sámáni definíció szerint a pinták hangokként és/vagy színeként megjelenő/megjeleníthető minimális energia-egységek,¹⁶⁶ amelyeket növények szintetizálnak Napból és Földből származó energiákból; kompozícióikból módosított tudatállapotban antro- vagy zoomorf erő-, illetve fény-lények (istenek, szellemek) vizualizálhatók. Akár a fotoszintézis lényegének megtestesítői is lehetnének (végül is kémiai energiát hordoznak); vagy inkább – *J. Narby*¹⁶⁷ gondolatmenetét követve – DNS által kibocsátott biofoton-mintáknak tekinthetők? A növények elfogyasztásakor a pinták az állatok és az emberek vérébe (a vér-lélek-energia szimbolikai összefüggése alapján: *energiakeringésébe*) kerülnek.

Annak érdekében, hogy a pinták asszimilációja a megfelelő módon menjen végbe, akár több, mágikus jellegű, ritualizált műveletet is végre kell hajtani. [Abya Yala földjén köztudott például, hogy a (föld)-

166 Pinzón 1998.

167 Narby 1998.

művelés minden egyes munkafolyamatához Pachamama beleegyezése szükséges, vagy hogy a levágásra szánt állat „urát” minden esetben ki kell engesztelni.] A megfelelő módon kezelt táplálék nemcsak a testet, hanem – a pinták szertartásos befogadása által – a lelket is élelmezi. A pinták az én-tudatot is erősítik (renyhe áramlásuk az ostobaság jele), ezért a sámán arra törekszik, hogy minél többet megszerezzen belőlük: megfelelő sűrítésükkel (koncentrálásukkal) és hatékony áramoltatásukkal megsokszorozhatja saját gondolatainak és cselekedeteinek hatékonyságát. Fontos, hogy eközben áttetsző és képlékeny maradjon: ezt csak akkor érheti el, ha nem önös érdek vezérli. Az erő-növények tudattágító hatása pintáik különleges minőségével magyarázható.

A környezet-növény-állat-ember kapcsolat közvetlen és folyamatos ökológiai természetű élmény, amelynek (poétikus) bizonyítéka az erő-növények által potenciált „látás”. A sámán mindenkinél nagyobb határfokon képes asszimilálni és átszellemíteni a környezetében fellelhető energiákat, majd megerősített („megjelölt”) vérét – jelképesen – a sámáni hálózat ereiben áramoltatni. A művész érzékenysége hasonló jellegű; alkotásai a társadalom vér(lélek)-ereiben keringenek sokszor még azután is, hogy a hozzá tartozó kultúra-test már oszlásnak indult (nem tartom lehetetlennek, hogy a nyugati kultúra kiszáradó fáját éppen saját posztumusz jelenségei mozgatják és kényszerítik látványos fantom-létre).

Ez így akár egy biokémiai megközelítés alapja is lehetne, csakhogy a jelenség energetikai szempontból is hasonlóan modellezhető: ebben az olvasatban a betegségek egyértelműen energia-anomáliák, és Abya Yala sámánjai az Andok nagy részét és jóformán egész Amazóniát magába foglaló sámáni (energia)hálózat aktív központjai.¹⁶⁸ A művész

168 Ez magyarázza a továbbadásnak tulajdonított jelentőséget.

valaha hasonló szerepet töltött be a kultúrában, de ma már csupán egy környezetével laza kapcsolatot fenntartó kultúra-zárvány a civilizáció testében, és csak önmagát áztatja azzal, hogy – néhány hozzá hasonlóan atavisztikus kulturális képződményen kívül – valakit még érdekel, amit létrehoz.

A sámán *par excellence* energiavadász. Közvetlenül vagy közvetetten a Naptól és a Földből zsákmányol; legfőbb energiaforrásunkból fényt és hőt. A növények által fotoszintetizált kémiai, valamint a Földből származó fizikai energiákat erő- és haszonnövények formájában veszi magához; az állatok húsból ugyanezeknek az energiáknak egy finomított – és némileg „lebutított”, mivel kétszeresen feldolgozott – változatát nyeri. Mindezt a „nyersanyagot” képes átszellemíteni, azaz megfelelően hasznosítható szellemi energiává átalakítani.

A tevékenységéhez szükséges szellemi energiákat a sámán rendszerint maga „desztillálja”, esetleg más sámánoktól veszi át, de szükség esetén a rablástól sem riad vissza. Ez utóbbit csak motivációjának feddhetetlensége törvényesítheti: ha visszaél erejével, többé nem képes *valódi* harmóniát teremteni, vagyis elveszti erejét. Márpedig az erőről – vagy inkább a vele járó hatalomról – nehezen tud lemondani az, aki egyszer már megtapasztalta; megtörténhet, hogy varázslásban keres kárpótlást. Csakúgy, mint a „kiégett” művész: az „átvétel” és a „plágium” között csupán (?) etikai különbség van, és a határt minden alkalommal saját magának kell megvonnia – márpedig kész „recept” birtokában a kísértés is nagyobb.

A *gyógyítás* és az *alkotás* a minden szintre vonatkozó egyensúlyi helyzet teremtését, a harmonikus állapot visszaállítását, illetve fenntartását célzó tevékenység: a művészet mágia, mely nem műtárgyakat alkot (azok csupán melléktermékei), hanem *maga* egy minden szinten megnyilvánuló, folyamatos alkotás; a sámánság feladata az emberi én-

tudat bevezetése a természettörvények egyenletébe: mindkettő művelői tevékenység.

A létfontosságúnak ítélt információkat minden közösség ritualizált formában őrzi: az energiák veszélytelen és hatékony kezeléséhez hagyományban rögzített szertartások biztosítanak megfelelő körülményeket. Az elme lecsendesítését, illetve összpontosítását célzó „kinyitó” vagy „lezáró”¹⁶⁹, valamint tisztító, áldozó, illetve kompenzációs rítusok a valóság szintjeinek egymáshoz illesztésére szolgáló *hurkok*. Bár formájukat tekintve kísértetiesen hasonlítanak egy kígyóra (mint az örök életre és mindentudásra csábító édeni kígyó, vagy az ayahuasca által potenciált látomások „fénykígyói”), valójában egy szinguláris tudatállapotban – transz vagy ihlet során – láthatóvá vált morfémák. Egy tudatszinteket hatékonyan harmonizáló hurok¹⁷⁰ mindkét irányban áthaladást biztosít.

Ezek a Möbius-szalaghoz hasonlítható képződmények akkor keletkeznek, amikor egy összefüggésrendszer visszacsatol önmagába, például amikor valami beleíródik (vagy inkább behajtogatódik?) az adott kultúra kontextusába. („*A kvantummechanika szerint a jelenségek világa egy mélyebben fekvő rendből keletkezik, amelybe bele van hajtogatva.*”¹⁷¹) Egy idegen elem (növény, ember, kultúra stb.) például mindaddig kezelhetetlen marad a sámán számára, amíg meg nem találja kultúrájába integrálásának módját. Ez az oka, hogy a még viszonylag tradicionális életmódot folytató sámánok különbséget tesz-

169 Úgy tűnik, mintha elfelejtettük volna őket, génjeink mégis emlékeznek a legprimitívebb önvédelmi módszerekre: elég megfigyelni – metróban vagy liftben – az egymáshoz nehezen elviselhető közelségbe kényszerült emberek elutasító („lezáró”) arcki-fejezését, testbeszédét!

170 Egyes számokon, betűkön, alkímiai és asztrológiai jeleken még jól látszik a hurok eredet, mint például a kezdetet és véget (kötést és oldást) jelölő görög betűk esetében (alfa és ómega).

171 *D. Bohm* atomfizikust idézi *Pinzón* (1998).

nek indián- és fehérember-betegségek között, és az utóbbiakat nem is próbálják meggyógyítani.¹⁷² Az idegen elem potenciális veszélyt jelent,¹⁷³ mégpedig minden szinten, ugyanis az „ökológiai” vagy „társadalmi” egyensúlyvesztés lényegét tekintve azonos: mindkettő energia-anomália, akár egy öncélú tárgy.

172 A sámán számára nem jelent különbséget, hogy a gyógyítandó betegség vírus hatására vagy génhibából keletkezett, esetleg külső okoknak (baleset) tulajdonítható, hiszen minden esetben egy egészséges pinta-szekvenciát kell beépítenie egy beteg helyére (figyelemreméltó a génebesztéssel analóg szóhasználat!). A láthatatlan tartományban zajló keresés irányítását és a pinták felismerését a transzcendens „látás” segíti. A „fehérember-betegségeket” a sámán számára ismeretlen – ezért azonosíthatatlan – erőket tartalmazó pinták okozzák, ezért mindaddig reménytelen a gyógyításuk, amíg a „páciens” kulturálisan nem akklimatizálódik.

173 Talán ezzel (is?) magyarázható a kisebbségekkel szemben gyakran tapasztalható ellenséges magatartás?

IV. A SÁMÁNI ÖRÖKSÉG

„Az igazi műalkotás..., mint minden lény, aktív teremtőerővel bír.
A művészeti alkotás él, és tevékenyen részt vesz
a szellemi atmoszféra megteremtésében.”¹⁷⁴

1. A SÁMÁNI TUDÁS NYOMÁBAN

Maestro Vídes azt állította, hogy mindent kizárólag az ayahuascától tanult:¹⁷⁵ valóban, nem láttam nála más sámánoktól nyert beavatásokat tanúsító erő-botokat, és gyógyító rituáléjának egyetlen kelléke az a két köteg száraz *guayrasacha*-levél volt, amelyet az „erő sűrítése” céljából, kántálás közben folyamatosan rázott. Ő volt az első autodidakta sámán, akivel találkoztam, úgyhogy tudása forrását firtató kérdésemre adott válaszát jelképesnek tekintettem, és elfogadtam.

Hasonlóképpen válaszolt egy *ashaninca* sámán Jeremy Narbynak, aki viszont elgondolkodott rajta.¹⁷⁶ Antropológus lévén ő tapasztalatból tudhatta, hogy a nyelvezetek különbségeiből rengeteg félreértés származhat (egyebek között, nem lehet racionális módon tanulmányozni valamit, ami irracionális), ezért úgy döntött, hogy megpróbálja föltárni a talányos válasz hátterét.

A sámáni tudás „hallucinogén” eredetét *józan ésszel* valóban nehéz elfogadni. Földrehatatlan ellentmondásnak tűnik, hogy nem lehet információ forrása egy növény, mert aki ilyesmit föltételez, pszichózis-

174 Kandinszkij 1996.

175 Valóban, az erő-növényeket mester-, vagy tanár-növényeknek – *plantas-maestras* – is nevezik. Az általuk nyerhető (sámáni jellegű) tudás alapja az életet biztosító ökológiai egyensúly fenntartását célozza, tehát minden fajta tudás közös gyökerét érinti, ezért tartalmáról kizárólag interdiszciplináris ráközelítéssel tudhatunk meg (talán) valamit.

176 Narby 1998.

ban szenved, azaz hallucinál, tehát beszámíthatatlan¹⁷⁷ (a növények elvileg nem is kommunikálhatnak, mert a – tudományos – kommunikációs elmélet szerint absztrakt szimbólumokat csak az ember használ). Másrészt, egy annyira komplex – elektronmikroszkópot és komoly molekuláris biológiai ismereteket igénylő – feladatnál, mint a *curaré*¹⁷⁸ vagy a *yagé*¹⁷⁹ „feltalálása”, végtelenül csekély a ráhibázás valószínűsége (ez utóbbi esetében több ilyen valószínűtlen véletlenre is szükség lett volna: a yagét csupán Nyugat-Amazóniában 72 kultúra használja, legtöbben közülük nem is hallottak a többiekről).

„*Vajon mit jelenthet az »ayahuascától tanulás«?* – tette föl újra a kérdést Narby, de most úgy próbált választ kapni rá, hogy *szó szerint értelmezte a sámáni nyelvezetet*. Ez egy antropológus esetében egyértelműen szentségtörő gondolatnak számít, akárcsak az ayahuascából főzött drog¹⁸⁰ hatásának közvetlen megtapasztalása – amiből viszont Narby megértette, amit előtte senki; nevezetesen azt, hogy az őserdőben nem használnak metaforákat, vagyis: a sámán kijelentése *tényleg szó szerint értendő*.

Nagyanyám még a hetvenes években megígértette velem, hogy figyelemmel fogom kísérni a genetika eredményeit. Szellemi hagyá-

177 Egy antropológus számára különösen megrendítő lehet, ha tapasztalati úton szerzett ismereteit képtelen „értelmes” magyarázattal ellátni. A varázslói beavatásban részesült C. Castanedának – saját bevallása szerint – három évre volt szüksége ahhoz, hogy el tudja fogadni: „*annak a valaminek, amit a Lophophora williamsii nevű kaktusz tartalmaz, egyáltalán nincs szüksége rám ahhoz, hogy önálló lényként egzisztáljon; magától létezik ott kint, szabadon*”. (Castaneda 1974).

178 Amazónia bizonyos területein használatos, izombénulást okozó mérég.

179 Legfőbb összetevőjének, az ayahuascának egyik hatóanyaga a DMT (*dimetiltriptamin*), amelyet – ezt mindössze húsz éve tudjuk! – az emberi agy is termel, és egy gyo-morenzim hatástalanít. A yagé esetében az egyensúlyt a főzethez adott *chagropanga* vagy *chacruna* szabályozza. Nehéz elképzelni, hogy egy ennyire komplex biokémiai összefüggés őserdei környezetben, kizárólag kísérleti úton fölismerhető.

180 A szó – a közhiedelemmel ellentétben – elsősorban gyógyszerert jelent, vagyis egyaránt vonatkozik ajzó, deprimáló, kábító és hallucinogén hatású szerekre.

tékát hűségesen ápolom: morfológiával foglalkozó jegyzeteim között hemzsegnek a sejtbiológiáról, neuronpályákról és kromoszómákról szóló feljegyzések, vázlataimban a kettős spirálok, kígyók és sámánlétrák szétválaszthatatlanok az örömtől, amelyet összefüggéseik föl ismerése okozott.

De azt sem felejtettem el, amit nagyanyám a szabadgondolkodást veszélyeztető *előítéletekről* mondott. Őszinte szimpátiával követtem hát Narby gondolatmenetét, miközben lépésről lépésre leírta, hogy miként ismerte föl a kozmikus kígyó alakjában a DNS-alapú élet princípiumát, és miként sikerült egyeztetnie genetikai ismereteit a megváltozott tudatállapotban észlelhető vizuális szimbólumokkal. Az *alaki hasonlóságok* felfedezése után már egyáltalán nem látta őrületségnek az indián sámánok állítását, miszerint képesek a betegségek gyökeréig hatolni, annak ellenére, hogy ezek a „gyökök” – a tudomány szerint – csak mikrobiológiai szinten válnak láthatóvá. Végül el kellett fogadnia, hogy valóban oda szállnak alá, ahol a természet közvetlen jelbeszéde folyik, föltehetően egy minden élőlényvel közös, globális DNS-nyelvezetet használó networkön keresztül.

Ez akár a sámáni hálózat definíciója is lehetne, ahonnan „gyakorlatilag minden, *élettel kapcsolatos információ letölthető*” (*shuar* sámán barátom fogalmazott így,¹⁸¹ amikor egy konkrét betegség gyógyítása felől érdeklődtem nála).

181 A korszerű nyelvezet annak tudható be, hogy *Hilario* – ahogy *Kajuyali* is – használja az internetet. Aki ezen elcsodálkozik, nem árt, ha átvizsgálja saját gondolatait előítéletek után kutatva. A sámáni gyakorlat jellegéből ugyanis egyértelműen következik, hogy egy sámán könnyebben átlátja a net lényegét, mint egy európai átlagember. (Hilario egyébként a sámánság fogalmát is eredeti módon magyarázza: „*universidad universal del universo*”, vagyis a világegyetem egyetemes egyeteme: nehéz lenne szabatosabban fogalmazni!)

Vajon ennek a hálózatnak a részei lennének azok a foszforeszkáló, fickándozó, lüktető fénykígyók,¹⁸² amelyeket a lélek-lián főzete „látat” az emberrel, és amelyek a *Caduceus*¹⁸³ párzó ős-kígyóira is emlékeztetnek?

És vajon nem sejtbiológiai szinten tett „látogatások” emlékét őrzik-e világszerte a tudatos génmanipuláció eredményeinek látszó mitikus szörnyek, állatfejű istenségek vagy csodálatos képességekkel megáldott félistenek?

Elgondolkodtam a yagé hatásmechanizmusán. Miképpen függhet össze a szellemi dimenzió vagy a kultúrateremtés képessége a tudatállapot megváltoztatásának képességével (és igényével!)? És milyen szerep jut ebben a képletben az agyunk által termelt enteogén hatású hormonoknak? Netán egy hormon *hiánya* lenne a kiűzetés tüzes kardja?

Jó lenne tudni, mert egy angyal kardjával vaktában vagdalkozni veszélyes.

*A sámán és a művész*¹⁸⁴

Hogy jelekbe és ábrákba mágikus erő rejthető, már nagyon korán nyilvánvalóvá vált: a barlangrajzok a zsákmány biztosítása mellett az eljuttatott állat lelkének kiengesztelését, energiájának „befogását” is szolgálták. Ennek emlékét őrzik azok a vadászattal vagy egyszerűen az állatok leölésével kapcsolatos, az urbánus ember számára teljesen érthetetlen – tehát értelmetlennek tartott – rítusok és szokások, amelyeket a többé-kevésbé természetes körülmények között élő népek ma is használnak.

182 Kechua nevük: *tupac amaru*.

183 Hermész mitikus botja, a beavatott tudás szimbóluma.

184 Ez a fejezet egy azonos című korábbi tanulmány rövidített változata (Nádor 2002).

Az őskorban még csupán feltételezhető, de a káldeusok, egyiptomiak és a maják óta régészeti leletek is tanúsítják, hogy a művészi tevékenység mágikusnak minősült, amit kizárólag beavatottak végezhettek: a sámán-művész alkotásai ugyanis erőket képviseltek.

A védikus Indiában mandalának hívták a transzcendenciába-hatolás (koncentráció > meditáció > kontempláció) mágikus eszközét. Hasonló célt szolgáló meditációs objektumok, ha másként nevezték is őket, szinte minden tradicionális kultúrában föllelhetők (Ausztráliától a dél-amerikai őserdőig még ma is sok helyen készítenek erő-tárgyakat az áthatolás megkönnyítésére): minden jel arra mutat, hogy ez lehetett a műalkotások eredeti rendeltetése.

A világirodalomból ismerős az áldott-átkozott művész alakja, aki kétségbeesetten viaskodik a lelkében összecsapó erőkkel, és mindenáron műalkotás formájában szeretne harmóniát teremteni belőlük. A sámán szintén önmagát használja az energiák csatatereként, csak-hogy ő nem szenved ettől annyira: valószínűleg azért, mert eszébe sem jut, hogy morfémáktól függetlenített látványt jelenítsen meg. Így művének erővonalai ahelyett, hogy reménytelenül összekuszálódnának vagy ellenőrizhetetlenné válnának, könnyen áttekinthetők és közvetlenül hatnak a nézőre.

Évek óta foglalkozom kulturális szimbólumokkal, pontosabban a szimbólumok keletkezésének mechanizmusát vizsgálom néhány eredeti túlélési stratégiát alkalmazó kultúrán keresztül, megkülönböztetett figyelmet fordítva a művelést végző személyekre. Az ő tevékenységükön keresztül sikerült megértenem a *gyógyítás* és *alkotás* mágikus analógiáját, felismernem az *agresszió* ellenőrzésének jelentőségét és kapcsolatát a valóság kétféle megnyilvánulása közötti *közvetítés* feladatával, valamint helyére tennem az *áthatolás* élményét.

Az alkotó és a gyógyító egyaránt szellemi energiákat használ a testi és lelki egyensúly helyreállításához. Mindkettejük tevékenysége egyszeri és megismételhetetlen: a sámán óvakodik attól, hogy alkotásának kizárólagos formát adjon, és ugyanazt a tünetet más személynél más módon – sőt, valószínűleg más módszerekkel is! – fogja kezelni, ahogy a művész sem fest két egyforma képet vagy játszik el kétszer ugyanúgy egy partitúrát (a zenészek hasonlóképpen viszonyulnak a hangfelvételekhez, mint a képzőművészek a múzeumokhoz). Mind a sámán, mind a művész megnyilvánulásai személyesek, és minden esetben egyszeri és megismételhetetlen élményekből merítenek, amelyeket a megismerés egyéni mintájú „szűrőjén” eresztenek át: ezért tűnhetnek szubjektívnek a művészi alkotások vagy a sámáni gyógyító praktikák.

A szubjektivitás viszonylagosságára jellemző, hogy a sámán és a művész egyaránt szigorúan etikai kérdésként kezeli saját objektivitását, amihez egyikük szerint sem férhet kétség: etikájuk nem sok teret hagy a véletlen számára (a *véletlen* és az *intuíció sugallata* között ajánlatos különbséget tenni: az előbbi során vad, az utóbbi esetében megszelídített erők hatnak).

Pinzón világosan kifejtett érvekkel alátámasztott kijelentése, miszerint a sámán „*egy kulturális tér, amelyben a társadalom ismeretelméleti alapjai redőződnek, kibomlanak és visszafejlődnek*”,¹⁸⁵ a művészre is alkalmazható: letűnt kultúrákról hiteles információkat csak az ő alkotásaik adhatnak (ezek beszélnek majd rólunk is: sokszázezer kilométernyi autósztráda maradványaiból bajosan lehetne valóban lényeges dolgokat rekonstruálni).

A kompozíció láthatatlan erővonalak mentén segít ideákat képpé (vagy szoborrá, koreográfiává, szimfóniává) formálni: hogy a művész a

megfelelő erővonalakat használta-e, első ránézésre kiderül. A sámán ugyancsak hiába próbálná kimagyarázni magát: egyetlen szempont, hogy beavatkozása eredményes-e. Az ecsetkezelés dinamizmusa és a sámán energiák aktiválását célzó mozdulatai között is analógiát sejtek: egy jó kép meditációs objektum, egyszersmind varázslat.

A sámán energiákkal dolgozik: befogja, potenciálja, sűríti, áramoltatja azokat. Minél több elemi (vad, nyers), illetve szellemi (általa megszelídített, átlényegített) energiát képes magába gyűjteni (a természetből vagy más sámánoktól), annál nagyobb erőt képvisel. Individualista életvitele ellenére – a sámán többnyire a közösségtől visszahúzódva, szigorú életrendet követve él – erejét közössége érdekében használja. A művész ugyancsak egyedül száll alá, hogy a valóság szellemi dimenziójának tartalmából merítsen, illetve az onnan származó ideákat materializálja, azaz mások számára is élvezhetővé – láthatóvá, hallhatóvá – tegye.

Úgy tűnik, hogy a sámán vizuális mágiára szakosodott örököse eből mára sok mindent elfelejtett. Ennek legfőbb okát én a beavatáson alapuló továbbadás fokozatos leértékelődésében, majd elhagyásában látom: a „kreativitás” demokratikusan hangzó jelszava rendszerint kétségbeesett – és dilettáns – öngyógyító kísérleteket takar. Egyértelmű válságtünet, annak az egyenes következménye, hogy a művészetet – sőt, egész kultúránkat – szellemiség nélkül igyekszünk működtetni. Amit nyilvánvalóan nem működtetni, hanem művelni kellene; csakhogy egy poszt-kulturális társadalmi formációtól nem várható el, hogy *valóban* érzékelje a kettő közötti különbséget.

A vizuális művészetekkel foglalkozó teoretikusok – akár a sámánság „jelenségét” tanulmányozó antropológusok – hajlanak arra, hogy megfigyeléseiket ne csak indítsák a látványból, hanem korlátozzák is arra. Ez a megközelítés maradéktalanul megfelel a posztkulturális –

tehát alacsony transzcendencia-érzékenységű – korszellemnek, amely elsősorban *esztétikai* elvárásokat állít egy olyan tevékenységgel szemben (is), amely ökológiára visszavezethető *etikában* gyökerezik. A sámáni szertartás részletes technikai leírása önmagában nem magyarázza, hogy mi is történik ott valójában, ahogy egy kép látványszintű analízise sem fed fel annak mágikus természetű lényegét.¹⁸⁶ Ezen túl már csak maga a mágia létezik: aki mindenáron megérteni próbál valamit, ami megérthetetlen, az a sámáni vagy művészi alkotás által gerjesztett erőköron kívül marad; onnan nézve pedig akár groteszknak is tűnhet az egész.

Nem elég tudni, hogy a látszat és a lényeg egymást okozzák és értelmezik, erről személyes tapasztalatokat is kell szerezni; de ez csak kivételes szellem-érzékenységű emberektől – elsősorban művészeketől – várható el, viszont tőlük feltétlenül.

Kandinszkij – valószínűleg éppen azért, mert elsősorban képzőművész volt – azon kevesek közé tartozik, akik a szellemiség láthatatlan morfémái felől közelítették meg a művészet problematikáját. 1910-ben megjelent *Über das Geistige in der Kunst* című könyvéhez *Max Bill* 1965-ben írt bevezetőt, amelyben *Van de Veldét* idézi.¹⁸⁷ „A vonal erő, és az elemi erőkre jellemző módon viselkedik; az egymáshoz rendelt, de ellentétes irányba mutató vonalak hasonlóképpen hatnak, mint az egymással szembenálló természeti erők”. *Kandinszkij*, miután megállapította, hogy a színek által keltett rezgések közvetlenül hatnak a lélekre, felhívja a figyelmet a „lélek művelésének” fontosságára. Hogy

186 Művészettörténeti elemzések gyakran fölvezetnek egy-egy mű „erővonalait”, általában kompozícióra vonatkozó elméletek bizonyítása céljából, de ez csak a felület: a különböző korokra és kultúrákra jellemző szerkesztések törvényszerűségeiből az illető kontextus szellemi áramlatai is kikövetkeztethetők, sőt az is láthatóvá válik, hogy az alkotók miként próbálták azokat megerősíteni vagy módosítani.

187 *Kandinszkij* 1996.

ezen tulajdonképpen a transzcendencia-érzékenység fejlesztését érti, kiderül egy további mondatából: „*a művészet nem felesleges tárgyak létrehozásáról, hanem erők teremtéséről szól, amelyek az emberi lélek érzékenységének fejlesztését szolgálják.*”¹⁸⁸

Tapasztalatom szerint ugyanezt a képességet fejlesztik folyamatosan önmagukban a sámánok; szükségük van rá ahhoz, hogy a természetből kinyerhető nyers erőket átlényegíthessék tudássá – szellemi energiává –, majd megfelelő áramoltatást biztosítva helyreállítsák a megromlott *egészséget* (mint etimológiájából kiderül, az *egészség* mindig egy *egészre* – lényre vagy csoportra, testi és lelki szinten egyaránt – vonatkozik). A művész éthosza a sámánéhoz hasonló, amennyiben a látható felszín helyett a dolgok gyökeréig kíván hatolni: gyógyítás és alkotás egyaránt művelés, azaz állandó közvetlen részvétel a Teremtésben.

Tehát festek. Műveim besorolása lényegtelen: éppenséggel meditációs objektumoknak vagy akár mandaláknak is nevezhetném őket; számomra saját mikrokultúrámot reprezentáló kulturális szimbólumok.

Mágia és esztétika

Saját tapasztalataim is megerősítik, hogy a művészetek eredete a mágiára vezethető vissza. A dél-amerikai tradicionális kultúrákban élők ma is pontosan tudják, hogy bizonyos rezgések, színek, formák, minták, gesztusok, mozdulatok, illetve kombinációik gyógyítanak, míg másokkal fizikai és/vagy lelki zavart – betegséget, gyűlöletet, irigységet – lehet előidézni, leghatékonyabban a saját élettéren belül, de a hatósugár az igénynek megfelelően kiterjeszhető. Ennek tudatában

készítik el a mágikus beavatkozást támogató ábrákat, hajtják végre a szükséges mozdulatsorokat, éneklik a megfelelő *ícarokat*, és ugyanolyan értetlenül fogadják műveik esztétikai méltatását, mint elődeik a konkviztádorok aranyőrületét. (A kétféle szemlélet úgyszólván azonnal egymásnak feszült: az ősi Amerika lakói számára a Nap verítéke – másutt: széklete – csupán nyersanyag volt, és a belőle készült kultikus tárgyak abszolút értéket képviseltek. Az indiánokat a spanyolok által beolvasztott aranyrudak sorsa egyáltalán nem érdekelte, amin viszont a hódítók nem győztek csodálkozni.)

Biztos vagyok abban, hogy sámán ismerőseim furcsán néztek volna rám, ha fejdíszek, eszközeik vagy énekeik szépségét méltattam volna. Pedig igazán nagyon szépnek láttam szertartási kellékeiket, legalábbis *azt hittem*, hogy szépnek látom őket: valójában azoknak az erőknek a tökéletes megtestesülését csodáltam bennük, amelyeket a sámán birtokolt. A morfémát maradéktalanul kifejező forma mindig kivételes, egyedi minőséget képvisel, ezért minden hibátlanul konfigurált kulturális szimbólum rendkívül kifejező. A minőség egyedüli mércéje a hitelesség, ezért a sámáni és/vagy művészi alkotásokat csak hatásuk alapján lehet megítélni: az érték nem helyettesíthető kiforrott stílussal, tetszetős manírral, magyarázatokkal vagy közügyességgel.

Az öltözetnek mágikus szerepe is van; erre őserdei megfelelője – a testfestés – emlékeztet bennünket. Mivel az esőerdőben bármilyen ruhadarab felesleges teher, a törzsi kultúrák művelői a különböző alkalmaknak megfelelő mintákat közvetlenül a bőrükön „hordják”. Ezek a festett jelek semmiképpen sem tekinthetők díszítéseknek, ahogy a népviseletek motívumai sem azok: tájegységi hovatartozásra, életfázisra, családi állapotra vonatkozó információk mellett védelmet, egészséget, vagy éppenséggel a vállalt küldetés sikerét biztosító elemeket tartalmaznak. (Először Guatemalában figyeltem föl arra, hogy a

maják kései leszármazottai hétköznap konfekcióruhában járnak, de ha útra kelnek, mindig gazdagon hímzett tradicionális öltözéküket viselik.) Természetesen más minta kerül az újszülött ingecskéjére és a halott szemfedőjére, hiszen minden élethelyzetben más-más ábrákba foglalt mintáktól remélhető, hogy kedvezően befolyásolják az éppen érvényre jutó erővonalakat. Az abroszokra, ruhadarabokra, törölközőkre és ágyneműkre hímzett motívumok valaha mágikus jelek voltak, és hatásukat a beléjük vetett *hit* jelentősen fölerősítette (a hit talán a legkönnyebben aktiválódó/aktiválható szellemi erő; hiba lenne alábecsülni a benne rejlő lehetőségeket, ahogy számolni kell azzal is, hogy könnyű visszaélni vele).

Az archetípusokig visszavezetett formák valamikor mindenki számára egyértelműek voltak. Mi azért látjuk szépnek őket, mert közvetlenül szólnak hozzánk: olyan emlékfoszlányokat aktiválnak, amelyek saját kulturális kódolásunkra vonatkoznak. Ezek a nosztalgikus információtüredékek mind a Csendes-óceán partján, mind Csíksomlyón kifejtik hatásukat; a kérdés csupán az, hogy értelmezésük során milyen mélységekig szándékozunk alászállni: az individuális, törzsi vagy nemzeti identitás gyökerét szeretnénk-e erősíteni, vagy éppenséggel a közös emberi Hagyományt tekintjük etalonnak. A bennük rejlő minőségre – fajra, nemre és temperamentumra való tekintet nélkül – bárki ráérezhet, és azt mondja rá, hogy „szép”. Mert amit igaznak érzünk, azt szépnek látjuk: az egész világegyetemet kifejező végső egyenletről Einstein is csak annyit tudott (de azt biztosan), hogy feltétlenül szépnek kell lennie.

Az individualizáció jelensége nem hirtelen tűnt föl, hanem több ezer éven keresztül, egyre határozottabban kirajzolódó irányvonal mentén erősödött lassan, az én-tudattal párhuzamosan, mígnem a reneszánsz

(humanista) filozófiája nyomán kiemelkedett a névtelenségből a büszke alkotó alakja, aki tehetségét használta¹⁸⁹ arra, hogy minél szélesebb körök tetszését megnyerje; és ennek érdekében kompromisszumoktól sem riadt vissza.

A tizenkilencedik század végére az európai művészek egyénisége megérett arra, hogy elutasítsák az elvárásokat, és önmaguk realizálásába kezdjenek. Pillanatot örökké tenni vagy az örökkévalóságot egyetlen pillanatba sűríteni egyaránt érvényes programnak minősült: a teljes valóság feltárásának igénye a művészet eredeti funkciójának újra-fölfedezéséhez vezethetett volna. Csakhogy a lényegre irányuló próbálkozások felhőborították a tetszetős formákhoz szokott közöniséget.

A megerősödő én-tudatú polgárság sajátos stratégiát dolgozott ki az „új művészet” sokkoló hatása ellen, és a formabontó megoldások látványanyagának „light” változatait egymás után beleépítette saját esztétikájába. Ezzel a bravúros mozdulattal továbbra is marginális helyzetbe kényszerítette a művészet mágikus lehetőségeit kutató művészeket (ezt korábban az egyház végezte fenyegetéssel vagy kísértéssel, szigorú dogmákra hivatkozva vagy jelentős megrendelésekkel csábítva, vagyis mindent elkövetve annak érdekében, hogy a szellemi dimenzió „bejárata” a tudomány és a művészet felől egyaránt zárva maradjon).

Így vagy úgy, gondolataink és én-tudatunk egymást erősítve differenciálódnak: bármennyire sokkolóak is az újabbnál újabb formák, megjelenésüket csak késleltetni lehet, de megakadályozni nem. A jelenkor szelleme – úgy tűnik – hajlandó teljesíteni a szabadgondolkodás

189 A *Varázsló és sámán* című alfejezetben rámutattam, hogy a „használás” a varázsló módszere.

alapvető feltételeit, és ez nagyon szép tőle – vagy elismerő véleményünk annak tudható be, hogy jelenleg ez a vonal támogatja fennmaradásunkat?

Közelebb kerültünk egy régen fölvetett kérdés megválaszolásához is: vajon miért nem mindenki ugyanazt tartja szépnek? Valószínűleg azért, mert nem vagyunk egyformák – bármennyire igyekeztek ellenkezőjéről meggyőzni bennünket: mindenkinek más színekre, formákra, rezgésekre van szüksége ahhoz, hogy lényének gének és életkörülmények által meghatározott képletét a hely szellemének paramétereire igazítsa, és fenntartható összhangot alakítson ki környezetével. Ezt valamilyen szinten mindenki igényli: bizonyíték rá a szépségről alkotott vélemények változatossága.

Egy individualista korban a divat csak trend lehet, és az egyéni kriteériumok alapján hitelesnek tekintett formákat mindenki maga kísérletezheti ki. Bár személyes igények szerint készült ruhákat kevesen viselnek – és azok sem feltétlenül valódi szükségleteket tükröznek –, a hatalmas kínálatból összehozható egy elfogadható válogatás, amely legalább megközelíti a tudatunk mélyén őrzött, egyéni mintájú formulát. Nem nehéz megállapítani, hogy valóban megtaláltuk-e: ha jól érezzük magunkat mesterséges „bőrünkben” és magabiztosan mozgunk benne, valószínűleg sikerült.¹⁹⁰

Mindez azt jelenti, hogy ma is rendelkezünk a mágia ösztönös képességével, amely belénk oltott „esztétikai” elvárásokon keresztül évezredek óta védelmez bennünket anélkül, hogy észrevettük volna. Jobban tesszük, ha továbbra is ösztöneinkre hagyatkozunk, és nem kísérletezünk tudatos alkalmazásokkal: nem mindenki képes ellenállni a rontás kísértésének.

190 Ellenpontként érdemes elgondolkozni az egyenruhák karakterre gyakorolt hatásáról.

A transzcendencia-igény kielégítésének kérdése

*„A drogok, az aszkétikus és meditációs gyakorlatok csupán eszközök.
Ha az eszközből cél lesz, a pusztítás eszközévé válik, és belső
felszabadulás helyett rabszolgaságot, bölcsesség helyett örületet,
éleslátás helyett torz látomásokat eredményez”¹⁹¹*

A valóság művészeteket is tápláló transzcendens dimenziója legszemléletesebben a szellemi természetű fényt kiegészítő árnyékkal fejezhető ki, már amennyiben elfogadjuk a fényt a tudatosság metaforájának; a lélek „árnyékos oldala” a tudattalan rejtélyes tartományait is magában foglalja.

A napsütés hiánya egészen más természetű sötétség, és a fizikai szint felől támad a lélekre: nehezen elviselhető, nosztalgiát ébresztő hiányérzet, amit az ember olykor tudatának érzéstelenítésével próbál semlegesíteni. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy az északi országokban gyakori az alkoholizmus. Spanyolországban, Franciaországban vagy Olaszországban jóval ritkábban látni részeg embert: a bor fogyasztását szabályozó mediterrán hagyomány töredékei még hatnak az ivás kultúrájára (a déliek árnyékos helyen vagy napnyugta után isznak, és mindig harapnak is hozzá valamit).

Csakhogy ez egyáltalán nem magyarázza az északon és délen egyaránt feltartóztathatatlanul növekvő drogfogyasztást (elsősorban a narkotikumokét). Ehhez kultúránk téri paraméterei helyett talán időfaktorát kellene tüzetesebben megvizsgáljunk, ugyanis a jelek szerint *kortünetről* van szó, pontosabban: a kábítószer-fogyasztás növekvő tendenciája a nyugati kultúra civilizációba történő visszaképződésének kísérfőjelensége, és mint olyan, a fokozódó transzcendencia-igénnyel

191 Idézet O. Paz előszavából, amelyet C. Castaneda: *Don Juan tanításai* című könyvének 1974-es mexikói kiadásához írt.

magyarázható. Egyszerre jelez transzcendencia-hiányos állapotot és késztetést a belőle való menekülésre. Ebből az összefüggésből az (is) következik, hogy az egész nyugati világot sújtó probléma törvényekkel soha nem lesz szabályozható.

Civilizációs vívmányaink azért nem képesek kezelni sem az alkoholizmusba vezető lelki hiányérzetet, sem a drogfogyasztás mögött meghúzódó szellemi természetű ínséget, mert azok – természetükből adódóan – a fizikai szintről nem orvosolhatók. A rendellenes morfémákra utaló áramlatok ugyanis az intézményesen ellenőrizhető felszínen nem láthatók, illetve örvényeiket még azok is szívesebben elkerülik, akik esetleg képesek lennének az azokat előíró (társadalmi) energia-anomáliákat. Egy valóban hatékony beavatkozáshoz ugyanis nem elég kiigazítani a jelenségek (látható) formáját, hanem az őket kiváltó, illetve fenntartó (láthatatlan) alakzatokra kellene közvetlenül hatást gyakorolni. Erre pedig a szellemi értékeket legjobb esetben is csupán „objektumoknak” vagy „eseményeknek” tekintő, transzcendens folyamatok iránt érzéketlen, fenntartás nélkül a poszt-kulturális értékrendhez igazodó társadalmi szerveink alkalmatlanok (a feladat egyébként a szellem embereinek hatáskörébe tartozna). A tény, hogy Magyarországon bűntény esetében korábban enyhítő, ma súlyosbító tényezőnek számít az elkövető ittas állapota, csupán azt bizonyítja, hogy a hatalom a lehetőségek teljes skáláját kipróbálta már a tüneti kezeléshez (mint tudjuk, nem sok eredménnyel).

Mindenekelőtt hiányoznak az okok feltárását célzó – tehát morfológiai szempontokat is figyelembe vevő – kultúrantropológiai tanulmányok. Mintha a kábítószer-fogyasztás jelensége fontosabb lenne valódi motivációinak feltárásánál: az önmagát művelni már képtelen, saját (fizikai) túléléséhez ennek ellenére makacsul ragaszkodó nyugati kultúra kétségbeesetten próbálja megakadályozni, hogy pszichoanalízis-

nek vessék alá. Márpedig ha ezt továbbra is sikerül keresztülvinnie, egyik természetes szükségletünk (a transzcendencia-igény) könnyen szörnyeteggé (alkoholizmussá, kábítószer-függőséggé) válhat, és – akár a tudattalan „szőnyeg alá söpört” tartalmai – előre meg nem jósolható módon áll majd bosszút.

Talán eljött az idő, hogy szembenézzünk saját igényeinkkel. Pontosan tudjuk, hogy természettől elidegenített mesterséges környezetben élünk, stressznek, depresszióknak kitéve, amit mindenki úgy próbál ellensúlyozni, ahogy tud: egyre többen nyúlnak stimuláló vagy kábító hatású szerekhez (nem éppen megnyugtató, hogy e „gyógyszerek” gyártói anyagilag érdekeltek a fogyasztásban).

Azt is tudjuk, hogy az ember (fizikai) túlélése érdekében még az antropofágiától sem riad vissza – miért gondolnánk, hogy törvényekkel korlátozható lenne a transzcendencia (lelki) éhsége? A cannabisszal tömött vízpipáját békésen szürcsölgető berber kereskedő ugyanúgy ellazulni vágyik, mint közösségéhez tartozását közös cocalevél-csócsálással megerősítő kechua földműves, vagy a nehéz fizikai munka után társai körében borozgató portugál halász. Mi csak az utóbbi jogosságát ismerjük el, és egyetlen (sovány) érvünk, hogy a bor a „mi szerünk”¹⁹² – ami persze nem indokolná, hogy mások szereit lenézzük, vagy üldözzük. Hozzáállásunkat – az általános, többnyire tudatlanságból eredő társadalmi nyomás ellenére – időszerű lenne felülvizsgálni, már csak a nyugati kultúra legújabb túlélési stratégiáját jelentő mikrokultúrák miatt is: ezek a kultúrák ugyanis már nem feltétlenül és nem csupán ahhoz a helyhez tartoznak, amelyen éppen találhatók.

Az alkoholistához hasonlóan a drogfüggő minden korlátozás ellenére beszerzi, és be is fogja szerezni adagját: az utóbbi függősége

semmivel sem rettenetesebb a másiknál (bár nagyságrendekkel kevesebb haláleset kapcsolódik hozzá, mint az alkohol- vagy nikotinfüggőséghez). De miért hivatkozunk mindig a függőség lehetőségére? Franciaországban az ebédhez mindenütt bor jár, de az ország mégsem alkoholista, és bármennyire furcsa, még autót is vezetnek, akárcsak Spanyolországban. Ízlések és pofonok: ha Magyarországon valaki kábítószerek nevezné a mákos bejglit, körberöhögnék, pedig egy dán esetleg komolyan gondolja, hogy ópiumfüggők vagyunk. Nem valószínű, hogy kokainfüggő lesz az, aki coca-leveleket rágszál, még akkor sem, ha ezt rendszeresen teszi – de sorolhatnám a végtelenségig. Ezzel korántsem arra célzok, hogy a különféle drogok ártalmatlanok – mindössze megjegyzem, hogy démonizálásuk helyett inkább a fogyasztásukat kiváltó mechanizmusok feltárásával kellene foglalkozni, és örök igazságoknak vélt előítéletek helyett a lényeg megértésére törekedni, ugyanis – amennyiben jogos igényről van szó – előbb-utóbb kultúránk kontextusán belül kell helyet találnunk a jelenség számára, ellenkező esetben teljesen ellenőrizhetetlenné válik. Az pedig rendkívül súlyos következményekkel járhat.

Legalábbis elgondolkodtató, hogy Hollandiában észre sem lehet venni, hogy a cannabis évek óta legális: bebizonyosodott, hogy a békés légkörű *coffeeshop*ok a társadalomra nézve jóval kevesebb veszélyt jelentenek, mint az italboltok; de az sem közömbös, hogy általuk ellenőrizhetővé vált egy rendszer, amit eddig még sehol senkinek nem sikerült felszámolnia.

Ahogy a felnőtt ember számára egyértelműen megalázó svéd italvásárlási korlátozás nem oldotta meg az alkoholizmus problémáját, úgy a drogfüggés „tüneti kezelése” sem mondható sikeresnek: a mesterségesen gerjesztett tömeghisztériára „válaszoló” amerikai törvényekből

csupán újabb áttételek és visszaélések szövevénye sarjad,¹⁹³ és – mint egy melléktermékként – az egykori száraztörvény kijátszásából származókhoz fogható, hatalmas vagyonok. De most minket csupán a drogok fogyasztásának transzcendenciához kapcsolódó vonatkozásai érdekelnek.

Úgy tűnik, hogy más irányból kell megközelíteni a problémát – meglátásom szerint éppen a valóság láthatatlan tartománya felől, „ahová” a tudat módosításának igénye beérkezik, és ahonnan a jelenység morfológiai képlete is könnyen fölvázolható.

Minden idők minden kultúrája biztosította saját transzcendens dimenziójának átjárhatóságát, ugyanis a kultúra műveléséhez szükséges energia csak a valóság szintjeinek folyamatos harmonizálásából nyerhető. A tradicionális kultúrák minden korban saját területükön élő erőnővényekből készítették „áthatolást” segítő, szentségnek kijáró tisztelettel övezett szereiket. Úgy tűnik, hogy csak mi nem tudunk különbséget tenni *kábító* és *enteogén* hatású drogok között (ez utóbbiak fogyasztását hagyományban rögzített szertartások szabályozták, míg kábító hatású szereket kizárólag érzéstelenítéshez használtak). Amíg egy kultúra megfelel a kategóriájára jellemző minőségi követelményeknek (azaz szellemi dimenziója művelés alatt áll), nem léteznek – nem is létezhetnek – túladagolási vagy függőségi problémák (az enteogén szereket használó kultúrák nem is ismerik ezt a fogalmat: a *shuar* indiánok több ezer éves emlékezete például egyetlen, szent növény fogyasztása következtében bekövetkezett halálesetet sem tartalmaz¹⁹⁴). Kábulatba rendszerint azok menekülnek, akik képtelenek egyedül megbirkózni egzisztenciális problémáikkal: ezzel a problémá-

193 Streetfeild 2002.

194 *Hilario Chiriap* ecuadori *shuar* sámán kijelentése a 2002. novemberében Amszterdamban tartott Ayahuasca Kongresszuson hangzott el.

val szemben a tradicionális társadalmak közösségi védőhálója még mindig hatékony, ellentétben a mi individuumokat közösséggé formálni képtelen társadalmainkkal.

Minél anyagibb természetű a közeg amelyben élünk, annál kívánatosabbnak tűnik ellentéte, ezért napjainkban érezhetően növekszik az érdeklődés bármi iránt, amiről feltételezhető, hogy „szellemi” vonzata lehet: ez az oka a transzcendencia-igény erősödésének. Azonban a jelenséget egy szellemi dimenzióját alapszinten működtető poszt-kulturális civilizáció képtelen megfelelően kezelni. Ha viszont lemondana kezelési jogairól – például a nyugati kultúra *élő* értékeit ma már úgyszólván egyedül képviselő mikrokultúrák javára –, azzal elismerné ezek létezését. Ettől viszont azért óvakodik, mert nem kívánja tudomásul venni saját, intézmények által mesterségesen fenntartott létének fantomjelleget. Nehezen átlátható szövevény, amihez még egyéni érdekeket szolgáló, anyagi természetű szálak is tartoznak, de a témával kapcsolatos agyimosás sem lebecsülendő: minden alkalommal, amikor a kialakult állapotok fölülvizsgálata szóba kerül, azonnal fölkavarodnak az indulatok.

Bonyolítja helyzetünket az is, hogy tradicionális enteogén szereinket mi már nem ismerjük. Ennek alapvetően két oka van. Egyik az, hogy már évszázadokkal a honfoglalás előtt elhagytuk azt a területet, amelynek állatait és növényeit magunkénak mondhattuk (emléküket a turulmadár, a csodaszarvas, a varázserejű gombák és füvek motívumai őrzik). A másik ok, hogy az új haza egyben új vallást is jelentett, és a keresztény papság nem késlekedett indexre helyezni a pogány „táltosok” és „boszorkányok” tradicionális tudattágító szereit (nem tartom lehetetlennek, hogy ennek a tiltásnak a pogány lázadások kirobbanásához is volt némi köze).

Új növényekkel való kísérletezésről pedig szó sem lehetett, hiszen a keresztény egyház kezdettől fogva kisajátította a víziók lehetőségét

(elég az *Amanita muscaria*hoz – a „gyilkos” galócához – kapcsolódó ködösítésekre gondolni,¹⁹⁵ de ezt sugallja a „csodák” körütekintő kezelése és az „ördögűzés” körüli titkolózás is¹⁹⁶). A tudat állapotát módosító tradicionális szerek használatának betiltásakor keletkezett űrt a bor töltötte ki, amely egyedül megengedett szerünnké vált a transzcendenciába hatoláshoz. Csakhogy erre nem éppen a legalkalmasabb: az alkohol inkább kábító, mint enteogén hatású, és fogyasztóit gyakran erőszakossá teszi, sőt fizikailag leépíti. (A vele való visszaéléseket még az sem tudta megakadályozni, hogy a bort a szentmise misztériuma átváltoztathatja Krisztus vérévé.)

Fölvetődik a gondolat, hogy talán nem tiltani, hanem feltárni kellene a Kárpát-medence erő-növény adottságait. Ez realista alternatíva lehetne az így vagy úgy mindenképpen becsempészésre kerülő, ellenőrizhetetlen hatású egzotikus és szintetikus drogokkal szemben. A vadkenderrel kapcsolatos paranoia nevetséges lenne, ha nem bosszantana az illetékesek rövidlátása: talán ez egyszer nem az amerikai állásfoglalást kellene alapul vennünk, hiszen a cannabis nem őshonos az amerikai kontinensen (viszont nálunk igen). Biokertészeti szerepe, bélbetegségeket gyógyító, fájdalomnyhító és depresszióoldó hatása bizonyított,¹⁹⁷ de ettől függetlenül sem hinném, hogy egy idegen civilizáció értékrendjét kellene etalonként használnunk egy saját kultúránkat érintő kérdésben.

Rengeteg erő-növényt lehet azonosítani régi fűvészkönyvek alapján: találékony honfitársaink előbb vagy utóbb velük is elkezdenek majd kísérletezni, és a megoldást naivság lenne újabb és újabb tiltá-

195 Fericgla 1994.

196 Egy érdekes hír: a Vatikán 2005-től exorcizáló-kurzusokat indít magas rangú papok számára.

197 A Barcelonai Gyógyszerészkamara cannabisról készített részletes tanulmánya megtalálható az alábbi weblapon: www.farmaceuticonline.com/inici.html

soktól remélni. (Magyarországra visszatérve nagyon meglepett, hogy míg a cannabis ellen valóságos keresztes hadjárat folyik, a könnyen halálos kimenetelű mérgezést okozó, erősen hallucinogén *datura* büntetlenül virít a kertekben, és az ősi Mexikóban lélekutazásra használt *maravilla* (hajnalka) magjai minden vetőmagboltban beszerezhetők.) Valami torz, mesterségesen gerjesztett tömeghisztéria áldozatai lennének? Vagy inkább: vajon nem egy kereskedelmi értékkel fel nem ruházható gyomnövény fogyasztása ellen harcolunk-e jóhiszeműen egy számunkra kifürkészhetetlen gazdasági érdekek védelmében indított háborúban?

Ha képesek vagyunk figyelmen kívül hagyni minden lehetséges manipulációt, szükségszerűen ráébredünk arra, hogy erő-növényeink feltárása, fogyasztási kultúrájuk kidolgozása és szertartásainak hagyományunkba (vissza?)építése valószínűleg bármi másnál jobban kielégítené természetes és legitim transzcendencia-igényünket, sőt kisebb közösségeken belül – a *yagé* vagy a *peyote* fogyasztásához kapcsolódó szertartásokhoz hasonlóan – elősegíthetné az együvé tartozás fölemelő érzésének megtapasztalását is. Erre a jelen körülmények között különösen nagy szükség lenne: sokszor elviselhetetlenül magasra hág a gyűlölködés és túl sok az agresszív megnyilvánulás. A mikrokultúrák számára pedig kifejezetten létkérdés, hogy korszerű formákat találjunk kapcsolataik rendezésére: a „szingli” életmód egy idő után kísértetiesen emlékeztet a magányra.

Saját gondolatmenetemet tovább építve tudomásul kell vennem, hogy a szintetikus drogok sajnos nagyon is konzekvensek a nagyvárossal. Sőt – és ezt egyre zavartabban állapítom meg –, a jelen törvények kijátszására éppen a szintetikus drogok a legideálisabbak (az Egyesült Államokban már a házilag kotyvasztott szereknél tartanak: ezek ellenőrizhetetlenségük miatt minden másnál veszélyesebbek).

A nagyváros képlete szinte kizárólag megszelídített energiákat tartalmaz, amelyeket legfőljebb vég nélkül reciklálni lehet: potens szellemi energiák előállításához megfelelő nyersanyag – eredeti, még természetes állapotukban befogható energiák – híján nincs lehetőség, ugyanakkor a transzcendencia iránti igény feltartóztathatatlanul növekszik, a tudat módosítását segítő hang- és vizuális effektusok, különféle mozgásrendszerek és meditációs gyakorlatok hatékonysága pedig korlátozott. A természetes szerek közül egyedül a cannabis lenne alkalmas arra, hogy az „aszfaltzsungelben” termesszék,¹⁹⁸ de mivel ez törvénybe ütközik, az elszánt fogyasztó a sokkal veszélyesebb szintetikus szerekhez folyamodik.

A transzcendencia-igény valóságával először Hollandia nézett szembe. A többi európai ország vezetői, mivel egyre bizonytalanabbak abban, hogy intézkedéseikkel sértik-e vagy sem a személyi jogokat (nyilvánvalóan sértik), többnyire a struccpolitika különféle változatait választják (Spanyolország például a turizmusra tekintettel elnéző). Gyökerekig hatoló feltárás helyett persze egyszerűbb tiltani és büntetni, annál is inkább, mert minden kormányt – mivel négyéves ciklusokban kell gondolkodnia – népszerűségi szempontok vezérelnek. Csak-hogy ez a probléma, éppen transzcendens vonatkozásai miatt alkalmazatlan a populista megoldásokra. A megfelelő kereteket – meggyőződésem szerint – a hajdani „szellemi kaszt” maradványainak: antropológusoknak, filozófusoknak, költőknek, zenészeknek, művészeknek, orvosoknak, pszichológusoknak – a „szellem embereinek” – együtt kellene kidolgozniuk.

198 Ezek a növények akár virágcserepben is termesztethetők, jelentéktelen anyagi ráfordítással: valószínűleg ezért ellenzi a mindenkori hatalom, miközben hatalmas összegeket szed be a dohány és az alkohol forgalmazásának monopóliumából.

2. ALKALMAZOTT KULTÚRMORFOLÓGIA

Dél-Amerikában a kulturális szimbólumok *megértése* helyett *meglátásuk* különböző módszereivel kísérleteztem, illetve megpróbáltam rekonstruálni a kulturális szimbólumokat megformáló sámán-művész által használt erővonalakat: ez vezetett a kultúrmorfológia elméletének kidolgozásához, amelynek két gyakorlati alkalmazását a következő oldalakon fogom bemutatni.¹⁹⁹

Az olmék jaguár

Az „olmék stílus” egy elemi erejű szellemi áttörés során kiforrott alapeszme kifejeződése, mindaddig példa nélkül álló technikai tökélytel megalósított művekben. Az anyagot átható szellem, a kifejezőerő és a kivitelezés magas színvonala egyaránt mágus-művészekre utal. Mögöttük határozott vonalakkal rajzolódik ki egy meglehetősen stabil, ésszerűen strukturált társadalom, amely képes eltartani egy gazdasági szempontból improduktív, tehát kizárólag szellemi szükségletek kielégítésével foglalkozó réteget.

Magáról az alapeszméről és a hozzá kapcsolódó hitvilágról nagyon keveset tudunk, de egy biztosnak látszik: az olmék kultúrát megtermékenyítő Hagyomány-fragmentumok valamilyen okból kifolyólag a *jaguár kultusza* körül kristályosodtak ki.

Az olmékok egy jaguár és egy nő nászából született jaguár-gyermek leszármazottainak vallották magukat. A jaguár fenséges, kiismer-

199 „Az olmék jaguár” – Abya Yala ősi kultúrájáról szóló, egyelőre csak kéziratban létező könyvem egyik fejezete – még csupán próbálkozásnak tekinthető, míg a „Kősámánok” című önálló tanulmányhoz már céltudatosan használtam a kultúrmorfológia eszköztárát (mivel a szövegeket nem e könyv fejezeteinek szántam, előfordulhatnak ismétlések).

hetetlen, magányos, erős és kegyetlen éjszakai ragadozó állat, foltos bőre a csillagos eget idézi, és a vele való mágikus azonosulás irigylésre méltó tulajdonságainak elsajátításával kecsegtetett. A nő talán a Föld-anyát személyesítette meg; a teremtésmítoszokban az Ég és a Föld násza világszerte az élet kezdetét jelenti.

A jaguár ugyanakkor az agresszió egyik legnyilvánvalóbb szimbóluma. Márpedig az erőszak a kultúragenezis légkörének rendkívül fontos összetevője: szükség van rá, de szigorúan meghatározott keretek között és mennyiségben. Túltengése vagy kóros hiánya egyaránt életképtelenné tehet egy kultúrát, amely így vagy megreked a prekulturális civilizáció szintjén, vagy – egy már kialakult kultúra esetében – poszt-kulturális civilizációvá sorvad. Az antropomorf megformálású *olmék jaguár* egy különösen szerencsés egyensúlyi helyzetről ad hírt.

A jaguárember egyes vonásai fölismerhetők a maja Esőisten, *Chaak* maszkjain, a mexikói altiplano *Tlaloc*-ábrázolásain, valamint az Oaxaca-völgy *Cocijo* képmásain, ezért egyes kutatók az Esőistennel is azonosítják. Ezt alátámasztani látszanak a gyermekáldozatok ábrázolásai (az Esőistennek kijáró áldozatok mindig kicsi gyermekek voltak: őket ugyanis könnyű volt megríkatni, és olyankor bőségesen könnyeztek – amit az analóg gondolkodásmód bőséges csapadék előjeleként értelmezhetett). Az Esőisten-hipotézisnek ellentmond azonban, hogy a túlságosan is nedves, mocsaras vidék lakói nem valószínű, hogy az Esőistent tartották volna legfontosabb istenüknek. Bárhogy légyen is, a jaguártól való származtatás mindenképpen egy mélységesen hagyománytisztelő nép misztikus, természetfölötti eredetét volt hivatva igazolni.

A jaguár jelentéskomplexuma (Ég, Föld- és/vagy Esőisten, a föld alá süllyedt éjszakai Nap, kultúrateremtő erő stb.) – a jelek szerint az *olmék* kultúra hitrendszerének központi eszméjét testesítette meg.

Hogy ez egészen pontosan mit jelenthetett, valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, de jaguár formában történt megfogalmazásáról nem árt elgondolkodni.

Az olmékok hosszú időn keresztül egy lápvidék közepén éltek a külvilágtól teljesen elzárta; ez folyamatos egymás közötti házasságot feltételez. Ennek következtében válhatott gyakorivá a *spina bifida* néven ismert magzati torzulás, amelyre *M. Coe* az olmék szobrok jellegzetes „jaguárszerű” arcvonásaiból következtetett. Ezt a genetikai rendelkezést még nem sikerült bizonyítani (a rendkívül nedves talajban háromezer év alatt minden szerves anyag rég lebomlott), ennek ellenére valószínűnek tartom; periodikus felbukkanását a mitikus nász emléket megerősítő bizonyítéknak vélhették, de az sem zárható ki, hogy éppen ezeknek a jaguár-gyermek formájú, életképtelen újszülötteknek a látványa sugallta a szokatlan eredet gondolatát.

Ez a hipotézis nem mond ellent az *olmék* kultúrával kapcsolatban eddig feltárt tényeknek sem, amilyen például az olmékok rendkívül kiterjedt kereskedelmi hálózata. Ennek kiépítése fokozatosan vethetett véget bezártságuknak, egyszersmind az azzal járó „belterjes” házasságoknak. Amennyiben a jaguár-torzszülések ritkulását, majd elmáradását az istenség irántuk mutatott hajlandóságának megváltozásaként értelmezték, egész hitrendszerük alapjaiban rendülhetett meg. Az alapeszme kiürülése pedig minden esetben a kultúra fölbomlásához vezet: itt is ez történhetett.

Kősámánok (javaslat a San Agustin kultúra²⁰⁰
ikonográfiájának morfológiai olvasatára)

„A művészi tevékenység az egyetlen, amely... szellemi szolgálat maradt.”
„A művész a modern korban az egyetlen ember,
aki szellemi értékeket realizál.”²⁰¹

Akiben a művész archetípusa aktiválódott, azt előbb vagy utóbb foglalkoztatni kezdi saját identitásának rejtélye. Hamvas Béla szavai – mintegy tizenöt évvel ezelőtt – revelációként hatottak rám, és élvezettel adtam át magam a gondolat delejes vonzásának.

Eleinte a „szellemi szolgálat” és a „szellemi érték” fogalmának jelenleg érvényes paramétereit szerinti értelmezésével próbálkoztam. De hamar be kellett látnom, hogy ez – éppen e paraméterek meghatározhatatlansága miatt – reménytelen vállalkozás: egy korszellem hatásugarában, amely teljes közönnyel viseltetik a jelenségek *szellemi* vonzata iránt, esélyem sincs a sikerre.

Az anyagban megnyilvánult gondolat archaikusabb *formái* felé fordultam tehát, és olyan alkotásokat emeltem vizsgálódásom középpontjába, amelyek formajegyein és/vagy kisugárzásában felismerni véltem a látványszintű megjelenésüket meghatározó *morfémák* mintáit. Közöségesen *kulturális szimbólumok*nak nevezzük őket, valójában egy kultúra szellemiségének, értékrendjének, belső erőviszonyainak közvetlen reprezentációi.²⁰² Kétségtől az a legcsodálatosabb bennük,

200 *San Agustin* egy több mint háromezer évvel ezelőtt kialakult dél-kolumbiai kultúra.

201 Mindkét idézet: Hamvas 1988b.

202 A kulturális szimbólumok az adott kultúra keletkezésének körülményeihez, illetve folyamatának jelentős momentumaihoz kapcsolódnak; legfigyelemreméltóbb tulajdonságuk, hogy *közvetlenül* képesek visszakapcsolni az általuk képviselt szellemiség morfémáihoz. Erősítik a közösségen belül az összetartozás érzését, de fontos szerepük van az identitástudat hosszú távú fenntartásában is. Az emberi nyelvezet külön-

hogy *mágikus úton* újra meg újra képesek megnyitni a feledés időzárát, ugyanis a beljük kódolt szellemi energiák megfelelő rítusok elvégzése ellenében – természetesen az adott kultúra kontextusát figyelembe véve – akár évezredek múltán is aktiválhatók. Lényegüket tekintve „erő-tárgyak”, ami mindenekelőtt azt jelenti, hogy olyan erőket képesek láthatóvá – vagy hallhatóvá, tapinthatóvá – tenni, amelyek a látvány szintjénél mélyebben összetartozó elemeket szerveznek renddé. A kulturális szimbólumok a kulturális emlékezés rendkívül hatékony eszközei.

A kulturális szimbólumoknak ezt a definícióját saját tapasztalataim alapján állítottam föl Mexikóban, mégpedig egy festői program²⁰³ „melléktermékeként”, amelynek eredeti célja az volt, hogy közvetlen kapcsolatot létesítsek különféle helyek szellemeivel, majd látványként rögzítsem az általuk kommunikált alakzatokat.

Fontos felismerés volt számomra, hogy a legerősebben sugárzó helyek szinte kivétel nélkül régészeti objektumok: jellegzetes mintáikat könnyedén azonosítottam az évszázadok óta elhagyott ceremoniális központok romjai között. Ezeken a helyeken úgy éreztem, mintha egy tőlem független jelenlét folyamatosan képeket aktiválna bennem; lehangoló élmény volt, és én teljesen megfeledkeztem magyarázatok kereséséről: minél több „látomást” igyekeztem átáramoltatni azon az –

böző hullámhosszain jelentkezhettek attól függően, hogy a létük alapját képező – tehát a szellemi természetű valóságtartományból származó – morfémák hang-, szín- vagy mozgás-jellegű rezgésminták által öltöttek érzékelhető formát (mint zene, kép vagy tánc). A vizuális nyelvezet segítségével „figuratív” vagy „nonfiguratív” formában egyaránt megjelenhetnek, bár egyik megnyilvánulási forma sem könnyíti meg mítoszokéhoz hasonlatos „dekódolásukat”: ez a feladat ugyanis meghaladja az ésszerűség lehetőségeit.

203 Tizennégy hónapon keresztül (1998. februárja és 1999. áprilisa között) dolgoztam rajta több latin-amerikai országban.

egyébként egyetlen rendelkezésemre álló – szűrőn, amelyet az európai hagyomány és saját DNS-láncom együtt konfigurált bennem.

Később, furcsa képeim fölött elmélkedve megállapítottam, hogy azok sokkal inkább rokoníthatók az egykor a helyszínen virágzó ősi kultúra tárgyi emlékeivel, semmint saját korábbi műveimmel. Megfogalmazódott bennem egy hipotézis, miszerint a hely szelleme (bármilyen is az!) fontos szerepet játszik a kulturális szimbólumok megformálásának folyamatában, sőt valószínűleg magának a kultúrának a létrejöttében is. (Ebből persze az is következett, hogy képeimet kezdtem saját mikrokulturám kulturális szimbólumainak tekinteni.)

Két évvel később *Gloria Oviedo* kolumbiai kultúrattasé kiterítette eléem a dél-kolumbiai *San Agustín* kultúra egyedülálló kőszobrainak fénykép-dokumentációját. Óriási hatással voltak rám; kiváltképp az *olmék* kultúra vezérmotívumát idéző jaguárvonások dominanciája izgatta fel képzeletemet, mivel tudtam, hogy a két kultúrának soha semmi köze nem volt egymáshoz. Az *imaginatio*,²⁰⁴ amint beindul, azonnal formákat kezd alkotni: hamarosan élvezettel figyeltem, ahogy ígéretesen feszülő íveket varázsol csapongó gondolataimból. Még lebegtettem a gömbölyödő formációt, amikor sima felületén feltűntek a hasadékok. Nehéz szavakba önteni egy kifejezetten szubjektív, látszólag teljesen megalapozatlan benyomást, de első ránézésre nyilvánvaló volt számomra, hogy a leletekhez fűzött kommentárok „nem illenek a képbe”. Mindenesetre beletelt egy időbe, amíg megértettem, hogy miért szeretném mindenáron fölülírni az általuk közvetített hagyományos olvasatot.

A régészek a látványból visszakövetkeztetve próbálják megfejteni a leletek által hordozott információt. Ez a módszer a használati eszközök vizsgálatánál rendszerint be is válik; – de vajon alkalmazható-e felelő-

204 Lásd e kötet 5. lábjegyzetét.

sen kulturális szimbólumok esetében is? Egy kultúra szellemiségét megfelelő színvonalon képviselő morfémák azonosítása és megformálása – azaz erő-tárgyakká alakítása – mindig szellem-érzékeny emberek feladata volt: a sámán-művész egyaránt dolgozott (sőt, dolgozik ma is) a látható jelenségekkel és a mögöttük ható erőkkal. (Egy ilyen jellegű tevékenységet *művészetnek* neveznénk – és művelőit *művészeknek* –, ha az *alkotás* és *imaginatio* lényegazonossága – hasonlóan a sámán és a művész eredetazonosságához – nem merült volna rég feledésbe.) *San Agustin* monolitjait minden bizonnyal mágus-művészek alkották, akik a valóság transzcendens tartományának morfémáit használták fel műveik helyspecifikus formanyelvének kialakításához. A rendkívüli szobrokhoz fűzött régési kommentárokból pedig éppen ez a fajta érzékenység hiányzik!

Mivel a gondolat fonala onnan kanyargott elő, ahol a valóság látható és láthatatlan szintjei között zavartalan a kölcsönhatás (vagyis a művészi tevékenység területéről), felületesen szemlélve úgy tűnhet, hogy körbejártam önmagamat. Pedig a – legalábbis bizonyos szögből – lezárónak tűnő mozdulattal valójában egy spirális alakzatot választottam le, majd indítottam útjára egy kör kerületéről, melynek hurokszerű átfedései lehetővé tették számomra, hogy a *művész* alakja mögött felismerjem a *szellem emberének* elmosódott körvonalait. Ezen az archetípuson keresztül már tanulmányozhatónak ígérkezett a valóság mindkét olvasata, sőt azt is megértettem általa, hogy a *San Agustin* kultúra monolitjainak vizsgálatát *azokból a morfémákból kell elindítanom, amelyekből alkotóik egykor materializálták őket.*

Ez a felismerés szolgáltatta az elvi alapokat annak a módszernek a kidolgozásához, amelynek gyakorlati alkalmazása nyomán most alternatívát kínálhatok a Kolumbia területén található legősibb anyagi kultúra ikonográfiájának morfológiai olvasatára.

Kiindulópontom a (tudat)szintek közötti közvetítéshez szükséges tudatállapot vizsgálata volt, amit sámán esetében *transznak*, művész esetében *ihletnek* neveznek, de lényegét tekintve ugyanarról – nevezetesen, a tudatos funkciókat ellenőrző agyfélteke dominanciájának időszakos felfüggesztéséről, tehát módosított (vagy spontán módosult) tudatállapotról – van szó. Ilyenkor a sámán/művész egy tetszése szerint torzítható – nyújtható, tágítható, összepréselhető – tér-időben mozog.²⁰⁵ Az ihlet és/vagy transz ideje archaikus, ami a profán idő szövetében szingularitásként²⁰⁶ jelentkezik, s amely extatikus túlfűtöttségként vetítődik ki a lélekre, és megajándékozta a mindenséggel való egyesülés semmihez nem fogható élményével. Megítélésem szerint egy kultúrát, amely a lineáris időben annyira távol esik tőlünk, mint *San Agustin*, feltétlenül indokolt az archaikus idő tagolatlan, homogén alakzatán keresztül megközelíteni: márpedig ide csak a művészet vagy a sámánság felől nyílik bejárás. A valóság szintjei közötti áthatoláshoz transzcendencia-érzékenység szükségeltetik, ezért a *San Agustin* szellemiségével létesíthető kapcsolat realizálását képzőművészhez illő kihívásnak éreztem.

A valóság láthatatlan tartományát megnyitó transz, illetve ihlet állapotát sokféle módon el lehet érni, többek között aszkétikus gyakor-

205 Az idő (időtlen, örökkévaló, „isteni”) őszállagából a megerősödő tudat – feltehetően a könnyebb kezelhetőség reményében – különféle idő-struktúrákat alkotott. Az így keletkezett („profán”) lineáris formák az idő mérhetőségét tették lehetővé, míg a („szakrális”) ciklikus szerkezetek az eredeti állapothoz – mágikus értelemben: magához az eredethez – való mindenkori visszatérés lehetőségét voltak hivatva biztosítani. Ez utóbbit szolgálták a – minden hagyományban kizárólag beavatottak által irányított – tudatos funkciókat időszakosan gyengítő és/vagy kikapcsoló szertartások. A transz/ihlet állapotában a tér érzékelése is hasonlóképpen módosul, amennyiben a metrikussá lefokozott („profán”) térben aktiválódik a végtelen felé tángulás („szakrális”) lehetősége. Hamvas Béla feltételezi, hogy a tér-idő bizonyos archaikus formái nyitottak voltak, ezáltal állandó szabad áthatolást biztosítottak.

206 Lényegére „csomók” vagy különféle csavart alakzatok utalhatnak; róluk később lesz szó.

latokkal, meditációval, megfelelő frekvenciájú rezgések (mozgások, színek, hangok) keltésével és/vagy különféle tudattágító szerek segítségével. Az ősi dél-amerikai kultúrák szimbólumait megalkotó mágusművészek elsősorban az utóbbiakat részesítették előnyben; ezt a régészeti leleteken kívül az is bizonyítja, hogy a térségben működő „gyógyító emberek” ma is elsősorban erő-növényekből készített szerek segítségével „közlekednek” a tudatszintek között. A láthatatlan dimenzióból származó képek („mental imagery”) minden esetben az őket megidéző kulturális kontextus függvényei, de azon belül is meghatározó szerepe van a transzcendens „látást” közvetlenül erősítő növénynek.²⁰⁷ A tradicionális kultúrákban élők nem csupán szentnek tekintik őket, hanem gyámságuk alá helyezik magukat; ezzel egyszerűsmind saját létüket is megszentelik.

A jelek szerint, valamilyen szinten minden civilizáció tisztában van a valóság láthatatlan/hallhatatlan tartományának jelentőségével, és azzal, hogy kultúráját csak a két valóságtartomány kölcsönhatásából származó feszültség – pontosabban a belőle nyerhető energia – képes működtetni. A *művelés* – a fenntartható kultúra: az ökológikus életvitel alapfeltétele – nem más, mint e létfontosságú energiaforrás folyamatos újraértelmezése, hiszen a napfényből, vízből, földből, növényi vagy állati eredetű táplálékokból és saját szervezetéből származó energiák szellemi potenciává alakítására csak az ember képes. Ez a teremtő jellegű („mágikus”) tevékenység a tradicionális társadalmakban a sámán feladatköréhez tartozik; a jelen kontextusában egyedül a művészi alkotás folyamata hasonlítható hozzá.

207 Dél-Amerika erő-növényekhez rendelhető területei közül az ayahuascáé a legnagyobb kiterjedésű; jóval meghaladja a növény élőhelyének határait, és több mint száz indián kultúrát foglal magába.

Az *erő* archetípusát – akár szublimált alakzatát, a *hatalmat* – emberemlékezet óta istenítik a különböző kultúrák. Antropomorfizált változata többnyire duális formát öltött: a (pozitív, hímnemű, aktív) *Nap* kívülről érkező, és a (negatív, nőnemű, passzív) *Föld* belülről sugárzó energiáinak első kiszülését úgyszólván minden Teremtésmítosz életet fakasztó mitikus ősz-szeretkezésként ábrázolja. Aki képes érzékelni a világot behálózó erők intenzitását, nem is érezhet mást, mint mélységes tiszteletet a Nap energia-magját méhébe fogadó Föld-anyra iránt. A növények formájában ez a kettős eredet ölt testet: látható és láthatatlan, föld feletti, illetve föld alatti részeik mind formájukat, mind funkciójukat tekintve különböznek egymástól, ami transzcendens képességeikre való utalásként is fölfogható. Ez utóbbiról a sámánok meg vannak győződve: bizonyos növényeket valóságos „nagy mestereknek” tekintenek, akiktől sokat lehet tanulni. (Persze az sem lehet véletlen, hogy központi égitestünk fénye világszerte a „megvilágosodás” szinonimája!). Az erő kölcsönhatásaira a mítoszok is referálnak: a „repülés” vagy a „levitáció” képessége a *gravitáció* semlegesítését feltételezi, míg a „falakon áthatolás”, illetve a „teletranszportáció” motívuma az *intermolekuláris* és/vagy *nukleáris* erő hatásának időleges felfüggesztésére utal, ahogy a „víziókat” talán az *elektromágneses* hullámok láthatatlan sávjában tett látogatások élményanyagának tekinthetjük. Ez utóbbi rezgéseket – úgyszólván ősidők óta – színekként, illetve hangokként rögzítették azok, akik képesek voltak érzékelésükre: ez lehet a művészetek eredete.

Az *erőszak* nem csupán szemantikailag vezethető le az erő fogalmából. „Eredendő” változata létfenntartást célzó erő-érvényesítés: agresszió, melynek ösztönös formái eleinte önszabályzók lehettek. Csak a tudat megerősödésével kezdhették öncélúvá torzulni, egyszer-

smind kiszámíthatatlanná válni.²⁰⁸ A kultúragenezis folyamatának egykori katalizátorát²⁰⁹ ma többnyire tehetetlenség indukálja. Mivel az impotencia mélygyökerei rendszerint átnyúlnak a láthatatlan régióba, az erőszak mindenkor optimális szintjének beállításához transzcendencia-érzékeny egyedek közreműködésére van szükség. Ebből az összefüggésből egyenesen következett, hogy a kutatást a sámáni tevékenységre is ki kell terjesztenem. Amikor megpillantottam a *San Agustin* monolitokról készült felvételeket, azonnal megéreztem, hogy segítségemre lesznek ebben.

Az alábbiakban rámutatok a *módosult tudatállapot* és a *halál-élmény* között világszerte megfigyelt párhuzamra (a sámán által látogatott „másik világ” és a „másvilág” egyaránt kívül esik a profán tér-idő koordinátáin: ezért érzem indokoltnak az „örök” és a „végtelen” élményből megközelíteni őket), valamint az *ökológia sámáni értelmezésére*, amely – az egészség/egészség analógiáján keresztül – közvetlen kapcsolatban áll az egyensúly eszméjével.

Évekkel ezelőtt egy „hagyományosan gyógyító” *huichol* sámán ismertette meg velem a sámáni tudás egyik alaptételét, miszerint mindennek saját hullámhossz-mintája, amolyan „rezgés-ujjlenyomata” van, amely az ember esetében a természeti környezetből közvetlenül kivonható *nyers*, illetve a kulturális kontextuson keresztül köz-

208 Új formák létrehozása mindig erőszakkal jár: ez az összefüggés legelőször talán a lineáris és ciklikus idő létrehozása nyomán válhatott nyilvánvalóvá. (A teremtett idő e két formáját egyetlen kultúra sem tudta harmonizálni – a *maja* kivételével: ez kiderül az egész Mezo-Amerikában elterjedt naptár felépítéséből.) Azzal, hogy az én-tudatra ébredt ember kiszakított egy állományt az archaikus időből, alapvetően megváltoztatta az eredeti paramétereket (így keletkezett például a *történelem*). A morfológia nyelvén – ami a költészet és a mítoszok nyelvezetével rokon – ez úgy szólna, hogy egy *hurkot* hozott létre az időtlenség addig hibátlan szövetében (vagy a nyugati kultúra szóhasználata szerint: „megkóstolta az almát”).

209 Az erőszak kultúragenezisben játszott szerepével kapcsolatos elképzeléseimet részletesebben kifejtettem DLA disszertáciomban (Nádor 2003).

vetetten „letölthető” *szelídített* energiák különböző arányú keveredése nyomán jön létre. Minden mágikus cselekedet – tehát a művészet is – olyan szingularitások létrehozását célozza, amelyek képesek a rezgések struktúráját közvetlenül megváltoztatni. Érthető tehát, hogy miért követel feddhetetlenséget minden tradíció a beavatottaktól: ahogy erre már korábban is utaltam, a természetes rendbe történő *indokolatlan* beavatkozás rendkívül súlyos következményekkel járhat. Alkotó jellegű folyamat irányítására csak kiváló energiakezelői képességekkel bíró ember vállalkozhat, aki biztonságosan mozog a valóság, illetve a tudat szintjei között.

Miközben egyre mélyebbre átam bele magam egy testi, lelki és szellemi szintek között összhangot (egész-séget) biztosítani képes művelés (kultúra) kérdéskörébe, egyre világosabb körvonalakkal rajzolódott ki előttem a szellem és az anyag között közvetítő ember által képviselhető értékrend és a hozzá kapcsolódó felelősség. A sámán és a művész archetípusa egyre több ponton látszottak fedni egymást.

Nem voltak kétségeim afelől, hogy célirányos terepmunka híján gondolatmenetem könnyen meddő spekulációvá válhat. Elsősorban ez motiválta ösztöndíjkérelmemet a Kolumbiai Antropológiai Intézetbe (2002), ahol lehetőséget kaptam arra, hogy élő indián kultúrákat tanulmányozzak, és közvetlen tapasztalatokat szerezzek a sámánságon belül működő erőkről. Annyira vonzott egy transzcendens tartományba átívelő interdiszciplináris kutatás lehetősége, hogy nagyvonalúan el-siklottam a hajmeresztő politikai helyzet felett, amelybe a jelen erőszakos korszelleme sodorta Kolumbiát.

A tradicionálisan az *ayahuasca* kultúráihoz sorolható *San Agustin* körülbelül háromezer évvel ezelőtt kezdett kialakulni a *Guacacayo* – mai nevén: *Magdalena* – felső folyása mentén, ahol az Andok Kolumbiai

Masszívum néven ismert szakasza látványos vajúdás után két ágra szakad. Egykor rendkívüli erők hajtogatták egymásba a roppant hegyeket és formálták meg a tájat, amely végül megszülte az országot észak–dél irányban kettészelő folyót.

Magáról a kultúráról nagyon keveset tudunk, minden lelete egyetlen hatalmas – mintegy ötvenezer hektáron elszórt, dús növényzettel borított, és csak részben feltárt – rendkívüli nekropoliszból származik. A ceremóniális forrás, néhány aranytárgy, a súlyos fedőlapokkal lezárt szarkofágok, kőtáblákkal bélelt sírok és – mindenekelőtt – a monumentalitást sugárzó kőszobrok a régészek becslése szerint mintegy ezeréves fejlődési folyamatot szemléltetnek.

A szobrok minden esetben sírokhoz kapcsolódnak; ez egyértelműen megállapítható az eredeti helyükön feltárt példányok helyzetéből, de semmi okunk feltételezni, hogy a többi – tevékenységük közben megakadályozott sírrablók által összehordott, majd a régészeti park igazgatójának számomra nehezen követhető esztétikai megfontolásai alapján, egy ösvény mentén felállított néhány tucatnyi – hasonló szobornak más rendeltetése lett volna.

Többnyire antropomorf monolitok, kevés kivétellel jaguár arcvonásokkal: kétségtelen, hogy Kolumbia legősibbnek tartott tárgyi kultúrájának ikonográfiája – a perui *chavin*hoz, illetve a mexikói *olmék*hoz hasonlóan – a *jaguár-motívum* köré épült. A leletek maradéktalanul megfelelnek a „kulturális szimbólum” fentebb vázolt paramétereinek: alkotóik nem törekedtek esztétikus és/vagy látványos megoldásokra, hanem kultúrájuk eszméit kívánták minél pontosabban anyagba kódolni, feltételezhetően gyakorlatias célokra. Hieratikus merevségük hivatkozásnak tekinthető a beléjük kódolt üzenet *időtleniségére*, sőt a zárt, egyszerű formák ismétléséből az üzenet egykori *rituális jellegére* is vissza lehet következtetni. De ez minden: a szobrokban materializá-

lódott gondolat mintha időközben hasonult volna néma hordozóanyagához.

A dokumentálódási szakaszban értékes segítséget jelentett számomra a bogotai Antropológiai Intézet kitűnő szakkönyvtára, és – bár egyetlen olyan elemzést sem találtam benne, amely legalább egy hipotézist tartalmazott volna *San Agustin* szellemiségéről – kezdeti ráérzésem lassan meggyőződésé érlelődött: valóban egy alaktani „csemege” fekszik előttem, amelynek mélyebb vizsgálata feltétlenül személyes kontaktust igényel.

Elhatározásomat, hogy útra kelek a háborútól sújtott országban, nem fogadták éppen kitörő lelkesedéssel az Intézetben, de minden támogatást megadtak. Később, munkámba feledkezve már csak háttérzajként éreztem a térségben dúló erőszakot, így nem reagáltam túl az útlezárásokat, áramszüneteket, egy véletlenül megúszott országúti kényszerleszállást és egy közeli faluban megejtett mézszárlást, sőt az ivóvízmérgezést sem.

A helyszínen már nem volt kétséges számomra, hogy *San Agustin* ikonográfiai olvasata nem csupán hiányos, de jószerivel megalapozatlan is. A „*Szent sír bejáratát őrző harcos*”, a „*Szülést levezető gyógyító ember*”, a „*Férfi istenség, jaguár-kultuszra utaló jegyekkel*”, a „*Hadisten, kezében koponya-trófeával*”, az „*Istene védelmét élvező harcos*”, a „*Kincses isten, kezében edényt tart, amibe áldozatot vár*”, a „*Hallucinogén szerek istene*”, és hasonló magyarázatok a látványszint alatt egytől egyig védhetetlenek.

Azt is hamar átláttam, hogy nem támaszkodhatok a környéken készített néprajzi tanulmányok eredményeire, hiszen a nekropolisz területét már évszázadok óta nem a sírokat egykor létrehozó nép lakja. Mint Kolumbiában úgyszólván mindenütt, a hagyományos módszerekkel gyógyító „füves-emberek” eklektikus ismeretei itt is az ország külön-

böző vidékeiről származnak, és bár igyekeznek tudásukat a térségben észlelt erőkkkel megfeleltetni, semmiképpen sem tekinthetők hagyományőrző sámánoknak.

Több szempontból is indokoltnak látszott, hogy saját munkamódszeremet alkalmazzam – amely a hely szellemével való *közvetlen* kapcsolatteremtésen alapuló vizuális párbeszéd kiépítését célozza, mégpedig a festés tevékenységén keresztül – annak ellenére, hogy a klasszikus antropológia szempontjából ez nem tekinthető ortodox eljárásnak.

Bár már régóta foglalkoztam erővonalakkal, amelyekről feltételeztem, hogy a láthatatlan tartomány részét képezik, a transzcendens tartalmak szisztematikus tanulmányozásának gondolata csak 1998-ban, Mexikóban merült föl bennem, amikor először sikerült mesterségesen indukálnom magamban transz/ihlet-állapotot. Ezt – meggyőződésem szerint – a mezo-amerikai magaskultúra-térség bizonyos pontjain érzékelhető, hihetetlen erősségű kisugárzásnak köszönhetem. E helyek szellemei rendkívül megkönnyítették az áthatolást, ugyanakkor annyira kitágították tudatomat, hogy erőfeszítés nélkül sikerült azonosítanom egy gyermekkorom óta ösztönösen használt (és leginkább a transzcendentális meditációhoz fogható) „áthatolási kombináció” kulcsát. Pontosítani szeretném, hogy ekkor még nem ismertem föl az „erő-növények” és a „másik világ” közötti közvetlen kapcsolatot, így az áthatolás élményét sem peyotéval, sem egyéb őshonos, enteogén hatású enzimeket tartalmazó növényvel nem fokoztam. Csak jóval később, a „Láthatatlan Birodalom” sámánjaitól tanultam meg, miként tegyem gyorsabbá és hatékonyabbá a folyamatot, illetve hogyan lásak neki a láthatatlan tartomány feltárásának. Mindenesetre ekkor már tisztában voltam azzal, hogy saját tudattalanom a valóság láthatatlan kiterjedésének szerves része, ami alapjaiban meghatározta hozzáállásomat.

San Agustin rendkívül „erős” hely: felejthetetlen élmény volt, ahogy analóg cselekedeteim²¹⁰ nyomán lassan feltárult előttem.

Az érzékelés tartományának kitágításához a kultúra feltételezett tradicionális szerét, az ayahuascát használtam (így a folyamat akkor sem szakadt félbe, amikor elhagytam a helyet, sőt: azóta is tetszés szerint bármikor felidézhetem a lélek-liántól tanult áthatolási kombinációt, és elmélkedhetek az általam hozzá rendelt témákon). A mesternövény – amelyet a jelek szerint a *San Agustin* monolitokat megformáló sámán-művészek is használtak – felfedte kultúrája néhány belső összefüggését, amelyeket soha nem „láthat” az, aki visszautasítja, hogy a látvány szintjénél mélyebbre hatoljon. (Tulajdonképpen érthető, hogy a hagyományos módszerekkel dolgozó kutatók nem tartják tudományosan kiértékelhetőnek az effajta személyes implikáció alapján gyűjtött eredményeket: a „mélyebbre hatolás” ugyanis csak részben elhatározás kérdése). Előnyös helyzetből indultam tehát, hiszen nem tudományos bizonyítékokat, hanem az *imaginatio* nyomait kerestem. Ennek ellenére a módszertani kísérlet²¹¹ végrehajtását alaposan megnehezítette, hogy San Agustin körzetében a *yagé* tradicionális fogyasztását holmi kábítószeres szeánsznak tartja az, aki egyáltalán hallott róla; ennek ismeretében őszinte elismeréssel adózom a kutatónak, aki néhány szobron „rituális hányásra”²¹² utaló jegyeket merészelt felismerni! (1. kép)

210 Egyik analóg cselekedetem egy zuzmószerű élősködőktől sanyargatott coca-cserje megtisztítása volt: a szoborpark díszkertjébe botanikai kuriozitásként telepített Andok-vidéki erő-növény védtelennek bizonyult San Agustin fél-trópusi vegetációjával szemben.

211 Lényege az alkotás eredeti körülményeinek minél pontosabb rekonstrukciója.

212 A *yagé* elfogyasztása után heves hányás és hasmenés jelentkezik: *maestro Vides* tabatingai sámán magyarázata szerint a *szellemi* („másik”) világba hatoló ember szervezete így szabadul meg felesleges *anyagi* terhétől.

Úgy tűnik, hogy *San Agustin* sámán-művészei – transzállapotban személyesen észlelt víziók alapján – a jaguár formájában látták megtestesülni saját kultúrájuk szellemiségét.

De vajon miért éppen a jaguáréban? A nagyragadozó köztudottan az amerikai kontinens ökológiai piramisának csúcsán foglal helyet, és az is megfontolandó, hogy a kultúragenezis során kulcsszerepet játszó erőszak morfémáját bajosan lehetett volna nála kifejezőbb formával érzékeltetni. Ez így *ésszerűnek* látszik, csak hogy az *ésszerűség* önmagában nem érv egy „látomás” esetében, ami ráadásul olyan hatalmas területen fordul elő, hogy szinte univerzálisnak tekinthető. Az ayahuasca általános használata kétségkívül fontos adalék, csupán az a bökkenő, hogy a hatása alatt észlelt víziók korántsem korlátozódnak a jaguárra: a „szent-lián” által hordozott információkat elsősorban irreális színekben pompázó, kígyózó formák közvetítik. Meglátásom szerint a *jaguár-motívumot* a lélek könnyen azonosítja: hajlok arra, hogy *az erőszak helyfüggő mélypszichológiai reprezentációját* lássam benne. Bizonyítékként felhoznám, hogy már a mítoszok legősibb rétegeiben is jelen van, akárcsak a *medve-motívum* Szibériában: központi szerepük az eredetmítoszokban arra vall, hogy mindketten az eredethez való visszatérés létfontosságú lehetőségét képviselik.

Szívesen eljátszom a gondolattal, hogy a kulturális szimbólumok megalkotóira ugyanazok a morfémák hatottak, amelyekből egykor a teremtő képzelet (a Teremtő képzelete?) megalkotta az élőlények formáit. Elképzelhető, hiszen a tudat szigorú ellenőrzése alól kiszabaduló emberi *imaginatio* ma is képes kapcsolatot teremteni velük: változatos formákban – totemállatként, vagy akár egy oroszlánjelmezt öltő kisfiú lelkében – bármikor felbukkanhatnak a kollektív emlékezet mélyéről. Hasonló morfémákból állhat az emberiség közös Hagyománya;²¹³ erre

213 Bővebben lásd Nádor 2003.

az őserdő mélyén, egy gyógyító szertartás során gondoltam először. Merthogy ugyanezeket a morfémákat kereste a sámán, hogy segítségükkel visszatérhessen az eredethez, egyszersmind a betegség eredetéhez...

Csakhogy ezen a ponton túl az eddig használt nyelvezet érvényét veszti: itt aktiválódik a poézis, itt születnek a mítoszok.

A Jaguárember

Kezdetben a világ még nem volt kettéválasztva, és minden teremtmény halhatatlan volt. Az emberek és az állatok addig nem különböztek egymástól, amíg meg nem jelent az Idő.

És nappal volt és éjszaka. És nappal Nap lett és éjjel Hold. És az emberek az egyik világban maradtak és az állatok a másikban. És az állatok meg az emberek nem voltak többé halhatatlanok: attól kezdve megbetegedhettek, mi több, meg is halhattak.

Egy napon, még az Idő kezdetén, a Nap a jaguárnak adta tulajdonosságait. Színét, erejét és hangját adta neki, ami a mennydörgés hangja volt.

Aztán ránézett az emberekre, kiválasztott egyet közülük, és így szólt hozzá: ugyanolyan hatalmad lesz, mint a jaguárnak, hozzá fogható lesz az erő és a hangod is. Egyik világból átjárásod lesz a másikba, az állatokéból az emberekébe és az emberekéből az állatokéba.

Az ember így felelt neki: – Mondd, mit kell tennem, és én megteszem!

Az égen tündöklő lény ezt válaszolta: – Te fogsz vigyázni testvéreidre, meggyógyítod őket, ha megbetegszenek és vezeted őket, ha eltévednének gondolataik vadonában. Ehhez bőjtölnöd kell sok napon és éjen keresztül és meg kell innod ezt a főzetet. És átadott az embernek egy tökhéjat, ami tele volt egy füvekből és gyümölcsökből készült

folyadékkal. Az ember megitta az egészet a vakítóan fénylő, aranylő úr jelenlétében. De nem vette le szemét róla, mert fénye nem vakította el többé, és elkezdett táncolni. Táncolt előre és táncolt hátra, táncolt jobbra és táncolt balra. Erősnek érezte magát, mint a jaguár, aranylónak, mint a Nap, és amikor megszólalt, a hangja is erős volt: olyan robajjal tört ki belőle, mint a mennydörgés.

Ez így rendben van uram, mondta az ember, most arra taníts meg, miként járhatok át egyik világból a másikba!

A Nap az égből így szólt hozzá: – Tudod te már azt magadtól is, nincs szükséged segítségre!

Éjszaka lett és az ember nem tudta, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy átléphessen az egyik világból a másikba. Az éjszaka egyre sötétebb lett, és amikor az árnyékok árnyékánál, a sötétség sötétjénél is sötétebb lett, az ember eltelt fényességgel és a macskafélékhez hasonlóan kezdett el mozogni. Gyönyörű sárga jaguár volt, fekete foltokkal; izmos volt és gyors. Szeme áthatolt a sötétségen, és látta, amit egyetlen ember sem láthat az éjszaka sötétjében. Fák között bolyongott, és látta az őserdő sűrűjét. Nyújtózott egyet, és hosszú üvöltést hallatott, egy kiáltást, amely áthatolt az éjszakán, akár a mennydörgés.

Lecsusszant a fáról és behatolt az erdőbe. Egy faluba érkezett, ahol emberek éltek asszonyaikkal. Amikor meglátták, megijedtek tőle és fegyvereikért siettek. Ekkor a jaguár megszólalt, de az ijedt emberek kételkedve fogadták szavait:

– Ne féljete, azért jöttem, hogy vigyázzak rátok!

Az emberek összegyűltek, és élénk vitában eldöntötték, hogy elfogadják ajánlatát. Megfelelő helyet készítettek számára, majd aludni tértek. Reggel, amikor felébredtek és összegyűltek, hogy megnézzék az éjszaka érkezett jaguárt, egy bölcs embert találtak a helyén, aki így szólt hozzájuk:

– *Ne féljetez tőlem. Én vagyok a jaguár, aki azért jött, hogy vigyázzon rátok. A sámánatok vagyok, ugyanaz, akit az éjjel láttatok.*

Ettől fogva minden embercsoportban van egy ember, aki jaguárrá tud változni, aki vigyáz a többiekre, aki megvilágosítja elméjüket, ha eltévednének gondolataik rengetegében.

Ez a Dél-Kolumbiában gyűjtött mítosz a sámánság lényegét szintetizálja, hasonlóan az Amerika-szerte előforduló jaguárábrázolásokhoz, amelyek ugyancsak a rituális átlényegülés, illetve a transzcendens tartalmak vizuális érzékelésének képességére referálnak. Mindkét applikáció konkrét kollektív tapasztalatra vezethető vissza. Egyrészt, a sámán „átváltozása” a – kizárólag éjjel celebrált – szertartás minden résztvevője számára érzékelhető, másrészt mindenki előtt ismert, hogy az éjjeli ragadozó kiválóan lát a sötétben. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a jaguár – a szoláris sas ellenpontjaként – az éjszakát (kiterjesztve: a tudattalant, a megváltozott tudatállapotot, a belső „látást”, a halált, a „másik világot”, az alvilágot), azaz a valóság láthatatlan tartományát képviseli, ahova csak sámáni segítséggel lehet bejutni.

A sámán – *kollektív emlékezhordozói* minőségében – Dél-Amerika egyes vidékein mindmáig kulcsszerepet játszik közössége kulturális hagyományának őrzésében. Ugyanakkor egy nagyobb terület (ami rendszerint valamilyen módon egy bizonyos erő-növényhez kapcsolódik) sámáni hálózatának egyik erő-csomópontját képezi: alkotó folyamatai energiák katalizálásából, koncentrálásából, illetve defokalizálásából²¹⁴ állnak; transzcendencia-érzékenységét csoportja hagyományában rögzített eljárásokkal fejleszti.

214 Ebben a kontextusban a *defokalizáció* a koncentráció „éles” morfémájának tompítását, feloldását jelenti; pontosabban a *fókuszba állítás szüneteltetése* értendő alatta, ami a transzállapot létrehozásának egyik feltétele.

Kultúraművelői feladatának mindenekelőtt az *idő* és a *tér* szakrális dimenziójának (örökkévaló, végtelen) mindennapi életbe történő periodikus bevonásával tesz eleget (ünnep). A kultúra műveléséhez szükséges erőket a valóság két szintjének időnkénti egybekapcsolásából nyeri, ami a gyakorlatban a természeti közegből kivonható energiák átminősítését („átszellemítését”) jelenti. A kultúra genezise folyamán meghatározó szerepet játszó *erőszak* ellenőrzése által újrateremti a harmonikus együttélés feltételeit, amit a közösség lelki-emocionális erővonalainak, „csatornáinak” folyamatos felülvizsgálatával, tisztításával, a közösségen belül ható erők céltudatos irányításával valósít meg (2. kép).

A sámán tudatában van annak, hogy cselekedeteinek hatékonysága éberségétől függ, ezért a láthatatlan kontinuumban elért eredményeihez a látható világ jelenségeiben keres megerősítést (gyanítom, hogy itt található az analóg gondolkodás gyökerei).

Mint *medico tradicional* („hagyomány szerint gyógyító”), közössége tagjainak testi-lelki egészségére felügyel. Ennek érdekében rendszeresen átlépi az érzékszervek által megtapasztalható, illetve a transzcendens módon megismerhető határát: rítusai áthatolási formulák, ezért látványszintre korlátozott elemzésüktől lényegi eredmény nem várható.

A sámán ugyanakkor rettenthetetlen *harcos* is, aki szükség esetén veszélyes küzdelmekbe bocsátkozik a betegség ártó szellemeivel (a mi nyelvhasználatunk szerint: energia-anomáliákat igyekszik megszüntetni). Meglátásom szerint ennek a tradicionális szerepnek a félreértése szolgáltatta az alapot néhány szobor hibás értelmezéséhez („*Istene védelmét élvező harcosp*”; „*Szent sír bejáratát őrző harcosp*”).

A sámán természetesen *pszichopomposz* is, a gyógyítást célzó, vagy halál utáni „utazások” *lélekvezetője*: ez a szerepkör időben és tér-

ben az ősi egyiptomiak halottas-könyvétől a mai *huicholok* évenként megismételt rituális *peyote*-utazásáig nyomon követhető.

Az élő samanizmushoz kapcsolódó élményeimből – mint a hely szellemével morfé mák alapján folytatott, erősen vizuális jellegű párbeszéd, vagy személyes megtapasztalása annak a szakirodalomban is szereplő ténynek, hogy a sámán „másik világba” tett utazásai során az amerikai kontinens nagyragadozójával, a jaguárral azonosul – megformálódott a kulcs, amellyel megnyithattam *San Agustin* ikonográfiájának időzárát. A sámán-művész archetípusa átragyogott művein, és én többé már nem csodálkoztam azon, hogy a „rejtélyes” kőszobrok túlnyomó többségének jaguár arcvonásai vannak. „Láttam”, hogy nem azért helyezték őket a sírok bejáratához, hogy elriasszák az esetleges illetéktelen behatólókat, hanem azért, hogy – pszichopomposzi minőségükben – a halott lelkét a „másik világba” kísérik. Nem „harcosok” vagy „istenek”, hanem *transzállapotban ábrázolt sámánok* őrzik *San Agustin* nekropoliszának sírjait (3a, 3b kép).

Állításomat további megfigyelésekkel támasztom alá.

Ma is megtörténik, hogy a ceremónián való részvételt a sámán hosszabb-rövidebb nemi absztinenciához köti: ezt a feltételt az energiák hatékonyabb kezelésének reményében szabja (kétségtelen, hogy szexuális eksztázis „mellékhatásaként” is megtörténhet áthatolás, de a folyamat teljességgel ellenőrizhetetlen: ez lehet a magyarázata annak, hogy a dél-amerikai sámáni tradíció nem használja). Valószínűnek tartom, hogy az energiák célirányos áramoltatásával hozhatók összefüggésbe azok az elkötések is, amelyeket számos – vezető és/vagy sámánt ábrázoló – *quimbaya*²¹⁵ arany- és/vagy cserépfigura végtagjain

215 Rendkívüli szépségű aranytárgyairól ismert közép-kolumbiai kultúra (Kr. u. 200–1000).

és/vagy homlokán megfigyelhetünk,²¹⁶ de feltételezem, hogy ugyanerre a morfémára vezethető vissza a több *San Agustin* szobron is előforduló *elkötöttpénisz-motívum* (4a, 4b kép).

Más szobrokon felismerhetők a *sámáni kelléktár* darabjai: ilyenek a különféle hangszerek, a motívummá egyszerűsödött *chaquira*²¹⁷ és a ceremoniális edényke (5. kép).

A sámán egyik legfontosabb eszköze a *sámánbot*: egy erő-tárgy, amely a sámáni tudás különböző területein szerzett jártasságát tanúsítja, ugyanakkor egy-egy megszerzett erő (és a közvetetten hozzá kapcsolódó hatalom) szimbólummá sűrített reprezentációja. A varázsigéhez hasonlóan „működik”: birtoklása lehetővé teszi bizonyos erők aktiválását (például, a belé kódolt információ segítségével lerövidíthető az áthatolási procedúra vagy hatékonyabbá tehető az energiasűrítés), de „dekódolását” csak beavatott, azaz tartalmára vonatkozó közvetlen tudással rendelkező egyén képes végrehajtani.

Az eddig feltárt *San Agustin* monolitok közül kettő tart botokat a kezében. Ez a motívum errefelé ritka, az Andok-vidéki kultúrák ikonográfiájában viszont annál gyakrabban találkozunk vele: még neve is van, a perui szakirodalom *Kétbotos Istenség-ként* emlegeti anélkül, hogy pontosabban megindokolná az elnevezést. (Igaz, hogy vonásai olykor összemosódnak egy *Röpülő Macskaféle* névre keresztelt lényével, de ez ahelyett, hogy kétségbe vonná, inkább megerősíti a természetfölöt-

216 Transzállapottal kapcsolatba hozható elkötésekre egy szibériai példát is találtam, mégpedig *Hoppál Mihály* gyűjteményében: a fénykép 1929-ben készült és egy *nanaj* kölyöksámánt ábrázol (Hoppál 1994).

217 A *chaquira* apró szemekből fűzött hosszú gyöngysor, amelyet néhány – a tágabb térségben élő – törzs sámánja ma is – elektromos ellenálláshoz hasonlóan – nyaka köré „tekercselve” visel. Szerepét *Sibundoy* előjárója „megerősítés”-ként kommentálta, ami „nyugati nyelvre” fordítva talán az *energiagerjesztés képességének erősítése* lehetne. A nyakék hasonlósága az ősi Egyiptom fáraóinak széles „gallérijával” ugyancsak figyelemre méltó.

ti képességeibe vetett hitet.) Nincsenek hipotézisek a botok szerepét illetően sem (spanyolul *báculo* egész pontosan „pásztorbotot” jelent, márpedig a pásztorok itt is csak egy botot használnak). *San Agustin* kő-sámánjai tették nyilvánvalóvá számomra, hogy a *Kétbotos Istenség* valójában *sámán*, és „pásztorbotjai” *sámánbotok, amelyek szabad mozgást biztosítanak számára a valóság mindkét tartományában.*

Rendkívül érdekesnek tartom, hogy több „kétbotos” – például a perui *paracas* ikonográfiájának egyik központi alakja – *kígyókat formázó* sámánbotokat tart a kezében. A kígyó ugyanis – egyebek mellett – a transzcendens („titkos”, „okkult”, azaz rejtett) tudás szimbóluma is (6–8. kép).

A közös emberi Hagyomány morfémaí minden kor minden kultúrája számára hozzáférhető, ezért nem csoda, hogy egymástól távol eső kultúrák sok esetben hasonló formai megoldások mellett döntenek, amint azt az *egyiptomi* és *mezo-amerikai* piramisok példája is mutatja. Bár kevésbé látványosan, de ugyancsak meggyőzően érvel a Hagyomány egyetemessége mellett az egyik *El Tablón* lelőhelyen kiásott monolit is: mellvértje meghökkentő formai hasonlóságot mutat a hajdani Izrael főpapi öltözékének egyik fontos kellékével, a tizenkét drágakövel ékesített „arasznyi széles, arasznyi magas” *efoddal*. Ismert, hogy a héber tradíció az Éden anyagtalán anyagát drágakőként írja le, ezért a ceremóniális mellvért – a törzsek mitikus eredetének megerősítésén kívül – a közös szellemi őshazára való hivatkozásként is felfogható (9. kép).

A sámánok által ellenőrzött energiahálózat (művelésének alanya és tárgya: maga a *kultúra*) sajátos szerkezetéből következik, hogy a sámán egyedül dolgozik,²¹⁸ bár megtörténhet, hogy a transzcendens

218 Az egyedüllét jelentősége egy fizikából vett analógiával érzékeltethető. Két vagy több sámán együttműködése a *kritikus tömeg* jelenségéhez hasonló reakciót válthatna ki,

világgal való kapcsolat létrehozásához alkalmasint tanítványai segítségét is igénybe veszi. Néhány szoborcsoport melléalakjai ilyen segédeknek tűnnek: füttyülve hívják a szellemeket, miközben különféle hangszerekkel, például csörgőkkel, áthatolást segítő rezgéseket gerjesztenek (10. kép).

A sámánt „másik világban” tett utazásai és küzdelmei során zoomorf „szövetséges szellemek”²¹⁹ – *jaik* – segítik, akik különféle erő-növények és/vagy állatok erőit („tudását”, „hatalmát”) képviselik.²²⁰ *San Agustín* leletanyagában is előfordulnak, mint a sámán illetve segédeinek „megszállói” (11–15. kép).

A különféle erő-növények által generált látomások jellegzetes formákat öltenek (antropomorfizálásuk, illetve zoomorfizálásuk²²¹ egy univerzális emberi tulajdonságra, a formai azonosítás kényszerére vezethető vissza; ez ösztönöz bennünket arra is, hogy bizonyos fogalmak megformálásánál már létező mintákat részesítsünk előnyben). A tudat-

ezért egészen a legutóbbi időig elképzelhetetlen volt. Csak kultúráik végveszélyes helyzete bírta rá a szellemi vezetőket hagyományos rendszerük működési elvének felülvizsgálatára: rendkívül kockázatos vállalkozásba kezdtek, ami beláthatatlan következményekkel járhat. (Nem zárható ki, hogy Kolumbia jelenlegi helyzetéért a különböző politikai érdekek képviselőit felvállaló „sámánok” a felelősök: ezt a gondolatot *Hilario Chiriap shuar* sámántól hallottam.)

- 219 A spanyol nyelvű szakirodalomban: „*espíritus aliados*”; némileg leegyszerűsítve a „természeti erők” kategóriájába sorolhatók. A *jaik* kiváló szövetségesek, ha sikerül jóindulatukat áldozatokkal vagy kölcsönösségen alapuló egyezségekkel megnyerni, esetleg más módon „rájuk hangolódni”. A sámáni tudás részletes utasításokat tartalmaz, mivel kezelésük rendkívüli óvatosságot igényel: könnyen életveszélyessé válhatnak azok számára, akik engedelmességre kényszerítik őket, de az erők megszerzésére kíméletlen módszereket alkalmazó „varázslók” ezt gyakran figyelmen kívül hagyják.
- 220 Számottevő növény-állat megfeleltetést jegyzett le a *ticunák* között *J. A. Echeverri: Tabaco frío, coca dulce* című, 1993-ban Kolumbiában antropológiai díjat nyert könyvében.
- 221 Saját gondolatmenetem szerint a megfelelő szavak *antropoform*, illetve *zooform* lennének: morfémát és formát szinonimaként használni azért helytelen, mert az előbbi alakzatok a valóság láthatatlan, az utóbbiak látható tartományához tartoznak.

módosító hatású enzimeket tartalmazó *gombák* például törpéket és *manókat* „láttatnak” fogyasztóikkal: könnyű rájuk ismerni az olmék *chanequék*, vagy a mezo-amerikai esőistenek – *Tlaloc*, *Chaak* – apró termetű segédeiben. De nagy valószínűséggel ők az európai népmesék változatos alakokat öltő „apró népe” is: *J. M. Fericgla* meggyőző bizonyítékokat sorakoztatott fel emellett, hogy az európai kultúra hajnalán „varázserejű” *gombák* hatása alatt vizualizálták őket.²²²

A yagé által indukált víziókra elsősorban a *kígyók* jellemzők. Magam is tapasztaltam, hogy a „lélek-lián” főzete által potenciált szinguláris tudatállapot *foszfé mákként*²²³ leggyakrabban megnyilvánuló alakzatai (tulajdonképpen a „látomások” tartalma) valóban erre a hüllőre emlékeztetnek. (A „másik világ”-ból származó, kígyókként érzékelt morfé mákból kialakított formanyelvre további izgalmas példa az – ugyancsak dél-kolumbiai – *Tierradentro* egyedülálló nekropolisza.²²⁴) Míg az őserdei környezetben élő emberek hajlanak arra, hogy transzcendens vízióikat kígyókhöz hasonlítsák („az ayahuasca-lián megtestesült szellemei”), nekem – aki génjeimben hordozom a nyugati kultúra paramétereit – inkább a tudat kollektív mélyrétegeit átható és/vagy rendszerező erőknak tűnnek, bár nem idegen számomra *J. Narby* ok-

222 A fehérrel pöttyözött piros kalapos „légyölő galóca” motívuma mindenütt megtalálható, ahol az *Amanita muscaria* előfordul; *Mykonosz* (gomba) nevéből feltételezhető, hogy az ősi *mükéné* beavatottjai egy gomba – feltételezhetően az *Amanita muscaria* – segítségével igyekeztek feltárni a valóság láthatatlan tartományát (Fericgla 1994).

223 *Foszfé mák*: fénytől független, retinán érzékelhető fényjelenségek, amelyek a szemgolyót érő erős nyomás vagy enteogén szerek hatására keletkezhetnek. Intenzitásuk az UV színekéhez fogható.

224 A *tierradentro* sírok *hipogeók*, azaz dombok belsejében kialakított, másodlagos (urnás) temetkezésre szolgáló helységek. A sziklába vájt, homorúan ívelő falak és tartóoszlopok egész felületét kígyóbőrt idéző minták borítják, miáltal ezek a földalatti temetkezéshelyek kifordított óriáskígyókra emlékeztetnek (ez utalásként is értelmezhető a halál élettel ellentétes, „fordított” minőségére). Hasonló, kéregre festett ábrákat ma is készítenek *Amazónia*-szerte, sőt egyes helyeken az eredeti – mitikus anakondához fűződő – rituális jelentés is fennmaradt.

fejtése sem, aki az ayahuasca-transz „fénykigyóit” a DNS által kibocsátott biofoton-mintákkal feleltette meg:²²⁵ alkalmam volt ugyanis megfigyelni, hogy a gyógyító szertartások során a sámánok sem kígyókként, hanem esszenciális erő-alakzatokként kezelik őket; mindenesetre érvei meggyőztek arról, hogy a sámáni tevékenység *racionális* leírásához mikrobiológiai alapismeretekre is szükség van.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *San Agustin* kőszobrok megalkotói a valóság láthatatlan-hallhatatlan kiterjedésében való jártasság morfémáját összekapcsolták a transzban jaguárral azonosuló sámán alakjával. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *San Agustin* kulturális szimbólumokat kizárólag látomások alapján formálták volna meg: a gondosan kódolt anyag olyan utalásokat is tartalmaz, amelyek alapján a rejtett összefüggések a látható tartomány felől is megközelíthetőkké válnak (hogy miért kellett gondosan kódolni mindent, ami kapcsolatban állt az áthatolás műveletével, nem lehet kétséges: az erő-növények profanizálásának egyik következménye – a kábítószeres megfélemlítésen történő térhódítása – mindenki által ismert). Olyan tényleges megfigyelésekre gondolok, mint amilyen Mezo-Amerikában az *őz* és az ürülékén tenyésző „varázserejű” *gomba* szimbiotikus kapcsolata.²²⁶ *San Agustin* sámán-művészei – más amerikai kultúrák beavatottjaihoz hasonlóan – így építhették ikonográfiájukba a *mókus* motívumot (az apró termetű rágcsálót pszichoaktív alkaloidákat tartalmazó magok – talán *wilca*, vagyis *Anadenanthera colubrina* – szorgos gyűjtésében „érhették tetten”: a kultúra szent forrásának főfalán, a tollas fejdísz viselő sámán alakja mellett ábrázolták).

Míg a mezo-amerikai térségben a *kígyó* és a *madár* együttes ábrázolása egyáltalán nem számít ritkaságnak (Mexikó címerében például

225 Narby 1998.

226 Szibériai megfelelője a *rénszarvas/gomba* motívum (Furst 1976).

a korábbi jóslatértékű látomást beteljesítő hódító azték sas győzedelmeskedik az Altiplano kígyó formájában megjelenített ősi szellemiségén), *San Agustin* leletegyüttesében a kígyó és a bagoly társított motívuma csupán egyetlen szobron szerepel. Felületes kommentárok az „ég és a föld viszonyának egyik aspektusa”-ként magyarázzák, míg mások „a jó és a rossz konfliktusának ábrázolásá”-t látják benne; figyelembe véve a helyszínt, inkább az áthatolás egy ritka, szofisztikus metaforájának tűnik. A bagoly az éjszakához – és közvetve a holtakhoz, a túlvilághoz – tartozó lény: egy nekropoliszban föltételezhetően a halál győzelmét hirdeti a földi életerőt, az anyagi világ energiáit (is) szimbolizáló kígyó fölött.

A tudat- és valóságsszintek harmonizálásának sámáni feladatát képviselő morféma egymás számára idegen kultúrák ikonográfiáiban is megjelenhet hasonló formában. A *csak beavatott által kibogozható hurok* eszméje például a keltáknál és a frígeknél egyaránt megtalálható (bár *Nagy Sándorról* azt tartják, hogy több keleti misztériumba is beavatást nyert, a gordiuszi csomó problémáját mégis gyanúsán profán módon „oldotta” meg...). A *hurokmotívum* morfológiai jelentése – kígyóhoz kapcsolódó egyértelmű formai asszociációján kívül – önmagában is elemezhető,²²⁷ mégpedig a szellemi vezető tevékenységének *jellegeből* kiindulva. A főpap vagy sámán jelképesen hidat képez a valóság tartományai között (a pápa egyik legkorábbi címe – *Pontifex Maximus* – szó szerint „Legfőbb Hídverő”-t jelent²²⁸). Mivel a dél-amerikai kontinensen a hidakat nem építették, hanem csomózták, fonták vagy hurkolták, konkrét referencia-tartalmat sejtek a sámán- és/vagy isten-ábrázolá-

227 E dolgozat csak a vizuális formanyelvvel foglalkozhat: zenével, illetve tánccal megjelenített hurkok morfológiai vizsgálatára – néprajzi kontinuitás híján – *San Agustin* esetében nincs mód.

228 Erről bővebben olvashatunk *R. Guénon* írásaiban (Guénon 1962).

sok hurok-motívumaiban (ez a formai megoldás mellékesen a sámáni hálózat sajátos „hurkolt” jellegére is utalhat). A szövés, fonás és csomózás a művelésnek mind gyakorlati, mind jelképes aktusai: a kósárfonást, gyékényszövést a tradicionális indián kultúrák mindmáig rituális tevékenységnek tekintik (16a, 16b, 16c kép).²²⁹

A híd eszméjét képviseli a szivárvány is. A kétfejű szivárványkigyó-motívum az Andok-vidéken gyakori, de *San Agustin* ikonográfiájában is előfordul (17. kép).

Továbbgondolva a fentieket valószínűnek látszik, hogy *San Agustin* egyes szobrain a fül helyén kialakított hurok, csomó vagy csigavonal a hallható tartományt meghaladó hallás képességére utal. Ugyanakkor – ahogy úgyszólván az egész kontinensen – itt is előfordulnak a nagyothallók „kürtjére” emlékeztető fülbevalók. Ez utóbbiak más módon is összefüggésbe hozhatók a *transzcendens hallás* morfémájával: mindig nemes anyagokból – jádéból vagy különféle, kiváló energiavezetői tulajdonságokkal rendelkező aranyötvözetekből – készítették őket, *kizárólag kiválasztottak számára* (18–20. kép).

Néhány sírból „Díszek”-ként vagy „Ékszerek”-ként kommentált, aranyból készült csigák is előkerültek. Alakjuk és anyaguk egyaránt arra utal, hogy inkább az „áthatolás jelképes eszközei”-nek tekinthetők.

A *transzcendens* tartományra kiterjesztett látást írisz nélküli („üres”) és/vagy kancsal szemekkel, esetleg – a *transzcendens* hallás

229 E gondolkodásmódot kiválóan illusztrálja a sámáni hálózat morfémájának néhány figyelemre méltó formai megoldása, amelyek valószínűleg a *sakrális földrajz* alapját (is) képezik. Ilyen a *maja* „fehér utak” rendszere, a *sacheob* (szellemi megfelelője a *Kuxan Sum*, melynek legendás érrendszerében az istenség és földi helytartójának vére együtt kering). Hasonló elv érvényesül az Inka Birodalom híres úthálózatában (az *inka* utak a szentnek tartott helyeket egymással összekötő láthatatlan vonalak – a *cequek* – irányát követik), valamint a dél-amerikai őserdőket keresztül-kasul (ténylegesen) átszövő kereskedelmi ösvények, amelyek a (szellemi természetű) sámáni hálózat erővonalai mentén futnak.

megjelenítéséhez hasonlóan – egy csigavonallal érzékeltették: ez utóbbival a tudatállapot módosítása során alkalmazott defokalizáció is hatásosan érzékeltethető (21–22. kép).

Bizonyos esetekben a *föld alá rejtés* („okkultáció”) ténye is válhat utalásértékűvé (*San Agustin* esetében az eljárás hatékonysága bizonyítottnak tűnik, hiszen a leletek értelmezése mindmáig elakadt a látvány szintjén!). Jó példa rá a „*Püspök*” névre keresztelt monolit, amelynek földbe ásott (láthatatlan) része fejjel lefelé fordítva „tükrözi” a föld fölött látható sámánt, utalva ezzel a két világ egymáshoz való viszonyára.

De számomra mindennél beszédesebb az a kettőshurokszerű gondolat-csavar, amelyet a *San Agustin* szobrok és/vagy szoboregyüttesek – mint kulturális szimbólumok, tehát mágikus objektumok – többsége rejt: kisugárzásuk nem hagy kétséget afelől, hogy *azokat az erőket is képviselik, amelyek formát adtak nekik*. A sámán-művészek által faragott sámánszobrok egyben mágikus önábrázolások is, és joggal tekinthetők az – egyéni és társadalmi szinten párhuzamosan művelt – *önvizsgálat*, egyszersmind a közösség iránt érzett *felelősségtudat* bizonyítékainak, azaz maradéktalanul eleget tesznek a műalkotás mindenkorinak kritériumának.

3. VISSZAKAPCSOLÁS

Abya Yala földjén folyamatosan szembesültem az evidenciával: minden kultúra sorsát saját szellemi kasztjának rátermettsége határozza meg, és ha elvész a szellemi értékek mágikus újratemtésének képessége, a kultúra menthetetlenül sorvadásnak indul. A közelmúlt eseményei újfent megerősítették, hogy ilyen körülmények között az erőszak is

kezelhetetlenné válik: fenyegetését – mint láttuk – sem a vezető gazdasági nagyhatalomként jegyzett Amerika, sem a jeles gondolkodókkal rendelkező Franciaország nem tudta megnyugtatóan föloldani. Valószínűleg azért, mert ehhez egy olyan jellegű beavatkozásra lenne szükség, amelynek realizálására kizárólag a kultúra geneziséét egykor felülvizsgáló, művelését a szellemi dimenzió erővonalainak megfelelően irányítani képes szellemi kaszt alkalmas – csakhogy ilyenrel egyik sem rendelkezik.

A nyugati kultúra és az iszlám saját civilizációs folyamataik különböző, bár hasonlóképpen hanyatló pillanatait élik. A nyugati kultúra helyzetét és bonyolult túlélési stratégiáit már fölvezéltem, sőt rámutattam arra is, hogy jelenlegi formájában miért látom alkalmatlannak idegen erők hatékony integrálására, amire – más okok miatt – az iszlám sem hajlik. Poszt-kulturális társadalmaink laikus irányítóival szemben, a hatszáz évvel fiatalabb iszlámnak még vannak szellemi vezetésre alkalmas személyiségei. Csakhogy azok – bár tekintélyük hitelesítésére szellemi célokat hirdetnek (egyébként pontosan úgy, ahogy azt a középkorban a keresztény papság is tette) –, a szellemiség nyilvánvaló dekadenciája miatt hatalmukat gyakorlati előnyök megszerzésében kamatoztatják. Amit nem lehet sokáig büntetlenül űzni, de mivel a büntetést sem valódi autoritás helyezi kilátásba, az elszabadult erőszak tovább gerjeszti magát, és – majd miután mindkét „félnek” helyrehozhatatlan károkat okozott –, valószínűleg saját kultúráját fogja megsemmisíteni. Nem túl fényes kilátás, amit a dél-amerikai samanizmus gondolatmenete is megerősít: két kultúra egymás ellen irányuló feszültségeinek levezetésére egyetlen erőszakmentes módszer kínálkozik, mégpedig az egymás energiahálózatába való kölcsönös beépülés – amire pedig nincs sok esély.

Ezen a ponton szeretném összegezni gondolataimat, és a kultúr-
morfológia szempontjait a magyar kultúra néhány nyugtalanító jelen-
ségére alkalmazni.

Hosszabb távollétek után Magyarországra visszatérve mindig újra meg-
ütközöm az agresszivitás mértékén. Kifejezetten veszélyes helyeken is
jártam, ezért megalapozottan állíthatom, hogy Kairó, Isztambul, Mexi-
kóváros vagy akár Lima első ránézésre valóban hajmeresztő útvesztői-
ben összehasonlíthatatlanul kevesebb erőszak kering, mint a jóval
szelídebbnek látszó Budapest véráramában.

Sámáni tudásra vonatkozó ismereteim elegendőek ahhoz, hogy fel-
ismerjem: az agresszív vezetés, a depresszió, a rák, a szív- és érrend-
szeri megbetegedések gyakorisága rendkívül rossz hatásfokú belső
energiagazdálkodásról árulkodnak. Míg a sok alkoholista, erős dohá-
nyos és drogfüggő képtelen az energiák megfelelő áramoltatására, az
öngyilkos minden erre vonatkozó kísérletet végleg feladott.

Egy dél-amerikai sámán – persze kellő akklimatizálódás után – va-
lószerűleg azt mondaná erre, hogy a közösség testének egyes pontjain
túlzott a feszültség, másutt viszont kóros elzáródásokat észlelne. Meg-
állapítaná, hogy az energiák áramlása esetleges, és nem értené, hogy
miért nem foglalkozik ezzel senki, amikor saját tapasztalatai azt mutat-
ják, hogy a rá vonatkozó tudás könnyen „áthozható”. Néhány gyakorla-
tias kérdést is föltenne erő-növényeinkről, és amikor kiderülne, hogy
fogalmunk sincs róla, hogy miről beszél, nagyszerű infrastruktúránk el-
lenére elképesztőnek találná primitívségünket. (Azt azért talán – merő
kíváncsiságból – még megkérdezné, hogy mi célból alkalmazunk egy
halmozottan öngyilkos stratégiát – de ez minden: nem erőltetné a dol-
got, hiszen gyógyítani csak azt lehet, aki valóban meg is akar gyó-
gyulni.)

Persze hasonló dolgokat tapasztalna Londonban, Moszkvában, Frankfurtban, Madridban és Brüsszelben is, amitől itt és ott néhányan – talán némi büntudattal – elgondolkodnának a szellem-érzékeny emberek felelősségén...

Kétségtelen, hogy kortünetről, válságtünetről van szó; de vajon miért pont mi magyarok kerülünk úgyszólván minden baljós ranglista élére?

A magyar kultúrához viszonyított távolságom, amit bolyongásaim hol növelnek, hol fölszámolnak, az utóbbi időben mintha állandósult volna: úgy érzem, képessé váltam arra, hogy „kívülről-de-belülről” vegyem szemügyre jelenségeit.

Mikrokulturális egységem akkora rutinra tett szert a kulturális nomadizmus műfajában, hogy gyakorlatilag bárhol rá tud kapcsolódni a Föld-szellem egyik „szerverére”: szinte bármilyen körülmények között le tudom tölteni azokat a Hagyomány-fragmentumokat, amelyeket jelentősnek érzek. Ez azt jelenti, hogy életképes mikrokultúra vagyok – vagy inkább azt, hogy nem a nyugati kultúrát tartom az egyetlen megbízható szervernek? Bármelyik újabb bizonyíték amellet, hogy a mikrokultúrák számára halaszthatatlanná vált a saját léggöyökér növesztése.

Tény, hogy tőlünk nyugatabbra, a „fejlettebb” nemzeti kultúrákon keresztül már úgyszólván lehetetlen eredeti, nyers állapotú energiához hozzájutni, amint ezt az „egzotikumot kereső” turizmus tömegjelenéssé válása is tanúsítja. Nyugat-Európában már sikerült a természetet maradéktalanul humanizálni, és a művelők csak a reciklálás és a re-reciklálás egyre korlátozottabb lehetőségei között válogathatnak. Bár ezzel az első ránézésre kifogástalanul ökológikusnak tűnő eljárással rendkívül finom, a látvány szintjén olykor kifejezetten pazar formákat

öltő energia nyerhető, minőségét csak az csodálja, aki nem érzékeli gyengeségét (ami annak a jele, hogy *valójában* egyáltalán nem ökológikus).

Ahogy Abya Yala az észak-amerikai mega-civilizáció számára, úgy Közép-Kelet-Európa a nyugati kultúra maradványait teljes gőzzel recikláló térség számára jelenti az egyetlen mozgósítható vésztartalékot: rendkívül intelligens stratégiát kell kidolgoznunk, ha nem csupán táplálékul szeretnénk szolgálni. Néhány morfológiailag értelmezett, identitásvédő művelési módszer és párhuzam megvilágítása hasznosnak bizonyulhat ehhez a feladathoz: úgy érzem, hogy latin-amerikai tapasztalataimból mind a nemzeti, mind a mikrokulturák számára levonhatók tanulságok.

Az Európához csatlakozás eufórikus-depressziós folyamatát egyszer már végigkövettem Spanyolországban. *Ott és akkor* – ahogy *itt és most* – nem politikai vagy gazdasági aspektusa érdekelt (ez utóbbi számomra egy unalmasan egyszerű alaktani képződménynek tűnik, akár egy érdekházasság érzelmi háttere); inkább kultúrmorfológiai lehetőségei izgatnak, közülük is elsősorban azok az erővonalak, amelyek még felhasználhatók a műveléshez, illetve az identitás megőrzését szolgálhatják. A „spanyol tapasztalat”²³⁰ lesz másik viszonyítási pontom a fent vizsgált problémák mélygyökereinek feltárásához.

Táplálkozás és energiahasznosítás

Az energiákat elsősorban táplálék formájában vesszük magunkhoz, ezért megalapozottnak látszik, hogy az anomáliák okait elsősorban táplálkozási és energiahasznosítási szokásainkban keressük.

230 A spanyol párhuzam hosszú személyes tapasztalatra épül: 1977 óta élek Spanyolországban, amelyet választott hazámnak tekintek.

Az egészséges emberben az energia mindig az óra mutatójával azonos irányban áramlik: a gyógyító szertartások ülésrendje, a rituális mozdulat-szekvenciák, táncok mind ezt hivatottak erősíteni (a *paez* sámánok az energia-anomáliák feloldásához megidézett erőket bal kezükkel, a jobb lábuk mentén „húzzák” felfelé, majd fejük tetején átsegítve, bal kezüket leeresztve vezetik vissza a földre²³¹). Ennek megfelelően az ellentétes irányban áramló energia testi vagy lelki betegséget jelent. Ezzel valaha mi is tisztában lehettünk: a fekete²³² macska, ha balról jobbra keresztezi utunkat, mindmáig szerencsétlen előjelnek számít, mivel a kedvező áramlattal ellenkező irányban halad (a madarak röptét figyelő jósök ugyanezt az irányt a *levegőben* pozitívan értelmezték). Így keverjük a majonézt (furcsa, de fordítva nem áll össze), és talán ezért közlekedünk a jobb oldalon; megalapozottnak látszik a feltetelezés, hogy ide vezethető vissza az óramutató mozgási irányának konvenciója is.

Amikor birtokba vettük a Kárpát-medencét,²³³ hosszú vándorlás állt mögöttünk; ez idő alatt több olyan ősi eljárás is használaton kívülre kerülhetett, amely segítségünkre lehetett volna abban, hogy új élőhelyünk növényeinek erejét („lelkét”) magunkba, illetve kultúránkba építsük. Valószínű, hogy a honfoglalás idején már nem rendelkezünk

231 *Hugo Portela* szóbeli közlése (Popayan, 2002. március 1.)

232 A fekete eleve „baljósnak” számít, ami nem csoda: a fehérrel (tulajdonképpen a *fénnyel*) ellentétben, amely minden színt magában hordoz, a fekete (a sötétség) a színek tagadása, amennyiben elnyeli a színeknek megfelelő elektromágneses hullámokat.

233 A „kalandozások” epizódját vizsgálva óhatatlanul fölmerül a gyanú, hogy talán kényszerből telepedtünk le annakidején a Kárpát-medencében; ezt megerősíti a térség vízrajzi sajátossága, miszerint az egész medence vízrendszere csak egyetlen ponton, a Vaskapun át tud kiürülni. A lefolyó víz nem csak tisztít, és nem csupán fizikai értelemben, de ha akadályok nehezítik útját, örvényeket képez, és zavarossá válik, másutt pang, esetleg lápot alkot. Ezek a tájelemek ellenőrizhetetlenné vált emóciókat jelképeznek: talán ez lehetett az oka, hogy – a korabeli krónikák egybehangzó állítása szerint – a Kárpát-medence gyéren lakott terület volt.

„sajátnak” tekinthető növényekkel, majd később, a sámáni hálózat szétzilálása következtében a hagyományunkban szereplő erő-növényekhez sem tudunk hozzájutni, miáltal az áthatolás lehetősége meg lehetőségen beszűkülhetett.

Viszont félnomád állattenyésztő múltunkból – bár a fogyasztásra kerülő állatok erőinek integrálásáról, mint újsütetű keresztényeknek, szintén le kellett mondanunk – megtartottuk a *húsevés* szokását (étrendünk mind a mai napig húsközpontú). Csakhogy ez egyáltalán nem felel meg időközben megváltozott életrendünknek: az állati eredetű táplálék többször földolgozott²³⁴ energiákat tartalmaz, amelyek konszolidált körülmények között – megfelelő társadalmi szelepek híján – csak halmozódnak a szervezetben, míg el nem érik a kritikus mennyiséget, és „fölrobbannak”. Ez pedig erőszak, a maga vegytiszta állapotában: nem kell sámánnak lenni ahhoz, hogy lássuk, milyen következményekkel jár, ha elszabadul.

Jelenleg a szervezetünkbe jutó állati eredetű táplálékot csupán a fizikai szinten integráljuk, mivel már nem ismerünk olyan szertartásokat, amelyek ezt a bonyolult energiaképletű ételmet lelki szinten is hasznosíthatóvá tehetnék. A profán módon leölt állatból származó energia ugyanis nem rendelkezik megfelelő „hurkokkal” ahhoz, hogy a fizikai szinten kívül másutt is „megtapadjon”, ami paradox állapotot, egyidejű túl- és alultápláltságot eredményez: az ilyen táplálkozás semmiképpen sem mondható kiegyensúlyozottnak. Hogy a gyakorlatban ponto-

234 Az állatok a fotoszintézist végző – tehát az energiákat közvetlenül használó – növényekkel vagy más állatokkal táplálkoznak. Ez többszörös áttételt jelent, ami – a sámáni terminus szerint – „ellenőrizhetetlen módon sűrített” energiákat eredményez (nem véletlen, hogy sámánok ritkán esznek húst). Az állatok megfelelő leölésére egyes kultúrák ma is figyelmet fordítanak (a mediterrán étlettérben csak a zsidók), pedig mi is tisztában vagyunk azzal, hogy a halálfélelem adrenalint és hasonló hormonokat fecskendez az áldozat vérébe, ami nemkívánatos irányba befolyásolhatja a fogyasztó agressziószintjét.

san mit jelent ez a sámáni terminológia, azt mindenkinek magának kell megfejtenie, ugyanis a ráközelítés – egy közös, mindenki számára elfogadható program híján – már csak egyénileg, azaz mikrokultúrákból kiindulva képzelhető el. (Amennyiben így sem sikerül használható „hurkokat” létrehozni, tanácsos a húsfogyasztást drasztikusan lecsökkenteni, vagy akár egészen elhagyni.)

Territorialitás²³⁵ és nemzettudat

Mind Spanyolország, mind Magyarország földrajzilag Európához tartozik, ennek ellenére mindketten megélték az elszigeteltség traumáját: *Franco* és a szovjet megszállás ebből a szempontból nem igazán jelentett különbséget, ráadásul mindkét esetben csupán betetőzése volt egy megpróbáltatások sorozatából álló történelemnek.

A Földközi-tenger déli és keleti partjainak különböző génuszait ötvöző szellemiség *lelki* aspektusa – az idővel az egész nyugati kultúrát a maga képére formáló keresztény vallás – más-más szögben ékelődött kultúránk testébe. A spanyolok – a moszlim hódítás következtében – hétszáz éven keresztül úgyszólván nem is számítottak európaiaknak (a „*Spain is different!*” hatvanas években bedobott kihívó jelszava valójában egy Európa iránti több évszázados kisebbségi komplexus feloldására tett kísérlet volt): identitásuk megőrzéséhez évszázadokra vissza kellett húzódnium tudatuk keresztény mélyrétegeibe, amiből mellesleg hatalmas *lelki* erőt is meríthettek.

Velünk egészen más történt. A világról kialakított képünket valószínűleg fenekestől fölforgatta a kényszerű áttérés, ezért a mi első

235 A latin eredetű *territorialitás* szót jobb híján használom (legfeljebb „terület általi meghatározottság”-ként lehetne lefordítani): nagyjából a terület méretével és minőségével való azonosulást jelenti.

kereszténység-élményünk inkább az indiánokéhoz, mint a spanyolokéhoz hasonlítható. Több száz évünkbe tellett, amíg sikerült (?) földolgoznunk az ősi hitrendszerünk és hagyományos életmódunk egyidejű feladásából származó traumát (talán jogosan érezzük, hogy az Európához csatlakozást ezzel egyszer s mindenkorra megfizettük).

A másik alapvető különbség a két kultúra között, hogy amikor mi megérkeztünk a Kárpát-medencébe, az ibér géniusz földjén – miként egyébként egész Nyugat-Európában – már évezredek óta földműveléssel foglalkoztak. És bár a kulturális minta mindig az őslakóké, a hódító szándékkal érkezők mindig szélesebb körű tapasztalatot hoznak magukkal, minek következtében a letelepedettekénél hatásosabb stratégiákat alkalmaznak.²³⁶ Másrészt nehezen földolgozható hátrányt jelent, hogy hosszú ideje egyetlen *genius locival* sem építettek ki tartós kapcsolatot, ezért hajlamosak alábecsülni annak hatalmát.

Hamvas Béla rendkívül nehezen belakható területként írta le a Kárpát-medencét:²³⁷ egyszerre öt géniuszsal akkor sem lett volna könnyű gyümölcöző (szellemi) kapcsolatot kiépíteni, ha történetesen a keresztény egyház elnézőbb lett volna a „pogány praktikák” iránt – ami éppen nem jellemezte a kort: tilalmi miatt valószínűleg soha nem sikerült kellőképpen feltárnunk az új haza földjén honos növényekben rejlő lehetőségeket.

236 Egy ilyen, számunkra különösen tanulságos stratégiát követnek a *kametsák*. Ez a négyezer lelket számláló közösség jelenleg Kolumbia délkeleti részén, a Sibundoy-völgyben él. Mivel máshonnan érkeztek ide, nem rendelkeznek saját területtel, és ezért hiányzik a terület növényeiből szintetizálható társadalmi erőkör, amely őslakos szomszédait képesé teszi arra, hogy környezetükből közvetlenül vonják ki a nyers erőket. Mivel az őshonos *sionáktól* és *cofánoktól* szerzik be növényeiket, a sámáni hálózatba kölcsönösségi alapon nyernek bebocsátást. Ennek ellenére – vagy éppen ennek köszönhetően? – közülük kerülnek ki a legerősebb sámánok.

237 Hamvas 1988a.

Maradéktalan azonosulás nélkül nem alkalmazható a legkézenfekvőbb – *metamorfózis* jellegű – kulturális túlélési stratégia, de talán éppen emiatt tudtunk megőrizni valamit kultúránk eredeti *légköréből*. (Ez a „valami” olyannyira nyilvánvaló, hogy szinte minden hazánkba látogató külföldi lelkesen kommentálja: Nyugat-Európából nézve valóban egzotikusnak tűnhet!) Ennek természetesen sok köze van a nyelvhez is, amely kétségkívül minden kultúra *lelkének* ős-morfémáit őrzi, de korántsem jelenti azt, hogy identitásunkat kizárólag nyelvünk képviselné.

Újfent a sámáni tudásra hivatkozom, amikor kijelentem: egy kultúra *teste* a kultúra által elfoglalt *területtel* azonos.²³⁸ Területének kiterjedése alapvetően meghatározza egy nemzet tudatát: a brazilok, peruiak, mexikóiak természetes, nagyvonalú magabiztossága egyértelműen szembeállítható az ecuadoriak, bolíviaiak óvatosságával, körültekintő helyzetértékelésével.

Abya Yala sámáni tudásának rendszere – a *Láthatatlan Birodalom* energiaterképe – egy kontinensnyi területet ölel fel, ezért természetes, hogy a hálózatot működtető sámánok minden mozdulatát áthatja a nagyság tudata. Föllépésük nem hagy kétséget afelől, hogy tudásuk a létező legnagyobb organikus jellegű kommunikációs hálózat részét képezi. Privilegizált helyzetükből ennek ellenére érdeklődést tanúsítanak mindenfajta másság iránt, készen arra, hogy értékeit integrálják.

Ezzel szemben, a kicsinységből bizonytalanság árad, egyszersmind szorongás, hogy korlátozott lehetőségei miatt esetleg nem tud megfelelő határfokon kommunikálni, önmagát kifejezni, esetleg egy nagyobb egységbe integrálódni. Így érdeklődés helyett gyanakvó a másság iránt, és vonakodik elismerni, hogy esetleg tanulhatna tőle.

238 Pinzón–Suarez 1991.

A merevséget és a „lezáró mozdulatokat” az őserdőben súlyos betegségként diagnosztizálják, de mint a legtöbb energia-anomáliát, egyáltalán nem tartják gyógyíthatatlannak.

Testének megconszonkítását minden kultúra traumaként éli meg mind egyéni, mind közösségi szinten: a spanyoloknak százötven év sem volt elegendő ahhoz, hogy földolgozzák világbirodalmuk elvesztését – pedig veszteségük csupán tengeren túli területekre és nem a közvetlen nemzeti élettérre vonatkozott. Trianon a magyar kultúra számára egyszerre több testrész amputálásához fogható megrázkódtatást jelentett: hasonló horderejű energiavesztés ellensúlyozása több sámán kapacitását hosszú időre lekötötte volna. De nekünk ekkor már rég nem voltak sámánjaink.

Ahhoz képest, hogy nem ismertünk egyetlen fájdalomcsillapító, vagy regenerálódást gyorsító módszert sem, sokkal rosszabbul is reagálhattunk volna – mármint *kifelé*. *Befelé* viszont végképp nem tudtuk semlegesíteni a nemzet testében keletkezett energia-anomáliákat, s azok máig lelki és testi betegségek formájában sugároznak vissza ránk. A gyógyulás – ismételten a sámáni tudás analógiáját veszem alapul – csak akkor kezdődhet el, ha tudomásul vesszük, hogy nem a levágott végtag fáj, csak a rá emlékező idegek, és belátjuk, hogy a *végtagok újra kinövesztésének képessége nem tartozik az emberi Hagyomány tartalmához*. Márpedig aki a Hagyományban foglalt emberi alaptermészettel ellentétes irányú indulatokat gerjeszt, az energiák egészséges – egyszersmind természetes – ön-regeneráló áramlását akadályozza, azaz felelőtlenül cselekszik.

Sokat segítené persze az is, ha kultúránk testére összpontosított figyelmünket megpróbálnánk ellensúlyozni szellemi értékeire irányított koncentrációval; az *egyensúly* stratégiáját kultúránk túléléséhez évez-

redeken keresztül sikerrel alkalmazták a Láthatatlan Birodalom szelle-
mi vezetői – talán nálunk is beválna.

A *régió* fogalma a territorialitás korszerű formájának ígérkezik. Ez az egyetlen, nem politikai szempontokat követő rendező elv, amely már-már önálló kulturális formációknak tekinthető elemeket használ. Ígéretes lehetőségei az utóbbi időben kezdtek kibontakozni: örömmel ismerem fel, hogy ugyanazt a *szinergián alapuló* energiafelhasználási módszert alkalmazza, amelyből a magaskultúrák ereje is származik! Szellem-érzékenysége is hasonló lehet, hiszen egy könnyen azonosítható *genius loci* hatósugarában kialakult különféle helyi jellegű kultúráknak és – bennük, mellettük, értük vagy ellenük – formálódó mikro-kultúráknak kínál rugalmas keretet anélkül, hogy rájuk erőltetné magát. Úgyszólván mindenfajta társadalmi feszültség levezetésére alkalmasnak látszik, és ehhez csak az intézményesülés csapdáját kell elkerülnie (nem mintha ez könnyű lenne!).

Szemmel láthatóan megérett az idő arra, hogy kultúránk fennmaradásának érdekében politikai határoknál korszerűbb – egyszersmind eredetibb – egységekben gondolkodjunk; ebben (is) rendkívül fontos szerep jut a szellem emberének, a teremtő erőket felelősen kezelő sámán örökösének, a művésznek.

...A nap már magasan járt, mire felébredtem; régen megszártotta a viaszosan csillogó leveleket, és eltüntette az éjszakai égszakadás utolsó nyomait is. Az ajtónyíláson betóduló hőség viszkózus falat vont függőágyam köré: mivel semmi kedvem nem volt beleütközni, csak a szememmel pásztáztam a kunyhó belsejét.

Az idegbeteg lány eltűnt, de az iquitosi kereskedő akkurátusan összehajtogatott ponchója még ott hevert, ahol nemrég a gazdája. A szemközti sarokban csak a sovány asszony szuszogott ritmikusan, per-

gamenszerű arca teljesen kisimult, mintha meggyógyult volna. – Azért ilyen gyorsan nem megy, figyelmeztettem magam; – vagy talán még-is? – tettem hozzá gyorsan, reménykedve. Túlradó szeretetet éreztem iránta, miközben tekintetemmel megsimogattam elkínzott testét.

A tornácról beszűrődött maestro Vídes hangja: halkan beszélgetett tanítványával és a tabatingai hajóssal, miközben az asszonyok a víz-csapnál csörömpöltek. Mind hozzám tartoztak, és ez nagyszerű érzés volt!

Főtt yucca illata csapta meg az orrom, de nem éreztem éhséget; más irányban folytattam hát érzékeim ébresztgetését: kinyújtottam kezemet a nejlonzacskóért. De csak miután belekortyoltam a langyosnál valamivel melegebb vízbe, akkor jöttem rá, hogy mennyire keserű a szám íze: az ivóvizet cukros szirupnak éreztem.

Ennek ellenére nagyon elégedett voltam a vadonatúj világgal, amelynek születésében részt vehettem. Minden, ami élt, immár elválaszthatatlanul részemmé vált: a papagájszerű madarak ricsaja, a tollseprű formájú chonta-pálma az ablaknyílásban összes élősködőjével és a levelén sütkérező türkizkék gyíkkal együtt.

A vágy, hogy testet építsek magamnak, észrevétlenül fogalmazódott meg bennem. Nem sürgetett senki, egyszerűen megéreztem, hogy eljött az ideje. Kimentem a tornágra, és elfoglaltam tegnapi helyemet a deszkaasztal mellett (a hűtőláda és a hallgatag iquitosi kereskedő között), és szertartásosan szürcsölni kezdtem az újjászületésem utáni első teát; azután lassan, nagyon lassan, elszopogattam egy érett papayát is. Jó kezdetnek ígérkezett.

- ASSMANN, J. 1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz.
- BAUDRILLARD, J. 1987 *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat.
- BAUDRILLARD, J. 1997 [1990] *A rossz transzparenciája*. Budapest, Balassi-BAE-Intermedia.
- BAUDRILLARD, J. 1992 [2000] *La ilusión de fin*. Barcelona, Anagrama. (*Az utolsó előtti pillanat*. Budapest, Magvető).
- BLACKMORE, S. 2001 *A mémgépezet*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- BLOCH, M. 2000 *Múlt és jelen a mában*. In: Fejős Z. (szerk.) *Idő és antropológia*. Budapest, Osiris.
- CAMPBELL, J. 1972 [2000] *Myths to Live By*. London, Souvenir. (*Velünk élő mítoszok*. Budapest, Édesvíz).
- CASTANEDA, C. 1974 *Las enseñanzas de don Juan*. Mexico, FCE.
- CHATWIN, B. 1994 [1987] *Los trazos de la canción*. Barcelona, Muchnik. (*The Songlines*)
- CIRLOT, J. E. 1979 *Diccionario de símbolos*. Barcelona, Labor.
- DAWKINS, R. 1986 *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.
- DENNETT, D. C. 1998 *Darwin veszélyes ideája*. Budapest, Typotex.
- DESCOLÁ, P. 1989 *La selva culta*. Abya Yala-MLAL. Ecuador, Quito.
- DURAND, G. 1982 *Las estructuras antropológicas de lo imaginario*. Madrid, Taurus.
- DURKHEIM, E. 1912 [1997] *A vallási élet elemi formái*. In: Bohannon, Glazer (szerk.) *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem.
- ECHEVERRI, J. A. 1993 *Tabaco frío, Coca dulce, Colcultura*. Kolumbia.
- ELIADE, M. 1951 [1960] *El chamanismo y las técnicas arcáicas del éxtasis*. Mexico, FCE.
- ELIADE, M. 1957 [1987] *A szent és a profán*. Budapest, Európa.
- ELIADE, M. 1963 [1992] *Mito y realidad*. Barcelona, Labor.
- EWALD, P. W. 2002 *Járványok kora*. Budapest, Vince.
- FERICGLA, J. M. 1989 *El sistema dinámico de la cultura y los diversos estados de la mente humana*. In: *Cuadernos Antropológicos*. Barcelona, Anthropos.
- FERICGLA, J. M. 1994 *El hongo y la génesis de las culturas*. Barcelona, Los Libros de la Liebre de Marzo.

- FURST, P. T. 1972 *Hallucinogens and culture*. San Francisco, Chandler and Sharp.
- GARZA, M. 1990 *Le chamanisme nahua et maya*. Paris, Trédaniel.
- GELL, AL. 2000 *Idő és szociálintropológia*. In: Fejős (szerk.): *Idő és antropológia*. Budapest, Osiris.
- GOETHE, J. W. 1883 *Naturwissenschaftliche Schriften*. Steiner (szerk.). Stuttgart.
- GUÉNON, R. 1995 *Símbolos fundamentales de la Ciencia Sagrada*. Barcelona, Paidós.
- GUREVICS, A. J. 1974 *A középkori ember világképe*. Budapest, Gondolat.
- HAMVAS Béla 1959 [1988a] *Az öt géniusz*. Budapest, Életünk.
- HAMVAS Béla 1944 [1988b] *Scientia Sacra: az őskori emberiség szellemi hagyomány*. Budapest, Magvető.
- HAMVAS BÉLA–KEMÉNY KATALIN 1947 [1989] *Forradalom a művészetben*. Budapest, Pannónia.
- HAMVAS BÉLA 1991 *Tabula Smaragdina*. In: Dúl (szerk.): *Hamvas Béla művei*, 6. köt. Szentendre, Medio.
- HAMVAS BÉLA 1994 *Az Aphaia-templom*. In: *Arkhai*. Budapest, Medio.
- HAMVAS BÉLA 1998 *Írás és hagyomány*. In: Baranyai–Horváth (szerk.): *Tradíció*. Budapest, Kvintaesszencia.
- HARNER, M. 1987 *La senda del chamán*. Madrid, Swan.
- HELLPACH, W. 1992 *Geopsique*. Madrid, Case Horus.
- HOPPÁL MIHÁLY 1994 *Sámánok, lelke és jelképek*. Budapest, Helikon.
- HUBERT, H.–MAUSS, M. 1905 [2000] *Rövid tanulmány az idő kezdetétől...* In: Fejős (szerk.): *Idő és antropológia*. Budapest, Szerzők.
- JUNG, C. G. 1931 [1993] *Föld és lélek*. Budapest, Kossuth.
- JUNG, C. G. 1945 [1997] *A szellem szimbolikája*. Budapest, Európa.
- KANDINSZKIJ, V. 1931 [1993] *Föld és lélek*. Budapest, Kossuth.
- KÖMLŐDI FERENC 1999 *Fénykatedrális*. Budapest, Kávé.
- KRICKEBERG, W. 1971 *Mitos y leyendas de los aztecas, incas, mayas y muiscas*. Mexico, FCE.
- LEACH, E. R. 1961 [1981] *Rethinking Anthropology*. London, Athlone.
- LIPOVETSKY, G. 1986 *La are del vacío Anagrama*. Barcelona.
- LORENZ, K. 1989 *La etologia*. Barcelona, Nuevo Arte.
- LORENZ, K. 2000 *Az agresszió*. Budapest, Cartafilus.
- LOVELOCK, J. E. 1979 [1993] *La terre est un être vivant*. Paris, Flammarion.
- LUNA, L. E.–AMARINGO, P. 1991 *Ayahuasca visions: the religious iconography of a peruvian shaman*, North Atlantic, California, Berkeley.
- MOLNÁR GÉZA 2003 *A Tiszánál*. Budapest, Ekvilíbrio.
- NÁDOR JUDIT 2000 *Perpetuum Mobile*, Budapest, Novoprint.
- NÁDOR JUDIT 2002 *A sámán és a művész*. In: Csonka-Takács–Czövek–Takács (szerk.): *Mir-sus-ne-xum*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- NÁDOR JUDIT 2003 *Vázlatok a láthatatlan morfológiájához*. (DLA értekezés) PTE.
- NARBY, J. 1998 *The Cosmic Serpent: DNA and the Origins of Knowledge*. J. P. Tarcher/Putnam, New York.
- NICHOLSON, R. A. 1989 [1997] *Az iszlám misztikája*. Budapest, Farkas Lőrinc Imre.
- NOLL, R. 1985 *Mental Imagery, Cultivation as a Cultural Phenomenon*. In: *Current Anthropology*, vol. 26.
- OSSIO, M. J. 1973 *Ideologia mesiánica del Mundo Andino*, Prado Pastor, Lima, Peru.
- NYÍRI JÁNOS KRISTÓF 1994 *A hagyomány filozófiája*. MTA Könyvtár.
- PAZ, O. 1990 *Meztelen jelenés*. Budapest, Helikon.
- PINEDA, C. R. 1989 *Convivir con las dantas*. Bogotá: Ed. Univ. De los Andes – Univ. Nac.
- PINZÓN, C. C. E. 1998 *El chamán y sus dos anillos*. Bogotá: Ed. Univ. Nac.
- PINZÓN, C. C. E.–SUAREZ, P. R. 1991 *Los cuerpos y los poderes de la historia*. In: Pinzón–Suarez (szer.): *Otra America en Construcción*. Colcultura, ICAN. Bogotá, Kolumbia.
- POGACNIK, M. 1997 [1999] *A Föld gyógyítása*. Budapest, Bioenergetic.
- REICHEL-DOLMATOFF, G. 1975 *Templos kogi*. In: *Revista Colombiana de Antropologia*, vol. XIX., Bogotá, Kolumbia.
- RÉKAI MIKLÓS 2000 *Az idő a zsidó kultúrában*. In: Fejős (szer.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest, Osiris.
- SCHILS, E. 1989 *A hagyomány*. Bevezetés. In: Hofer–Niedermüller (szer.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- SCHULTES, R. E.–HOFMANN, A. 1979 [1982] *Las plantas de los dioses*. Mexico, FCE. (Plants of the Gods: Origins of Hallucinogenic Use. New York, McGraw-Hill Book Co.)
- SEBŐK ZOLTÁN 2003 *Élősködő kultúra*. Pozsony, Kalligram.
- SPENGLER, Q. 1995 *A nyugat alkonya: a világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest, Európa.
- STREATFEILD, D. 2002 *Kokain*. Budapest, HVG.
- SZASZ, T. 1975 [2001] *Szertartásos kémia*. Budapest, Új mandátum. (Ceremonial Chemistry, Anchor Press-Doubleday).
- THOMPSON, J. E. S. 1954 [1959] *Grandeza y decadencia de los mayas*. Mexico, FCE.
- UNAMUNO, M. de 1944 [1982] *Paisajes del alma*. Madrid, Alianza.
- UNAMUNO, M. de 1922 [1988] *Andanzas y visiones espanolas*. Madrid, Alianza.
- WASSON, R. G. 1980 [1983] *El Hongo Maravilloso*. Mexico, FCE. (The Wonderous Mushroom. New York, McGraw-Hill Book Co.)
- WATSON, J. D.–BERRY, A. 2004 *DNS az élet titka*. Budapest, HVG.

KÉPEK

Nem teljesen kizárható, hogy ez a szobor valóban „rituális hányást” ábrázol, bár, véleményem szerint, semmi nem indokolja az ayahuasca-transz egyetlen *fizikai* – ráadásul kifejezetten kellemetlen – mozzanatának megörökítését, még kevésbé egy sírmellékleten! A magam részéről inkább „rituális köpet”-referenciának tekintem. A beavató szertartást végző sámán által „visszakérődzött” szubsztancia különféle, tulajdonában lévő „erőket” (szellemeket: *jai*-kat) tartalmaz, amelyeket tanítványa rendelkezésére bocsát (a továbbadás e sajátos módja még mindig él a tágabb térségben). Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a szobor egy beavató szertartás kulcsmozzanatát örökíti meg, pontosabban – mivel a sírok a „másik világ” kapuként is értelmezhetők – feltételezhető, hogy kifejezetten az élet-halál határvonal átlépésének misztériumával kapcsolatos beavatásra referál. A sámáni tradíció szerint ugyanis a transzban jaguárrá változott sámán jelképesen „megeszi” a beavatásra kerülőt, aki „meghal”, hogy beavatottként újjászülethessen. Ebben az esetben azt is feltételezhetjük, hogy e furcsa szobor egy sámán sírját jelölte



Taita Martin kamsá sámán, teljes díszben (Sibundoy-völgy, Dél-Kolumbia)



San Agustin kontextusában a „másik világ” egyértelműen a holtak birodalmát jelenti, ezért a „Szülést levezető gyógyító ember” helyett az alábbi kommentárt ajánlom: „Sámán-pszihopomposz, kezében az újszülöttként ábrázolt halottal, akit a halál misztériumába készül beavatni”



A halott újszülöttként való ábrázolása arra utal, hogy a halál egy más minőségű létezés kezdete







Ezt a szobrot a *San Agustin*-ikonográfia egyik „kulcsának” tekintem. Jelenleg érvényes értelmezése – „*Kincses isten, a kezében tartott edénybe áldozatot vár*” – kétfelől is támadható: egyrészt, a szobor kifejezetten „emberi” (arcán nyoma sincs a *San Agustin*-ikonográfiára általában jellemző jagúarvonásoknak), másrészt nem értek egyet az edénynek tulajdonított rendeltetéssel. Míg az előbbiekből kikövetkeztethető, hogy szertartásra készülő sámán áll előttünk (arcán még nem láthatók az átlényegülés jelei): a kezében tartott edény mérete és formája arra utal, hogy az áthatolásra rövidesen sor kerül – ugyanis az egész térségben mindmáig hasonló, tökhéjből készített tálkákból isszák a transzcendens tartományba hatolást segítő ayahuasca-főzetet



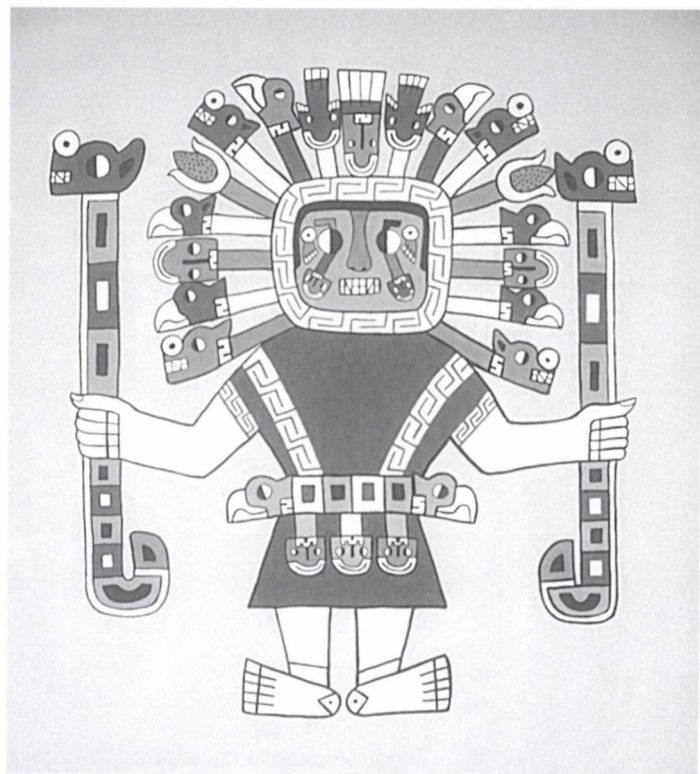
„Kébtotos" monolit (*San Agustin, Kolumbia*)



A híres Nap-kapu (*tiwanaku, Bolívia*) főalakjának botjai *kondornyak-*formájúak: a kondor minden Andok vidéki kultúra ikonográfiájában közvetítő szerepet tölt be az emberek és az istenek világa között (ez a szerep kifejezetten sámáni jellegű)



Hímzett motívum egy *paracas* (Peru) szőttésről (J. Roig Mendizabal,
a limai Museo Arqueologico régészének rekonstrukciója)



Sámánábrázolás (*San Agustin, Kolumbia*)



Sámán, segédeivel körülvéve (ez utóbbiak alárendelt helyzetét kisebb méretük jelzi). E szoboregyüttes főalakja sem „*Szülést levezető gyógyító ember*”: a koponya kétségtelenné teszi, hogy a pszihopomposz-sámán *halottat* tart a kezében, akit a halál misztériumába készül beavatni



Las Mesitas egyik szoboregyüttesén lárvaszerű lények veszik körül a transz-
állapotban (tehát jaguár arcvonásokkal) ábrázolt sámánt, aki a gondjaira
bízott halottat vezeti át a másvilágra



A Napistent képviselő kétbotos lény nem kevesebb, mint negyvenkét *jai* fölött rendelkezett, ami rendkívüli hatalmat feltételez (*tiwanaku, Bolívia*)



A „Kettős Én”-nek („Alter Ego”-nak, „Istene által védelmezett harcos”-nak) nevezett monolitok sámánjai egy-egy *kajmánra* emlékeztető *jai* irányítása alatt állnak



Hasonló módon „megszállottak” több szoborcsoport mellékalakjai, „akiket”
korábban a sámán segédeként azonosítottam





Valószínűnek tartom, hogy a *kajmánt* formázó sírköveken szintén a megszállás/védelmezés morfémája materializálódott. Mivel a kajmán földszimbólum, indokolt, hogy védelme alá helyezték az elhunytat



A hurok-kígyó összefüggés formai megnyilvánulásai három *San Agustin*
monoliton







E sajátos fejdísz megformálója pontosan tisztában lehetett azzal, hogy a transzban láthatóvá váló színek egészen más *minőségűek*, mint a spektrum látható színei (aki részt vett már ayahuasca-szertartáson, pontosan érti, hogy miről beszélek: a transzban észlelt színek irreálisnak tűnnek). A szivárvány – mint híd a Teremtő és népe között (*Izrael*), az ég és a föld között (*Kína*), élet és halál, tudatállapotok vagy látható és láthatatlan színek között – a sámáni tevékenység legkifejezőbb metaforája



A szem és a fül helyére applikált egyetlen csigavonal audiovizuális transzmutálhat: a sémán nemcsak „látja”, hanem „hallja” is szövetséges szellemei utasítását



A hurok-motívum az „Alter Ego” vagy „Kettős Én”-nek nevezett szobrokon is feltűnik. E ritka monolitok főalakja természetesen nem „Istene által védelmezett harcos”: a helyette javasolt kommentár „Zooform jai által megszállott, irányításra fűlelő sámán” lenne



Kürtszerű fülbevalót viselő alak (*San Agustin*)



Feltételezem, hogy a *maja* mitológia egyik „rejtélyes” alakja, a „vaksága ellenére látó” *denevér* is ezt a morfémát testesíti meg: *Copan* denevérfaragványait úgy szólván ellepik a víziókra utaló formák. (*maja, Honduras*)



Ez a kisméretű agyagfigura akár az analóg gondolkodás reprezentációja is lehetne: az összetekeredett kígyótest delejes hatású csigavonala a transzcendens látás morféájára utal (*La Tolita, Észak-Ecuador*)



Erősen alkonyodott, mire az Amazonas menti település határában végre rátaláltam a cölöpökön álló, magányos faházra; szinte teljesen benőtte az őserdő. A tornáchoz közeledve már biztos voltam benne, hogy jó helyen járok: megérintett a gyógyító szertartások színhelyén uralkodó, semmihez sem fogható légkör. Amint átléptem láthatatlan határát, ismerős erővonal-minták vettek körül. Éber nyugalmat közvetítettek, magas frekvenciájú rezgéseik visszhangját a köldököm táján éreztem. Minden szál az erő-konstrukció középpontjába vezetett, egy szikár testfelépítésű, sötét bőrű, középkorú férfi vonzáskörébe.

Akadémiai Kiadó • www.akkr.hu • www.szakkonyv.hu

A 1980-

ISBN 978 963 05 8511 8



9 789630 585118